

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 16.

तैत्तिरीयसंहिता
भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMHITA
OF THE
KRISHNA YAJUR-VEDA
WITH THE
COMMENTARY OF BHATTABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. VIII.

(Kāṇḍa V—Prasnas 1 to 4)

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITARATNAM K. RANGA'CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,
1898.

EDITORIAL NOTE.

The portion comprised in this volume has been edited from a collation of the manuscript copies found in the Sarasvatî-Bhandâra of H. H. the Mahârâja's Palace, Mysore, in the Sarasvatî-mahal of the Tanjore Palace, and in the Sanskrit Library of the Sringeri Matt at Kudli.

A. M. S.

पञ्चमकाण्डविषयसूची.

चतुर्थकाण्डाम्नातानां मन्त्राणां ब्राह्मणम् १—४ प्रपाठकाः.

प्रथमः प्रपाठकः.

			अनुवाकः.
व्याग्निब्राह्मणम्	१—१०
सावित्रहोमः, अभ्रयादानं च	१
अश्वभिधानीग्रहणादिकम्	२
अश्वोत्क्रामणादिकम्	३
मृत्खननादिकम्	४
अवुपसर्जनादिकम्	५
उखानिर्माणम्	६
उखासंस्कारावापनादि	७
भाषोपनिवापः, पश्वालम्भश्च	८
उख्यधारणार्थदीक्षादिः	९
उख्यधारणम्	१०
श्वमेधे आप्रियो नाम मन्त्राः	११

द्वितीयः प्रपाठकः.

अग्निचयनब्राह्मणम्	१—१०
आसन्ध्यामुख्याग्निस्थापनम्, वात्सप्रेणोपस्थानं च	१
चयनदेशे उख्याग्नेर्नयनम्	२
गार्हपत्यचयनम्	३
उख्याग्निसंनिवापः	४
चयनक्षेत्रकर्षणम्	५
सिकतानिवापादि	६
रुक्मोपधानादि	७
स्वथमातृण्णेषुकोपधानादि	८

मुख्यौखोपधानादि	९
अपस्योपधानादि	१०
अश्वमेधमन्त्राः	११—१२
सूचीभिरश्वस्यासिपथकल्पनमन्त्राः	११
अश्वत्वक्छेदनमन्त्राः	१२

तृतीयः प्रपाठकः.

द्वितीयाद्याश्चतस्रः चितयः	१—११
द्वितीयचितौ अश्विनीनां ऋतव्यानां प्राणभृतामपस्यानां वयस्यानां				
चेष्टकानामुपधानम्	१
तृतीयस्यां मध्यमायां चितौ स्वयमातृणानां दिश्यानां प्राणभृतां				
बृहतीनां बालखिल्यानां चोपधानम्	२
चतुर्थचितौ अक्षयास्तोमीयानामुपधानम्	३
चतुर्थचितौ सृष्टीनां व्युष्टीनां चोपधानम्	४
पञ्चमचितौ असपत्नानां विराजां स्तोमभागानां च विधानम्	५
स्तोमभागविधिशेषः	६
पञ्चमचितौ नाकसदां चोडानां स्वयमातृणायाः विकर्ण्याश्चोपधानम्				७
पञ्चमचितौ छन्दसामुपधानम्	८
पञ्चमचितौ सयुजां मण्डलेष्टकानां विश्वज्योतिषां चोपधानम्	९
वृष्टिसनीनां संयानीनां आदीत्येष्टकानां घृतेष्टकानां यशोदानां				
चोपधानम्	१०
भूयस्कृतां अप्सुषदादीनां द्रविणोदानामायुष्याणां अग्निहृदयाख्यायाः				
ऋतव्यानां चोपधानम्	११
अश्वमेधविधिः	१२

चतुर्थः प्रपाठकः.

चितिसंस्कारः	१—११
इन्द्रतनूनां यज्ञतनूनां नक्षत्रेष्टकानां चोपधानम्	१
ऋतव्यानामुपधानं, षष्ठ्यां चितौ अधिपत्नीनामुपधानं, हिरण्यशं-				
कलप्रोक्षणं च	२
शतरुद्रीयहोमः	३

अग्निपरिषेचनविकर्षणे	४
व्याघारणात्रोक्षणादि	५
समिदाधानादि	६
चित्याधिश्रयणादि	७
वसोर्धाराहोमादि	८
वाजप्रसवीयहोमादि	९
अग्नियोगविधिः, पुनश्चितिविधिश्च		१०
काम्यचयनविधिः, विहव्योपधानं च		११
ऋग्वेदब्राह्मणं, ऋक्सुतोमसान्नां विधिश्च			...	१२

—————

हरिः ॐ.

तैत्तिरीयसहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

पञ्चमकाण्डः.

प्रथमः प्रश्नः.

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृ-
हीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः

¹सावित्राणि । जुहोति । प्रसूत्या इति प्र-सू-
त्यै । चतुर्गृहीतेनेति चतुः-गृहीतेन । जुहोति ।
चतुष्पाद इति चतुः-पादः । पशवः । पशून् । ए-

¹अतः परं अग्निकाण्डमग्न्यार्षेयमारभ्यते । तत्राद्यं प्रश्नचतुष्टयमेकं
काण्डं चतुर्थकाण्डाम्नातमन्त्रब्राह्मणं, शिष्टं प्रश्नत्रयं काण्डा-
न्तरं प्रयोगविशेषार्थम् । तत्र उखां संभरिष्यतः सावित्रहोमं
विदधाति—सावित्राणि जुहोतीति ॥ सावित्रैः मन्त्रैरेकाहुतिं
जुहोति । मन्त्रबहुत्वात् बहुवचनम् । तत्र 'युञ्जानः प्रथमं
मनः'* इत्याद्याः सप्त सावित्र्य ऋचः, एकं सावित्रं यजुः ।
'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकस्य शेषात्सावित्राणि सर्वाण्यु-
च्यन्ते । 'युजे वाम्'* इत्यस्या अपि 'सूराः'* इति सूति-

प॒शूने॒वाव॑ रु॒न्धे च॑त॒स्रो दि॒शो दि॒-
 क्षे॒व प्रति॑ ति॒ष्ठति॑ छ॒न्दांसि॑ दे॒वे-
 भ्योपा॑क्राम॒न्न वोऽभा॒गानि॑ ह॒व्यं व॑-
 क्ष्याम॒ इति॑ तेभ्य॑ ए॒तच्च॑तुर्गृही॒तम॑-
 धार॑यन्पुरोनुवा॒क्यायै॑ या॒ज्यायै॑ दे॒व-
 ता॑यै वष॒ट्काराय॑ यच्च॑तुर्गृही॒तं जु॒हो-

व । अवेति॑ । रु॒न्धे । च॑त॒स्रः । दि॒शः । दि॒क्षु । ए-
 व । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठति॑ । ^२छ॒न्दांसि॑ । दे॒वेभ्यः॑ ।
 अपेति॑ । अ॒क्राम॒न् । न । वः । अ॒भा॒गानि॑ । ह॒-
 व्यम् । व॒क्ष्यामः॑ । इति॑ । तेभ्यः॑ । ए॒तत् । च॒तुर्गृ-
 ही॒तमिति॑ चतुः-गृही॒तम् । अ॒धा॒र॒यन् । पु॒रोनु॒वा-
 क॒याया॑ इति॑ पुरः-अ॒नु॒वा॒क्यायै॑ । या॒ज्यायै॑ । दे॒व-

धात्वन्वयेन सावित्रत्वम्, यथा ' विश्वेदेवस्य नेतुः '* इति सूत्य-
 र्थान्वयेन सावित्री ऋग्भवति । अन्ये तु छत्रिन्यायेनेत्याहुः, लिङ्ग-
 समवायात् । प्रसूत्यै अनुज्ञानाय कर्मणो भवति सवित्राऽनुज्ञातं
 कर्म यथा स्यादिति । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 चतुर्गृहीतेनेत्यादि । गतम् ॥

^२छन्दांसीत्यादि ॥ प्रायेणाग्निविषयाणि छन्दांसि चत्वारि
 गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुबिति भागानि वयं युष्माकं
 हव्यं न वक्ष्याम इत्यभिधाय देवेभ्यः छन्दांसि अपाक्रामन् ।

ति छन्दास्येव तत्प्रीणाति तान्य-
स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति
यं कामयेत ॥ १ ॥ पापीयान्धस्या-
दित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवै-
नमपं गृह्णाति पापीयान्भवति यं

तायै । वषट्कारयेति वषट्-काराय । यत् । चतुर्गृ-
हीतमिति चतुः-गृहीतम् । जुहोति । छन्दासि ।
एव । तत् । प्रीणाति । तानि । अस्य । प्रीतानि ।
देवेभ्यः । हव्यम् । वहन्ति । यम् । कामयेत ॥ १ ॥
पापीयान् । स्यात् । इति । एकैकमित्येकं-एकम् ।
तस्य । जुहुयात् । आहुतीभिरित्याहुति-भिः ।
एव । एनम् । अवेति । गृह्णाति । पापीयान् । भ-
वति । यम् । कामयेत । वसीयान् । स्यात् । इ-

ततो देवाः तेभ्यः एतच्चतुर्गृहीतं आधारयन् छन्दोर्थमेतत् अक-
ल्पयन् । किम् ? पुरोनुवाक्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः यदृहीतं तद्वायव्या-
द्यर्थमधारयन् । सर्वत्र हि पुरोनुवाक्यादिभ्यः चतुर्गृहीते इदमि-
दानीं छन्दोभ्यः इति । तस्मात् चतुर्गृहीतस्य होमः इदानीं
छन्दसां प्रीणनार्थं भवति । तानि च प्रीतानि अस्य देवेभ्यो
हव्यं वहन्ति ॥

^३यं कामयेतेत्यादि ॥ पापीयान् पापधरः एकैकं प्रतिमन्त्रं
च जुहुयात् । 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति द्विप्रयोगे विभक्ति-

कामयेत वसीयान्थस्यादिति सर्वाणि
 तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि
 क्रमयति वसीयान्भवत्यथो यज्ञस्यै-
 वैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष यज्ञमु-
 खादृद्ध्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेता-
 नि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गाय-

ति । सर्वाणि । तस्य । अनुद्रुत्येत्यनु-द्रुत्य । जु-
 हुयात् । आहुत्येत्या-हुत्या । एव । एनम् । अभी-
 ति । क्रमयति । वसीयान् । भवति । अथो इति ।
 यज्ञस्य । एव । एषा । अभिक्रान्तिरित्यभि-क्रा-
 न्तिः । ^४एति । वै । एषः । यज्ञमुखादिति यज्ञ-
 मुखात् । ऋद्ध्याः । यः । अग्नेः । देवतायाः । ए-
 ति । अष्टौ । एतानि । सावित्राणि । भवन्ति ।

लोपः । अवग्रहे तु विभक्तिः श्रूयते । आहुतिशब्दस्य सं-
 हितायां छान्दसं दीर्घत्वम् । वसीयान् वसुमत्तरः, विन्मतोर्लुक्
 'टेः' इति टिलोपः । सर्वाण्यनुद्रुत्य अन्ते एकामाहुतिं जुहुया-
 त् । तत आहुत्या एकया उपरि क्रियमाणया एनमभिक्रमयति
 उपरि गमयति ततो वसीयान् भवति । अथो अपि च यज्ञस्यैव
 इयमभिक्रान्तिः यज्ञमेवानेन अभिक्रामयति ॥

^४एति वा इत्यादि ॥ यज्ञमुखादारभ्य एष ऋद्ध्या एति
 अपगच्छति ऋद्धिहीनो भवति योऽग्नेः यज्ञदेवताया एति अग्नि

त्री गायत्रः ॥ २ ॥ अग्निस्तेनैव य-
ज्ञमुखाद्दद्यां अग्नेर्देवतायै नैत्यष्टौ
सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रि-
वृतमेव यज्ञमुखे वि यातयति य-
दि कामयेत छन्दांसि यज्ञयज्ञसे-
नार्पयेयमित्यृचमन्तमां कुर्याच्छ-

अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । गायत्री । गायत्रः ॥ २ ॥
अग्निः । तेन । एव । यज्ञमुखादिति यज्ञ—मुखात् ।
ऋद्ध्याः । अग्नेः । देवतायै । न । एति । ^५अष्टौ ।
सावित्राणि । भवन्ति । आहुतिरित्या—हुतिः । न-
वमी । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । एव । यज्ञमुख
इति यज्ञ—मुखे । वीति । यातयति । ^६यदि । का-
मयेत । छन्दांसि । यज्ञयज्ञसेनेति यज्ञ—यज्ञसेन ।
अर्पयेयम् । इति । ऋचम् । अन्तमाम् । कुर्यात् ।

हुत्वा उखादि संभरिष्यन् गच्छति यज्ञमुखात् ऋद्ध्याः अग्नेश्च
देवतायाः नापैति देवताया अग्नेः परिग्रहात् । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ॥

^५अष्टौ सावित्राणीत्यादि ॥ अष्टौ मन्त्राः एकाहुतिः नवमी
नवत्वान्वयात् । त्रिवृतं नवस्तोत्रीयं होमं यज्ञमुखे वियातयति
व्यापारयति ॥

^६यदीत्यादि ॥ यज्ञयज्ञसं यज्ञफलम् । 'अनसन्तान्नपुंसकात्'

न्दाऽस्येव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि
 कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्प-
 येयमिति यजुरन्तमं कुर्याद्यजमा-
 नमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयत्यृचा स्तो-
 मं समर्धयेति ॥ ३ ॥ आह स-
 मृद्धयै चतुर्भिरभिमा दत्ते चत्वारि

छन्दाऽसि । एव । यज्ञयज्ञसेनेति यज्ञ-यज्ञसेन ।
 अर्पयति । यदि । कामयेत । यजमानम् । यज्ञ-
 यज्ञसेनेति यज्ञ-यज्ञसेन । अर्पयेयम् । इति ।
 यजुः । अन्तमम् । कुर्यात् । यजमानम् । एव ।
 यज्ञयज्ञसेनेति यज्ञ-यज्ञसेन । अर्पयति । ऋचा ।
 स्तोमम् । समिति । अर्धय । इति ॥ ३ ॥ आह ।
 समृद्धया इति सं-ऋद्धयै । चतुर्भिरिति चतुः-भिः ।
 अभिम् । एति । दत्ते । चत्वारि । छन्दाऽसि । छ-

इत्यचसमासान्तः । अर्पयेयं प्रापयेयम् । अन्तमां अन्तिमाम्,
 छान्दसो वर्णविकारः, डिमचो वा आदिलोपः । गतमन्यत् ।
 यद्वा—अन्तिकस्यापि तमे तादिलोपः । 'ऋचा स्तोमम्' * इत्युपस्था-
 नमन्त्रः ॥

चतुर्भिरित्यादि ॥ 'देवस्य' * इत्यादिभिः चतुर्भिः मन्त्रैः
 खनित्रमादत्ते । चत्वारि गायत्र्यादीनि छन्दांसि चतुर्षु मन्त्रेषु

छन्दाः^५ सि छन्दोभिरेव देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्या अ-
ग्निदेवेभ्यो निलायत स वेणुं प्रा-
विशत्स एतामूतिमनु समचरद्यद्वे-
णोस्सुषिरः^६ सुषिराऽग्निर्भवति स-

न्दोभिरिति छन्दः—भिः । एव । देवस्य । त्वा ।
सवितुः । प्रसव इति प्र—सवे । इति । आह । प्र-
सूत्या इति प्र—सूत्यै । ^५अग्निः । देवेभ्यः । निला-
यत । सः । वेणुम् । प्रेति । अविशत् । सः । ए-
ताम् । ऊतिम् । अनु । समिति । अचरत् । यत् ।
वेणोः । सुषिरम् । सुषिरा । अग्निः । भवति ।
सयोनित्वायेति सयोनि—त्वायं । ^६सः । यत्रयत्रेति

श्रुतानि । तेन छन्दोभिरेव अभ्रचादानं कृतं भवति । चतु-
भिरिति ' जल्युपोत्तमम् ' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । देवस्येत्यादि
गतम् ॥

^५अग्निदेवेभ्य इत्यादि ॥ निलायत निरगच्छत् । ' उपसर्ग-
स्यायतौ ' इति लत्वम् । विकारवच्चादनवग्रहणम् । वेणुं प्रविश्य
ऊतिं रन्ध्रं कुर्वन् वेणोरन्तरालं समचरत् यदिदानीं वेणोः
सुषिरं पश्यामः तत्पूर्वमाग्निना कृतम् । ' ऊतियूति ' इति क्तिन
उदात्तत्वम् । सुषिरेत्यादि । योन्या सह सयोनित्वम् ॥

^६स इत्यादि ॥ कल्माषी कृष्णविन्दुमती श्वेता । ' अन्यतो

योनित्वाय स यत्रयत्रावसत्तत्कृष्ण-
 मभवत्कल्माषी भवति रूपसंमृद्ध्या
 उभयतः क्षणूर्भवतीतश्चामुतश्चार्क-
 स्यावरुद्ध्यै व्याममात्री भवत्येता-
 वद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसंमिताऽपरिमि-

यत्र-यत्र । अवसत् । तत् । कृष्णम् । अभवत् ।
 कल्माषी । भवति । रूपसंमृद्ध्या इति रूप-समृ-
 द्ध्यै । उभयतःक्षणूरित्युभयतः-क्षणूः । भवति । इ-
 तः । च । अमुतः । च । अर्कस्य । अवरुद्ध्या इ-
 त्यव-रुद्ध्यै । ¹⁰व्याममात्रीति व्याम-मात्री । भव-
 ति । एतावत् । वै । पुरुषे । वीर्यम् । वीर्यसम्मि-
 तेति वीर्य-सम्मिता । अपरिमितेत्यपरि-मिता ।
 भवति । अपरिमितस्येत्यपरि-मितस्य । अवरुद्ध्या

डीष् ' इति डीष् । उभयतःक्षणूः उभयोरन्तरयोर्निशिता सू-
 क्ष्मा, क्षणु तेजने किपि छान्दसं दीर्घत्वम् । इतश्चेत्यादि । इह
 अस्मादपि लोकात् अर्कस्य अन्नस्य अवरुद्ध्यै भवति ॥

¹⁰व्याममात्री भवतीति ॥ पञ्चारतिव्यामिः । चतुररतिरित्येके ।
 एतावदिति । व्यामप्रमाणं पुरुषे वीर्यम् यस्माद्वीर्येण सम्मि-
 ता परिच्छिन्ना । 'तृतीयाकर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अपरिमितेत्यादि । गतम् । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिः फ-

ता भवत्यपरिमितस्यावरुद्ध्यै यो व-
नस्पतीनां फलग्रहिस्स एषां वीर्या-
वान्फलग्रहिर्वेणुर्वैणवी भवति वी-
र्यस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

व्यूद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्के-

इत्यव-रुद्ध्यै । यः । वनस्पतीनाम् । फलग्रहिरिति
फल-ग्रहिः । सः । एषाम् । वीर्यावानिति वीर्य-
वान् । फलग्रहिरिति फल-ग्रहिः । वेणुः । वैण-
वी । भवति । वीर्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै ॥

कामयेत गायत्रोऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च ॥ १ ॥

व्यूद्धमिति वि-रुद्धम् । वै । एतत् । यज्ञस्य ।
यत् । अयजुष्केणेत्ययजुः-केन । क्रियते । इ-

लानि बहूनि गृह्णाति स एष वेणुः अस्य तु विशेषः एषां
फलग्रहीणां मध्ये एष वीर्यावान् । छान्दसं सांहितिकं दी-
र्घत्वम् । फलेग्रहिरिति इन्प्रत्ययान्तो निपात्यते, व्यत्ययेन नि-
पातितं एत्वं निवर्तते । वनस्पतिशब्दः उक्तस्वरः । वैणवी-
त्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रश्ने प्रथमोनुवाकः.

¹व्यूद्धमित्यादि ॥ व्युद्धं वृद्धिहीनमेतत्कर्म यत् अयजुष्केण

ण क्रियते इमामगृभ्णन्नशानामृत-
 स्येत्यश्वभिधानीमा दत्ते यजुष्कृत्यै
 यज्ञस्य समृद्ध्यै प्रतूर्तं वाजिन्ना द्र-
 वेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैत-
 न्महिमानं व्याचष्टे युञ्जाथां५ रासं-
 भं युवमिति गर्दभमसत्येव गर्दभं
 प्रतिष्ठापयति तस्मादश्वान्गर्दभोऽस-

माम् । अगृभ्णन् । रशानाम् । ऋतस्य । इति ।
 अश्वभिधानीमित्यश्व-अभिधानीम् । एति । दत्ते ।
 यजुष्कृत्या इति यजुः-कृत्यै । यज्ञस्य । समृद्ध्या
 इति सं-ऋद्ध्यै । प्रतूर्तमिति प्र-तूर्तम् । वाजिन् ।
 एति । द्रव । इति । अश्वम् । अभीति । दधाति ।
 रूपम् । एव । अस्य । एतत् । महिमानम् । व्या-
 चष्ट इति वि-आचष्टे । युञ्जाथाम् । रासंभम् ।
 युवम् । इति । गर्दभम् । असति । एव । गर्दभम् ।
 प्रतीति । स्थापयति । तस्मात् । अश्वान् । गर्दभः ।
 असत्तर इत्यसत्-तरः । योगेयोग इति योगे-यो-

अमन्त्रकेण अङ्गेन क्रियते । कर्मण्यपि निष्ठायाः 'गतिरनन्तरः'
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व्युद्धमिति । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः'
 इति ऋकारस्वर्यते । इमामित्यादि । अश्वभिधानीं अश्वबन्धि-

त्तरो योगेयोगे तवस्तरमित्याह ॥५॥
 योगेयोग एवैनं युक्ते वाजेवाजे ह-
 वामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव
 रुन्धे सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रि-
 यमेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलाय-
 त तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्यो-

गे । तवस्तरमिति तवः-तरम् । इति । आह ॥
 ५ ॥ योगेयोग इति योगे-योगे । एव । एनम् ।
 युक्ते । वाजेवाज इति वाजे-वाजे । हवामहे ।
 इति । आह । अन्नम् । वै । वाजः । अन्नम् । ए-
 व । अवेति । रुन्धे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ।
 इति । आह । इन्द्रियम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
^२अग्निः । देवेभ्यः । निलायत । तम् । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । अन्विति । अविन्दत् । प्राजापत्य
 इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । अश्वेन । समिति ।

नीं रशनां यजुष्कृत्यै यजुषा कृतत्वाय । प्रतूर्तमित्यादि । गतम्* ॥

^२अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ देवेभ्योपक्रान्तमग्निं प्रजापतिरन्ववि-
 न्दत् अन्विष्य लब्धवान् । अश्वोयं प्राजापत्यः । तस्मा-
 दश्वेन संभरणं अग्नेर्लाभाय भवति ॥

श्वोश्वेन सं भरत्यनुवित्त्यै पापवस्य-
सं वा एतत्क्रियते यच्छ्रेयसा च पा-
पीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
पापीयान् ॥ ६ ॥ ह्यश्वान्गर्दभोश्वं पू-
र्वं नयन्ति पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै
तस्माच्छ्रेयाः सं पापीयान्पश्चादन्वे-

भरति । अनुवित्त्या इत्यनु-वित्त्यै । ^३पापवस्यसमि-
ति पाप-वस्यसम् । वै । एतत् । क्रियते । यत् ।
श्रेयसा । च । पापीयसा । च । समानम् । कर्म ।
कुर्वन्ति । पापीयान् ॥ ६ ॥ हि । अश्वात् । गर्द-
भः । अश्वम् । पूर्वम् । नयन्ति । पापवस्यस्ये-
ति पाप-वस्यस्य । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै ।
तस्मात् । श्रेयाः सम् । पापीयान् । पश्चात् । अ-
न्विति । एति । ^४बहुः । वै । भवतः । भ्रातृव्यः ।

^३पापवस्यसमित्यादि ॥ पापेन वसीयसं वसुमत्तरं पापेनैव
वसुनास्तीति विन्मतोर्लुक् । यद्वा—पापं वसु यस्य स पापवसुः,
तस्मात् आतिशायिनिकः 'टेः' इति टिलोपः, छान्दस ईकार-
लोपः, 'अनसन्तान्नपुंसकात्' इत्यच्समासान्तः । यद्वा—पापं च
शुभं च सह क्रियते इति तद्व्यावृत्तिः विभागः ॥

^४बहुर्वा इत्यादि ॥ भवतः भूति लिप्समानस्य बहुः भ्रातृव्यः

ति बहुवै भवतो भ्रातृव्यो भवती-
 वृखलु वा एष योऽग्निं चिनुते वृज्रय-
 श्वः प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह
 वज्रैणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्राम-
 मति रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा
 वै पशवो रुद्रादेव ॥ ७ ॥ पशून्नि-
 र्याच्यात्मने कर्म कुरुते पूष्णा स्यु-

भवति । इव । खलु । वै । एषः । यः । अग्निम् ।
 चिनुते । वृज्री । अश्वः । प्रतूर्वन्निति प्र-तूर्वन् । एति ।
 इहि । अवक्रामन्नित्यव-क्रामन् । अशस्तीः । इति ।
 आह । वज्रैण । एव । पाप्मानम् । भ्रातृव्यम् । अवेति ।
 क्रामति । रुद्रस्य । गाणपत्यादिति गाण-पत्यात् ।
 इति । आह । रौद्राः । वै । पशवः । रुद्रात् ।
 एव ॥ ७ ॥ पशून् । निर्याच्येति निः-याच्य ।

अनेको बाधकः यश्चाग्निं चिनुते अयमपि भवति भवत्येव
 तस्मात् बहुभ्रातृव्यः यज्ञार्थं यज्ञात्मानं अश्वं पूर्वं नीयमानं
 प्रतूर्वन् एहीत्यनुमन्त्रयते । ततो वज्रैणैव पाप्मानं भ्रातृव्यं अव-
 क्रामति अवष्टभ्य हिनस्ति, मन्त्रलिङ्गं च 'अवक्रामन्नशस्तीः' * इति ।
 अशस्तयः अकीर्तयः । भ्रातृशब्दात् 'व्यन् सपत्ने' इति व्य-
 न्प्रत्ययः । रुद्रस्येत्यादि । गतम् ॥

जा सहेत्याह पूषा वा अध्वना सं-
नेता समष्ट्यै पुरीषायतनो वा एष
यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्ने देवता-
नां समभरन्पृथिव्यास्सधस्थादग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह साय-
तनमेवैनं देवताभिस्सं भरत्याग्निं पु-

आत्मने । कर्म । कुरुते । ^५पूष्णा । सयुजेति स-
युजा । सह । इति । आह । पूषा । वै । अध्वनाम् ।
सनेतेति सं-नेता । समष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । पुरी-
षायतन इति पुरीष-आयतनः । वै । एषः । यत् ।
अग्निः । अङ्गिरसः । वै । एतम् । अग्ने । देवताना-
म् । समिति । अभरन् । पृथिव्याः । सधस्थादि-
ति सध-स्थात् । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् ।
अच्छे । इहि । इति । आह । सायतनमिति स-
आयतनम् । एव । एनम् । देवताभिः । समिति ।

^५पूष्णा सयुजेति ॥ गर्दभस्यानीयमानस्य अनुमन्त्रणम् । सनेता
सम्यक्प्रवर्तयिता समष्ट्यै सम्यक्प्राप्त्यै गन्तव्यस्य । ' तादौ
च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुरीषायतन इत्यादि ।
पुरीषं मृदं आयतनमस्येति तेनाग्निः पुरीष्यमित्युच्यते । अङ्गि-
रस्वत् ' नभोङ्गिरोमनुषाम् ' इति वत्वम्, अङ्गिरोभिस्तद्वत्,

रीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन
 ॥ ८ ॥ संगच्छते वाजमेवास्य वृद्धे
 प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निस्संभृत्य
 इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्या ए-
 तच्छ्रोत्रं यद्वल्मीकोग्निं पुरीष्यमङ्गि-
 रस्वद्वरिष्याम् इति वल्मीकवपामुप

भरति । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । अ-
 च्छे । इमः । इति । आह । येन ॥ ८ ॥ संगच्छत इति
 सं-गच्छते । वाजम् । एव । अस्य । वृद्धे । प्रजा-
 पतय इति प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-
 प्रोच्यं । अग्निः । संभृत्य इति सं-भृत्यः । इति ।
 आहुः । इयम् । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 तस्याः । एतत् । श्रोत्रम् । यत् । वल्मीकः । अ-
 ग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरिष्याम् । इ-

‘ तसौ मन्वर्थे ’ इति भत्वम् । देवताभिरङ्गिरोभिश्च संभरति ।
 येनेत्यादि । अच्छेहीति अभिसंप्राप्तुं गच्छेति दर्शनात् प्रति-
 गच्छन् येन संगच्छते प्रष्ट्वा किमच्छेहीति तं प्रति ‘ अग्निं
 पुरीष्यं अङ्गिरस्वदच्छेमः ’ इत्युत्तरं ब्रूयात् । वाजमेवास्य वृद्धे ॥

⁶प्रजापतय इत्यादि ॥ प्रतिप्रोच्य निवेद्य । तस्योत्तरमाह—
 वाजमेवास्य वृद्धे इति ॥

तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रो-
 च्याग्निं सं भरत्यग्निं पुरीष्यमङ्गि-
 रस्वद्भराम इत्याह येन संगच्छते
 वाजमेवास्य वृद्धेऽन्वग्निरुषसाम-
 ग्रम् ॥ १ ॥ अख्यदित्याहानुख्यात्या
 आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजि-
 न्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वा वि-

ति । वल्मीकवपामिति वल्मीक-वपाम् । उपेति ।
 तिष्ठते । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । प्रजापत-
 य इति प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं ।
 अग्निम् । समिति । भरति । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गि-
 रस्वत् । भरामः । इति । आह । येन । संगच्छत इति
 सं-गच्छते । वाजम् । एव । अस्य । वृद्धे । 'अन्वि-
 ति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् ॥ १ ॥ अख्यत् ।
 इति । आह । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । आ-
 गत्येत्या-गत्यं । वाजी । अध्वनः । आक्रम्येत्या-

७अथ उपातियन्ति—अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदिति ॥ अनुख्यात्यै
 अनुक्रमेण ख्यात्यर्थं ' आगत्य ' ' आक्रम्य '* इति द्वाभ्यां अश्वेन
 प्राया मृदमाक्रमयति । तत्राग्निं पूर्वा इच्छति, उत्तरया विन्दति ।

न्दत्युत्तरया द्वाभ्यामा क्रमयति प्र-
 तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनु-
 रूपाः पशवः प्र जायन्ते द्यौस्ते
 पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्याह्मियो वा
 एतं लोकेभ्यः प्रजापतिस्समैरयद्-
 क्रम्य । वाजिन् । पृथिवीम् । इति । आह । इच्छ-
 ति । एव । एनम् । पूर्वया । विन्दति । उत्तरयेत्युत्-
 तरया । द्वाभ्याम् । एति । क्रमयति । प्रतिष्ठित्या
 इति प्रति-स्थित्यै । अनुरूपाभ्यामित्यनु-रूपा-
 भ्याम् । तस्मात् । अनुरूपा इत्यनु-रूपाः । पश-
 वः । प्रेति । जायन्ते । द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथि-
 वी । सधस्थमिति सध-स्थम् । इति । आह ।
 एभ्यः । वै । एतम् । लोकेभ्यः । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । समिति । ऐरयत् । रूपम् । एव ।

द्वाभ्यामा क्रमयतीति । प्रतिष्ठार्थमनुरूपाभ्यां आक्रमयतीत्येव । 'आ-
 गत्य वाज्यध्वनः' * 'आक्रम्य वाजिन्पृथिवीम्' * इति दर्शनात् अनु-
 रूपत्वमनयोः । तस्मात् अनुरूपा जनयिष्यः प्रजा जायन्ते
 पशवः ॥

द्यौस्ते पृष्ठमिति—अश्वस्य पृष्ठं संसृज्यते ॥ एभ्यो वा
 इत्यादि । गतम् । वज्री वा इत्यादि । गतम् । अन्यतोद्ब्रूचः

पमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे वज्री
 वा एष यदश्वो दृद्धिरन्यतोदृद्यो
 भूयान्लोमभिरुभयादृद्यो यं द्विष्या-
 त्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृ-
 णुते ॥ १० ॥

अस्य । एतत् । महिमानम् । व्याचष्टु इति वि-
 आचष्टे । वज्री । वै । एषः । यत् । अश्वः । दृद्धि-
 रिति दत्-भिः । अन्यतोदृद्य इत्यन्यतोदत्-भ्यः ।
 भूयान् । लोमभिरिति लोम-भिः । उभयादृद्य
 इत्युभयादत्-भ्यः । यम् । द्विष्यात् । तम् । अ-
 धस्पदमित्यधः-पदम् । ध्यायेत् । वज्रेण । एव ।
 एनम् । स्तृणुते ॥ १० ॥

आह पापीयान्द्रादेव येनाग्रं वज्री वै सप्त-
 दश च ॥ २ ॥

दृद्धिः भूयान् बहुतरः उभयतोदत्त्वात् । अथोभयतोदृद्यो
 लोमभिर्भूयान् बहुतरलोमत्वात् । अन्यतरस्मिन् भागे उपरि अधो
 वा दन्ताः येषां ते अन्यतोदत्तः, ' छन्दसि वा ' इति दृद्धावः,
 उभयोः दन्ता येषामिति पूर्ववद्दृद्धावः, ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति
 दीर्घत्वम् । पदस्याधस्तात् अधस्पदं, तिष्ठद्गुप्रभृति ' अधश्शरसी पदे ' इति सत्वम् । वज्रेणैव एनं स्तृणुते छादयति विनाशयति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे द्वितीयोनुवाकः.

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रम-
यति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां त-
स्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्तेऽप
उप सृजति यत्र वा आप उपग-
च्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्यो-
पधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति
तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो

उदिति । क्राम् । उदिति । अक्रमीत् । इति ।
द्वाभ्याम् । उदिति । क्रमयति । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै । अनुरूपाभ्यामित्यनु-रूपाभ्याम् ।
तस्मात् । अनुरूपा इत्यनु-रूपाः । पशवः । प्रेति ।
जायन्ते । अपः । उपेति । सृजति । यत्र । वै । आपः ।
उपगच्छन्तीत्युप-गच्छन्ति । तत् । ओषधयः । प्रतीति ।
तिष्ठन्ति । ओपधीः । प्रतितिष्ठन्तीरिति प्रति-तिष्ठ-
न्तीः । पशवः । अनु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । पशून् ।
यज्ञः । यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा इति

उत्क्रामोदक्रमीदिति ॥ द्वाभ्यां अश्वं प्राञ्चमुत्क्रामयति ।
द्वित्वान् प्रतिष्ठित्यै भवति । 'उत्क्राम महते सौभगाय, उद-
क्रमीद्द्विणोदा वाजी '* इति दर्शनात् आनुरूप्यमनयोः कर्मणि ।

यजमानं प्रजास्तस्मादप उप सृज-
ति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्नावाहुति
जुहुयादन्धोऽध्वर्युः ॥ ११ ॥ स्या-
द्रक्षाऽसि यज्ञः हन्युरहिरण्यमुपास्य
जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाऽसि घ्नन्ति
जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह मनसा

प्र-जाः । तस्मात् । अपः । उपेति । सृजति । प्रति-
ष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यत् । अध्वर्युः । अ-
नग्नौ । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहुयात् । अन्धः ।
अध्वर्युः ॥ ११ ॥ स्यात् । रक्षाऽसि । यज्ञम् ।
हन्युः । हिरण्यम् । उपास्येत्युप-अस्य । जुहोति ।
अग्निवतीत्यग्नि-वति । एव । जुहोति । न । अ-
न्धः । अध्वर्युः । भवति । न । यज्ञम् । रक्षाऽसि ।
घ्नन्ति । जिघर्मि । अग्निम् । मनसा । घृतेन । इति ।
आह । मनसा । हि । पुरुषः । यज्ञम् । अभिगच्छती-

आपो देवीरिति पदाशयमद्भिरुपसृजति । यत्र वा इत्यादि ।
गतम् । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

^१यदध्वर्युरित्यादि ॥ यत्र दक्षिणेऽवान्तरशफे जिघर्म्यग्निमित्यभि-

हि पुरुषो यज्ञमाभिगच्छति प्रति-
क्षयन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं
ह्येष प्रत्यङ्गेति पृथुं तिरश्चा वयसा
बृहन्तमित्याहाल्पो ह्येष जातो म-
हान् ॥ १२ ॥ भवति व्यचिष्टमन्नं
रभसं विद्वानमित्याहान्नमेवास्मै स्व-
ददाति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वे-

त्याभि-गच्छति । प्रतिक्षयन्तमिति प्रति-क्षयन्तम् ।
भुवनानि । विश्वा । इति । आह । सर्वम् । हि । ए-
षः । प्रत्यङ् । क्षेति । पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृ-
हन्तम् । इति । आह । अल्पः । हि । एषः । जातः ।
महान् ॥ १२ ॥ भवति । व्यचिष्टम् । अन्नम् । रभ-
सम् । विद्वान् । इति । आह । अन्नम् । एव । अस्मै ।
स्वददाति । सर्वम् । अस्मै । स्वदते । यः । एवम् ।

जुहोति तत्र हिरण्यं निशाय होतव्यमित्यनेन विधीयते । मनसा हीति ।
अभि गच्छति संकल्पयति । सर्वं ह्येष इति । एष ह्यग्निः सर्वं भूत-
जातं प्रत्यङ्गेति अनुप्रविशति सर्वोपकारित्वात् सर्वगतत्वाच्च । क्षि
निवासगत्योः तौदादिकः, व्यत्ययेन शपो लुक् । तस्मात्प्रतिक्षय-
न्तमुच्यते इति व्यत्ययेन उदङ् [....त्ययेन अङ्] क्रियते इति
मन्यते । पृथुमित्यादि । गतम् ॥

दा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह
 तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति
 तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामप-
 हत्यै मर्यश्रीस्पृहयद्वर्णो अग्निरि-
 त्याहापचितिमेवास्मिन्दधात्यपचिति-
 मान्भवति य एवम् ॥ १३ ॥ वेद

वेद^३। एति। त्वा। जिघर्मि। वचसा। घृतेन। इति। आह।
 तस्मात्त्रायत्। पुरुषः। मनसा। अभिगच्छतीत्यभि-ग-
 च्छति। तत्। वाचा। वदति। अरक्षसां। इति। आ-
 ह। रक्षसाम्। अपहत्या इत्यप-हत्यै। मर्यश्रीरि-
 ति मर्य-श्रीः। स्पृहयद्वर्ण इति स्पृहयत्-वर्णः।
 अग्निः। इति। आह। अपचितिमित्यप-चितिम्।
 एव। अस्मिन्। दधाति। अपचितिमानित्यप-
 चिति-मान्। भवति। यः। एवम् ॥ १३ ॥ वेद।

^३उत्तरेऽवान्तरे शफे अभिजुहोति—आ त्वेति ॥ तस्मादिति ।
 पूर्वं हि होमो मनसा, अयं तु वचसा । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः
 पूर्वं मनसाभिगतं पश्चाद्वाचा वदति । अपचितिं पूजां अस्मिन्
 दधाति, स्पृहणीयवर्ण इति दर्शनान् । मनसा त्वै तामिति ।
 अनग्नौ हूयमाना आहुतिः मनसैवाप्यते । तस्मात् मनस्वतीभ्यां
 ऋग्भ्यां पूर्वोत्तराभ्यां होमः आहुत्योराप्त्यै भवति एवं हि आ-

मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्यु-
 रनग्रावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां
 जुहोत्याहुत्योराप्त्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठि-
 त्यै यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे
 यज्ञः रक्षाः सि जिघाः सन्त्येतरहि

मनसा । तु । वै । ताम् । आप्तुम् । अर्हति । याम् ।
 अध्वर्युः । अनग्रा । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहो-
 ति । मनस्वतीभ्याम् । जुहोति । आहुत्योरित्या-
 हुत्योः । आप्त्यै । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । यज्ञमुखेयज्ञमुख इति यज्ञमुखे-यज्ञमु-
 खे । वै । क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षाः सि । जिघाः-
 सन्ति । एतरहि । खलु । वै । एतत् । यज्ञमुखमिति

हुती अभिनिवृत्ते भवत इति । तदन्तलोपश्छान्दसः । प्रादि-
 शाख्यं च 'तुनुपूर्वं उदात्तयोर्वकारः'* इति । द्वाभ्यामिति ।
 जुहोतीत्येव ॥

“परि वाजपतिः” इति तिसृभिः पदं परिलिखति गायत्र्यनुष्टु-
 प्त्रिष्टुभिः; तद्विधातुं स्तोतुं चारभते—यज्ञमुखे इत्यादि ॥ ‘अनु-
 दात्तं च’ इति द्वितीयोनुदात्तः । अश्वशफस्य कथं यज्ञमुख-
 त्वमित्याह—एतर्हीत्यादि । एतर्हि अस्मिन्काले खलु एतत्पदं
 यज्ञमुखं जातं यर्हि यस्मिन्काले एतत्पदमाहुतिरक्षुते प्राप्नुते ।

खलु वा एतद्यज्ञमुखं यर्ह्येनदाहुति-
 रभुते परि लिखति रक्षंसामपहृत्यै
 तिसृभिः परि लिखति त्रिवृद्वा अ-
 ग्निर्यावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षां स्यप ह-
 न्ति ॥ १४ ॥ गायत्रिया परि लि-
 खति तेजो वै गायत्री तेजसैवेनं

यज्ञ-मुखम् । यर्ह्ये । एनत् । आहुतिरित्या-हुतिः ।
 अभुते । परीति । लिखति । रक्षंसाम् । अपहृत्या इ-
 त्यप-हृत्यै । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । परीति ।
 लिखति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । या-
 वान् । एव । अग्निः । तस्मात् । रक्षां स्यप ह-
 न्ति ॥ १४ ॥ गायत्रिया । परीति । लिखति । ते-
 जः । वै । गायत्री । तेजसा । एव । एनम् । परीति ।
 गृह्णाति । त्रिष्टुभा । परीति । लिखति । इन्द्रियम् ।

‘ अनद्यतनेर्हिल् ’ ‘ एतेतो रथोः ’ इति एतादेशः । ‘ द्विती-
 याद्यौ स्वेनः ’ इति एनादेशः ‘ एनदिति नपुंसकैकवचनं वक्त-
 व्यम् ’ इति । परिलिखतीति पदपरिलेखनविधिः । तिसृभिरिति
 सङ्ख्याविधिः । त्रिवृता सहोत्पन्नत्वात्ताच्छब्दम्, त्रेधाहितेष्टकत्वा-
 च्च । तस्मात्सर्वस्माद्भेः रक्षांस्यपहन्ति । गायत्रियेत्यादि । छ-
 न्दोविधिः । तेजो वा इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दं सहोत्प-
 न्त्या । एवमिन्द्रियं वै त्रिष्टुप् इति । अनुष्टुप् सर्वाणि छन्दां-

परिं गृह्णाति त्रिष्टुभा परिं लिखती-
 न्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परिं गृ-
 ह्णात्यनुष्टुभा परिं लिखत्यनुष्टुप्सर्वा-
 णि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै म-
 ध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्समा-
 न्मध्यतो वाचा वदामो गायत्रिया
 प्रथमया परिं लिखत्यथानुष्टुभाऽथ

वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियेण । एव । एनम् । परीति । गृ-
 ह्णाति । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । परीति । लिखति ।
 अनुष्टुवित्यनु-स्तुप् । सर्वाणि । छन्दांसि । परि-
 भूरिति परि-भूः । पर्याप्त्या इति परि-आप्त्यै ।
⁵मध्यतः । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । वाक् । वै । अनु-
 ष्टुवित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । मध्यतः । वाचा ।
 वदामः । गायत्रिया । प्रथमया । परीति । लिख-
 ति । अथ । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । अथ । त्रिष्टु-

सीति । परिभूरिति । वाग्वा अनुष्टुप् । परितो भवतीति परिभूः
 सर्वतो व्याप्नोति । 'अभितः परितः' इति द्वितीया । वलि
 लोपश्छान्दसः ॥

⁵एवमभिप्रसिद्धेन क्रमेण छन्दांस्थान्नातानि । इदानीं तं
 बाधित्वा क्रमान्तरं विदधाति—मध्यतोऽनुष्टुभेति ॥ यदि तर्ह्या-
 न्नातक्रमो बाध्यते प्रथमतृतीये उच्येतामित्याह—गायत्रिया प्रथम-

त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञोऽनुष्टु-
 गिन्द्रियं त्रिष्टुभेजसा चैवेन्द्रियेण
 बोभयतो यज्ञं परीं गृह्णाति ॥ १५ ॥
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति
 खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन
 जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्र-

भा । तेजः । वै । गायत्री । यज्ञः । अनुष्टुगित्यं-
 तु-स्तुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुप् । तेजसा । च ।
 एव । इन्द्रियेण । च । उभयतः । यज्ञम् । परीति ।
 गृह्णाति ॥ १५ ॥

अन्धोऽध्वर्युर्महान्भवति य एव० हन्ति त्रि-
 ष्टुभा तेजो वै गायत्री त्रयोदश च ॥३॥

¹ देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
 इति । खनति । प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । अथो
 इति । धूमम् । एव । एतेन । जनयति । ज्योति-
 ष्मन्तम् । त्वा । अग्ने । सुप्रतीकमिति सु-प्रती-

येति । कः पुनः अस्मिन्क्रमे इत्याह—तेजो वा इत्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे तृतीयोनुवाकः.

¹ देवस्य त्वेत्यादि ॥ द्रावितौ खननमन्त्रौ । अथो अपि च एतेन

तीकमि॒त्याह॑ ज्योति॒रेवै॒तेन॑ जनयति
 सोऽग्नि॒जातः॑ प्र॒जाशु॒चाऽऽर्प॒यत्तं दे॒वा
 अर्ध॒र्चेना॑शमयञ्छिवं प्र॒जाभ्यो॑ऽहिः
 सन्तमि॒त्याह॑ प्र॒जाभ्य॑ ए॒वैनं॑ शम-
 यति॒ द्वाभ्यां॑ खनति॒ प्रति॑ष्ठित्या अ-
 पां पृ॒ष्ठम॒सीति॑ पुष्कर॒पूर्ण॑मा ॥ १६ ॥

कम् । इति॑ । आह॑ । ज्योतिः॑ । ए॒व । ए॒तेन॑ ।
 ज॒न॒य॒ति॑ । सः॑ । अ॒ग्निः॑ । ज॒ातः॑ । प्र॒जा इति॑ प्र-
 जाः । शु॒चा । आ॒र्प॒यत् । तम् । दे॒वाः । अ॒र्ध॒र्चेने-
 त्यर्ध॑-ऋ॒चेन॑ । अ॒शम॒यन् । शि॒वम् । प्र॒जाभ्य॑
 इति॑ प्र-जाभ्यः । अ॒हिः सन्त॑म् । इति॑ । आह॑ ।
 प्र॒जाभ्य॑ इति॑ प्र-जाभ्यः । ए॒व । ए॒नम् । शम॒य-
 ति॑ । द्वा॒भ्याम् । ख॒नति॑ । प्रति॑ष्ठित्या इति॑ प्रति-
 स्थि॒त्यै । अ॒पाम् । पृ॒ष्ठम् । अ॒सि॑ । इति॑ । पुष्क-
 र॒पूर्ण॑मिति॑ पुष्कर-पूर्णम् । एति॑ ॥ १६ ॥ हरति॑ ।

प्रथमेन मन्त्रेण उत्पत्स्वमानस्याग्नेः धूमं जनयति प्राथम्यात् ।
 ज्योतिरेव एतेन द्वितीयेन मन्त्रेण ।

^२सोऽग्निरित्यादि ॥ पूर्वेणार्धेन जातमग्निं प्रजाशुचयन्तं उत्त-
 रेणार्धर्चेनाशमयन्, शिवं प्रजाभ्य इति दर्शनात् ।

^३अपामित्यादि ॥ पुष्करपूर्णं पद्मपत्रं अपामेतत्पृष्ठमिव उपरि-

हरत्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं
 रूपेणैवैनदा हरति पुष्करपर्णेन सं
 भरति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं
 सयोनिमेवाग्निं सं भरति कृष्णा-
 जिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णा-
 जिनं यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति

अपाम् । वै । एतत् । पृष्ठम् । यत् । पुष्करपर्ण-
 मिति पुष्कर-पर्णम् । रूपेण । एव । एतत् ।
 एति । हरति । पुष्करपर्णेनेति पुष्कर-पर्णेन ।
 समिति । भरति । योनिः । वै । अग्नेः । पुष्कर-
 पर्णमिति पुष्कर-पर्णम् । सयोनिमिति स-यो-
 निम् । एव । अग्निम् । समिति । भरति । कृ-
 ष्णाजिनेनेति कृष्ण-अजिनेन । समिति । भर-
 ति । यज्ञः । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजि-
 नम् । यज्ञेन । एव । यज्ञम् । समिति । भरति ।

भावात् । तस्माद्रूपेणात्मीयेन सह एनदाहृतं भवति अपां पृष्ठमसि
 इत्याहरणात् । योनिर्वा इति । 'त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निर-
 मन्थत' * इति मन्त्रलिङ्गात् ।

⁴यज्ञो वा इति ॥ प्रधानसाधनत्वात् । ग्राम्याणामित्यादि । ग्रा-
 म्यसंज्ञाभाजो ये ग्राम्याः पशवो गोजाव्यश्वतरीगर्दभपुरुषोष्ट्राः

यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा संभरे-
 द्ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽर्पयेत्कृष्णाजिनेन
 सं भरत्यारण्यानेव पशून् ॥ १७ ॥
 शुचाऽर्पयति तस्मात्समावत्पशूनां
 प्रजायमानानामारण्याः पशवः क-
 नीयाः सश्शुचा हृता लोमतस्मं
 भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनं
 च पुष्करपर्णं च सः स्तृणातीयं वै

यत् । ग्राम्याणाम् । पशूनाम् । चर्मणा । संभरे-
 दिति सं-भरेत् । ग्राम्यान् । पशून् । शुचा । अर्पयेत् ।
 कृष्णाजिनेनेति कृष्ण-अजिनेन । समिति । भ-
 रति । आरण्यान् । एव । पशून् ॥ १७ ॥ शुचा ।
 अर्पयति । तस्मात् । समावत् । पशूनाम् । प्रजा-
 यमानानामिति प्र-जायमानानाम् । आरण्याः ।
 पशवः । कनीयाः सः । शुचा । हि । क्रुताः ।
 लोमतः । समिति । भरति । अतः । हि । अस्य ।
 मेध्यम् । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । च ।
 पुष्करपर्णमिति पुष्कर-पर्णम् । च । समिति ।
 स्तृणाति । इयम् । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-

सप्त द्विखुराः श्वापदानि च पक्षिणश्च सरीसृपाणि च हस्ती च
 मर्कटश्च नादेयाश्चेति सप्त आरण्याः । तस्मादित्यादि । समा-

कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्या-
मेवैनमुभयतः परिर गृह्णात्यग्निर्देवे-
भ्यो निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यद-
थर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदम् इति
॥ १८ ॥ आह य एवैनमन्वपश्य-
तेनैवैनु सं भरति त्वामग्ने पुष्क-

अजिनम् । असौ । पुष्करपर्णमिति पुष्कर-प-
र्णम् । आभ्याम् । एव । एनम् । उभयतः । परी-
ती। गृह्णाति । ^५अग्निः । देवेभ्यः । निलायत । तम् ।
अथर्वा । अन्विति । अपश्यत् । अथर्वा । त्वा ।
प्रथमः । निरिति । अमन्थत् । अग्ने । इति ॥ १८ ॥
आह । यः । एव । एनम् । अन्वपश्यदित्यनु-अ-
पश्यत् । तेन । एव । एनम् । समिति । भरति ।
त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधीति । इति । आ-

वत् 'समादावतुप्' इति स्वार्थिकः । कनीयांसः स्वल्पतराः शु-
चा ऋतत्वात् प्राप्तत्वान्नाभिवृद्धिरारण्यानाम् । लोमतः लोमसु । आ-
द्यादित्वात्तसिः । अतो हीति । यस्मादत्र सन्धियते तस्मादिदमस्य
कृष्णाजिनस्य लोम मेघार्हम् । कृष्णाजिनं चेत्यादि । गतम् ॥

^५अग्निर्देवेभ्यो निलायत निरगच्छत् । पूर्ववृत्त्वम् । अथ-
र्वा नाम ऋषिः तमन्वपश्यत् । तत्र पुरीष्योसीत्यादिभिः अष्टाभिः

शदधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रि-
 तमविन्दत्तमुं त्वा दध्यङ्घ्रिषिरित्याह
 दध्यङ्घ्रि वा आथर्वणस्तेजस्व्यासीत्तेज
 एवास्मिन्दधाति तमुं त्वा पाथ्यो
 वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृ-
 णाति ॥ १९ ॥ चतसृभिस्सं भर-

ह । पुष्करपर्ण इति पुष्कर-पर्णे । हि । एनम् ।
 उपश्रितमित्युप-श्रितम् । अविन्दत् । तम् । उ ।
 त्वा । दध्यङ्घ्रिः । इति । आह । दध्यङ्घ्रिः ।
 वै । आथर्वणः । तेजस्वी । आसीत् । तेजः । ए-
 व । अस्मिन् । दधाति । तम् । उ । त्वा । पाथ्यः ।
 वृषा । इति । आह । पूर्वम् । एव । उदितम् ।
 उत्तरेणेत्युत्-तरेण । अभीति । गृणाति ॥ १९ ॥
 चतसृभिरिति चतसृ-भिः । समिति । भरति ।

मृदं खनति भरति । अन्वविन्दत् लब्धवान् अथवा । 'हि च'
 इति निवाताभावः । दध्यङ्घ्रा इत्यादि । दध्यञ्चतीति दध्यङ्घ्रिः ।
 'ऋषिः' इत्यादिना ऋषिः 'ऋषिप्रत्ययस्य' इति नुमः कुत्वम् ।
 दध्यङ्घ्रि नाम अथर्वणः पुत्रः ऋषिः अर्धे पाथसि भवः पाथ्यः स एव
 दध्यङ्घ्रिः । 'पाथोनदीभ्यामण्' । पूर्वमेवोदितमिति । पूर्वेण मन्त्रेण
 उक्तमेवार्थं उत्तरेणाभिगृह्णाति अनुवदति उभयोरेकार्थत्वात् ॥

चतसृभिरिति सङ्ख्याविधिः । छन्दोभिरेवेति । सम्भरणं कृतं भव-

ति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव
गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्रा-
ह्मणस्त्रिष्टुभी राजन्यस्य त्रैष्टुभो
हि राजन्यो यं कामयेत् वसीया-
न्थस्यादित्युभयीभिस्तस्य सं भरेत्ते-
जश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीची द-

चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।
एव । गायत्रीभिः । ब्राह्मणस्य । गायत्रः । हि ।
ब्राह्मणः । त्रिष्टुभिरिति त्रिष्टुक्-भिः । राजन्य-
स्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । यम् । कामयेत् ।
वसीयान् । स्यात् । इति । उभयीभिः । तस्य । स-
मिति । भरेत् । तेजः । च । एव । अस्मै । इन्द्रि-

तीति । गायत्रीभिरित्यादि छन्दोविधिः । अत्रादितश्चतस्रो
गायत्र्यः । तिस्रः त्रिष्टुभः पञ्चम्याद्याः । सप्तमी पथ्याबृहतीति,
त्रिष्टुबेव वा ; छन्दोन्तरस्येहाप्रस्तुतत्वात् ॥

यं कामयेतेति पक्षान्तरम् । वसीयान् वसुमत्तरः । 'वि-
न्मतोर्लुक्' 'टेः' इति टिलोपः । समीची सङ्गते । संपूर्वा-
दञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिन्, 'समस्समि' इति स-
म्यादेशः 'चौ' इति दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तं च । 'नपुंसकाच्च'
इति शीभावः ॥

धात्यष्टाभिस्सं भरत्यष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रोऽग्निर्घवानेवाग्निस्तं सं
भरति सीदं होतरित्याह देवता ए-
वास्मै स संसादयति नि होतेति म-
नुष्यान्धसं सीदस्वेति वयांसि
जनिष्व हि जेन्यो अग्ने अहामि-

यम् । च । समीची इति । दधाति । अष्टाभिः ।
समित्ति । भरति । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । गाय-
त्री । गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः ।
तम् । समिति । भरति । सीदं । होतः । इति ।
आह । देवताः । एव । अस्मै । समिति । साद-
यति । नीति । होता । इति । मनुष्यान् । समि-
ति । सीदस्व । इति । वयांसि । जनिष्व । हि ।
जेन्यः । अग्ने । अहाम् । इति । आह । देवमनु-
ष्यानिति देव—मनुष्यान् । एव । अस्मै । स सं-

^४अष्टाभिरिति पक्षान्तरम् । 'सीद होतः'* इत्यादिमन्त्रत्रयेण
देवान्मनुष्यान् वयांसि च अस्मै संसादयति सङ्गतान् स्थापयति
च धनपातनाय 'देवान् हविषा यजासि'* इति प्रथमे दर्शनात् 'होतृ-
षदने विदानः'* इति द्वितीये दर्शनात् । मनुष्यहोतृग्रहणात् तृतीये

त्याह देवमनुष्यानेवास्मै स० संन्ना-
न्प्र जनयति ॥ २० ॥

क्रूरमिव वा अस्या एतत्करोति
यत्खनत्यप उप सृजत्यापो वै शा-
न्ताशान्ताभिरेवास्यै शुचं शम-
यति सं ते वायुमातरिश्वा दधात्वि-

न्नानिति सं-सन्नान् । प्रेति । जनयति ॥ २० ॥

एव पशूनि गृणाति होतरिति सप्तविं-
शतिश्च ॥ ४ ॥

^१क्रूरम् । इव । वै । अस्याः । एतत् । करोति ।
यत् । खनति । अपः । उपेति । सृजति । आपः ।
वै । शान्ताः । शान्ताभिः । एव । अस्यै । शुचम् ।
शमयति । समिति । ते । वायुः । मातरिश्वा ।
दधातु । इति । आह । प्राण इति प्र-अनः । वै ।

‘देववीतमः’ इति दर्शनात् देवानां तर्पयितृतमः चित्याग्निः सपक्षपु-
च्छादेति । देवमनुष्यानिति । उपलक्षणत्वाद्व्यांसि च ॥

इति पञ्चमे प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः.

^१क्रूरमिवेत्यादि ॥ अस्याः पृथिव्याः अप उपसृजति अश्व-
लोमेनावटं पूरयित्वा ‘सं ते वायुः’* इति मन्त्रेणाप उपसृजति

त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै
 प्राणं सं दधाति सं ते वायुरित्या-
 ह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीते
 तस्मै च देवि वर्षडस्तु ॥ २१ ॥
 तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव
 वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्वानतून् वर-

वायुः । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव । अस्यै । प्रा-
 णमिति प्र-अनम् । समिति । दधाति । समिति ।
 ते । वायुः । इति । आह । तस्मात् । वायुप्रच्यु-
 तेति वायु-प्रच्युता । दिवः । वृष्टिः । इति । तस्मै ।
 च । देवि । वर्षट् । अस्तु ॥ २१ ॥ तुभ्यम् । इ-
 ति । आह । षट् । वै । ऋतवं । ऋतुषु । एव ।
 वृष्टिम् । दधाति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् ।

अपोवनयति शान्ताः सुखहेतवः । अस्या इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
 प्राणेनेति । प्राणेन वायुना अस्याः प्राणस्थानीयमवटं संदधाति
 'हृदयं' इति मन्त्रे दर्शनात् । तस्मादिति । यस्मात् वायुः
 सन्धातृत्वेन अभिधीयते । तस्मात् वायुप्रच्युता वृष्टिः दिवः
 पृथिवीं गच्छति गत्वा च खातान्यतिवारयति । ईर गतौ तौ-
 दादिकः । षड्वा इति । षट्बुद्धवता षट्बुद्धेनापां उपसर्जनात् वाचक-
 त्वेन षट्बुद्धवत्सु षट्स्वपि ऋतुषु वृष्टिं निदधाति ॥

षति वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य व-
 षट्कारस्याद्यन्न वषट्कुर्याद्रक्षांसि
 यज्ञं हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव व-
 षट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो
 भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति
 सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभोषं

वृषति । २यत् । वषट्कुर्यादिति वषट्-कुर्यात् । या-
 तयामेति यात-यामा । अस्य । वषट्कार इति व-
 षट्-कारः । स्यात् । यत् । न । वषट्कुर्यादिति व-
 षट्-कुर्यात् । रक्षांसि । यज्ञम् । हन्युः । वट् ।
 इति । आह । परोक्षमिति परः-अक्षम् । एव ।
 वषट् । करोति । न । अस्य । यातयामेति यात-
 यामा । वषट्कार इति वषट्-कारः । भवति । न ।
 यज्ञम् । रक्षांसि । घ्नन्ति । ३सुजात इति सु-

२यदित्यादि ॥ वषट्कारस्य करणे यातयामा आत्तरसः स्यात्
 उपयुक्तत्वात् । अकरणे यज्ञं रक्षांसि च बाधेरन् । तस्माच्छुभ-
 वषट्कारं वडित्येव ब्रूयात् । तत्परोक्षमप्रत्यक्षं वषट्कारमेव करोति । तद-
 नया यातयामत्वं अविकृतस्य अनुपयुक्तत्वात् । न च रक्षोभिः पीडा,
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन वषट्कारसद्भावात् ॥

३सुजात इत्यादि ॥ अनया त्रिष्टुभा योक्त्रेणापनहति परि-

नह्यत्यनुष्टुप् ॥ २२ ॥ सर्वाणि छ-
न्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनूः प्रिययैवैनं तनुवा परि
दधाति वेदुको वासो भवति य एवं
वेदं वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदु
तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊषु णं ऊतय
इति सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति सवितृ-

जातः । ज्योतिषा । सह । इति । अनुष्टुभेत्यनु-
स्तुभा । उपेति । नह्यति । अनुष्टुबित्यनु-स्तुप् ।
॥ २२ ॥ सर्वाणि । छन्दांसि । छन्दांसि । खलु ।
वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । प्रियया । एव । एनम् ।
तनुवा । परीति । दधाति । वेदुकः । वासः । भवति ।
यः । एवम् । वेदं । वारुणः । वै । अग्निः । उप-
नद्ध इत्युप-नद्धः । उदिति । उ । तिष्ठ । स्वध्व-
रेति सु-अध्वर । ऊर्ध्वः । उ । स्विति । नः । ऊत-
ये । इति । सावित्रीभ्याम् । उदिति । तिष्ठति । स-

दधाति संव्ययते एवं वेदिता लब्धवान् भवति । छन्दस उकम् ॥

सावित्रीभ्यामित्यादि ॥ तुल्यकार्ययोः द्वितीयायाः सावित्री-
त्वात् प्रथमाऽपि सावित्री । यद्वा—देवस्सविता तमर्हतीति
देव्या । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । सवितृप्र-

प्रसूत एवास्योर्ध्वा वरुणमेनिमुत्सृ-
जति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स जातो ग-
र्भो असि ॥ २३ ॥ रोदस्योरित्या-
हेमे वै रोदसी तयोरेष गर्भो यद्-
ग्निस्तस्मा देवमाहाग्ने चारुर्विभृत

वितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्य ।
ऊर्ध्वाम् । वरुणमेनिमिति वरुण-मेनिम् । उदि-
ति । सृजति । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै । ^५सः । जातः । गर्भः । असि ॥ २३ ॥
रोदस्योः । इति । आह । इमे इति । वै । रोदसी
इति । तयोः । एषः । गर्भः । यत् । अग्निः । त-
स्मात् । एवम् । आह । अग्ने । चारुः । विभृत
इति वि-भृतः । ओषधीषु । इति । आह । यदा ।

सूतः सवित्राऽनुज्ञातः । 'तृतीयाकर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । वरुणमेनिमिति । वरुणो वारयिता निरोधकः तत्सम्बन्धि-
नो याऽस्य मेनिः रूपं वरुणगृहीतत्वं तामूर्ध्वामुत्सृजति सादयति
अनेनार्धेन । द्वाभ्यामिति प्रतितिष्ठत्येव ॥

स जात इति भरणमन्त्रः । इमे इत्यादि । गतम् । यदा
हि इत्यादि । यदा हेतं-जातमग्निं ओषधयो मातृस्थानीया विह-
न्ति विविधं परिगृह्णन्ति । 'ह्यग्रहोर्भः' । 'तिङि चोदात्तवति'

ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभर-
न्त्यथ चारुतरो भवति प्र मातृभ्यो
अधि कनिक्रदद्वा इत्याहौषधयो वा
अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्या-
वयति स्थिरो भव वीडुङ्ग इति ग-
र्दभ आ सादयति ॥ २४ ॥ सं न-

हि । एतम् । विभरन्तीति वि-भरन्ति । अर्थ ।
चारुतर इति चारु-तरः । भवति । प्रेति । मातृ-
भ्य इति मातृ-भ्यः । अधीति । कनिक्रदत् । गाः ।
इति । आह । ओषधयः । वै । अस्य । मातरः ।
ताभ्यः । एव । एनम् । प्रेति । च्यावयति । स्थि-
रः । भव । वीडुङ्ग इति वीडु-अङ्गः । इति । ग-
र्दभे । एति । सादयति ॥ २४ ॥ समिति । नह्य-

इति गतेरनुदात्तत्वम्, समासश्च । अनन्तरं चारुतरो दर्शनीय-
तरो भवति । तस्मादेवमाहेत्येव । ओषधयो वा इति । मातृ-
स्थानीयानां ओषधीनां सकाशमेनं प्रापयति ॥

सं नह्यत्येवेति ॥ एतया ऋचा आसादनं गर्दभस्य संनहनार्थम् ।
स्थिरो भव वीडुङ्गो दृढाङ्गो भव वाजी भव हे अर्वन् ! अ-
रणकुशलेति । तच्च स्थेमे वहनकाले स्थिरत्वाय । प्रियस्थिरादिना
स्थ आदेशः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

ह्यत्यैवैनमेतया स्थेन्ने गर्दभेन सं
भरति तस्माद्गर्दभः पशूनां भारभा-
रितमो गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्द-
भोऽप्यनालेशोऽत्यन्यान्पशून्मेद्यत्य-
न्नं ह्येनेनार्कं संभरन्ति गर्दभेन सं
भरति तस्माद्गर्दभो द्विरेतास्सन्कनि-

ति । एव । एनन् । एतया । स्थेन्ने । गर्दभेन ।
समिति । भरति । तस्मात् । गर्दभः । पशूनाम् ।
भारभारितम् इति भारभारि-तम् । गर्दभेन ।
समिति । भरति । तस्मात् । गर्दभः । अपीति ।
अनालेश इत्यना-लेशे । अतीति । अन्यान् ।
पशून् । मेद्यति । अन्नम् । हि । एनेन । अर्कम् ।
संभरन्तीति सं-भरन्ति । गर्दभेन । समिति । भ-
रति । तस्मात् । गर्दभः । द्विरेता इति द्वि-रेताः ।

७गर्दभेनेत्यादि ॥ पशूनां मध्ये अतिशयेन भारभारितमः भारं वोढुं
समर्थः अग्रेरपि वोढृत्वात् कुशलस्सूक्ष्मो व्यावर्तकोऽन्यो हेतुः ।
तेनाल्पेनापि विरहितेऽस्मिन् गर्दभे सत्येव आयतनात् पशूनातिमेद्यति
अतिक्रम्य मेहयति द्विरेता भवति । हेतुं समर्थयते—अन्नमिति । अर्क-
मर्चनीयं अनेन गर्दभेन यस्मात्संभरति तस्मात् अन्नं सन्नद्धेन तथा
वोस्यति । 'द्वितीयाद्यौ स्वेनः' इत्येनादेशः अनुदात्तः । अर्चतेः
कर्मणि घञि अर्कः । तस्मादिति । द्विरेताः अपि सन् कनिष्ठं

ष्टं पशूनां प्र जायतेऽग्निर्ह्यस्य योनिं
निर्दहति प्रजासु वा एष एतर्ह्यरू-
ढः ॥ २५ ॥ स ईश्वरः प्रजाशुचा
प्रदहरिशिवो भव प्रजाभ्य इत्याह
प्रजाभ्य एवैनं शमयति मानुषी-
भ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानव्यो हि
प्रजा मा द्यावापृथिवी अभि शूशु-

सन्न । कनिष्ठम् । पशूनाम् । प्रेति । जायते । अ-
ग्निः । हि । अस्य । योनिम् । निर्दहतीति निः—दह-
ति । १ प्रजास्विति प्र—जासु । वै । एषः । एतर्हि ।
आरूढ इत्या—रूढः ॥ २५ ॥ सः । ईश्वरः । प्रजा
इति प्र—जाः । शुचा । प्रदह इति प्र—दहः । शिवः ।
भव । प्रजाभ्य इति प्र—जाभ्यः । इति । आह । प्र-
जाभ्य इति प्र—जाभ्यः । एव । एनम् । शमयति ।
मानुषीभ्यः । त्वम् । अङ्गिरः । इति । आह । मान-
व्यः । हि । प्रजा इति प्र—जाः । मा । द्यावापृथि-

अतिस्त्रल्पमेव प्रजायते प्रजामुत्पादयति । अग्निमिति । योनिं
प्रजननशक्ति अस्य* स्र्यमाणो(?)निर्दहति ॥

१अथ शिवो भवेत्युपस्थानं विधातुमाह—प्रजास्विति ॥ यदा
अग्निः बहिः आसादितो भवति एतर्हि एतस्मिन्काले एषोऽग्निः

चो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्या-
 हैभ्य एवैनं लोकेभ्यश्शामयति प्रैतु
 वाजी कनिक्रददित्याह वाजी ह्येष
 नानदद्रासभः पत्वेति ॥ २६ ॥ आ-
 ह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन्भर-
 न्नाग्निं पुरीष्यमित्याहाग्निं ह्येष भ-
 रति मा प्राद्यायुषः पुरेत्याहायुरेवा-

वी इति द्यावा-पृथिवी । अभीति । शूशुचः ।
 मा । अन्तरिक्षम् । मा । वनस्पतीन् । इति ।
 आह । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । शम-
 यति । प्रैति । एतु । वाजी । कनिक्रदत् । इति ।
 आह । वाजी । हि । एषः । नानदत् । रासभः ।
 पत्वा । इति ॥ २६ ॥ आह । रासभः । इति । हि ।
 एतम् । ऋषयः । अवदन् । भरन् । अग्निम् । पुरी-
 ष्यम् । इति । आह । अग्निम् । हि । एषः । भर-

प्रजास्वारूढो भवति । पूर्ववदिदम एनादेशः । स इत्यादि । ग-
 तम् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति दहतेः कसुन् । मानव्य
 इति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । तत 'उदात्तस्वरि-
 तयोः' इति विभक्तिस्स्वर्यते । 'प्रैतु वाजी' इति पूर्ववन्नीयमानमनुम-
 न्तयते । 'नानदत्' इत्यादिना शिष्टेन पादत्रयेण उत्तराभ्यां च ऋग्भ्यां

स्मिन्दधाति तस्माद्गर्दभस्सर्वमायुरे-
 ति तस्माद्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीते
 विभ्यति वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नि-
 त्याह वृषा ह्येष वृषाऽग्निरुषां गर्भम्
 ॥ २७ ॥ समुद्रियमित्याहापां ह्येष
 गर्भो यदाग्निरग्न आ याहि वीतय

ति । मा । पादि । आयुषः । पुरा । इति । आह ।
 आयुः । एव । अस्मिन् । दधाति । तस्मात् । ग-
 र्दभः । सर्वम् । आयुः । एति । तस्मात् । ग-
 र्दभे । पुरा । आयुषः । प्रमीत इति प्र-मीते । वि-
 भ्यति । वृषां । अग्निम् । वृषणम् । भरन् । इति ।
 आह । वृषां । हि । एषः । वृषां । अग्निः । अपाम् ।
 गर्भम् ॥ २७ ॥ समुद्रियम् । इति । आह । अपाम् ।
 हि । एषः । गर्भः । यत् । अग्निः । अग्ने । एति । या-

गर्दभमन्वीयमानमनुमन्त्रयते । तस्मादिति । आयुषो मध्ये प्रमीते
 मृते गर्दभे विभ्यति प्रजाः उत्पातत्वात् ॥

वृषा हीति ॥ अयं सेक्ता अग्निः वृष्टिहेतुः । अग्न आयाहीति वीतिः
 प्रजननशक्तिः । ' मन्त्रे वृष ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । अनयोर्लोकयोः
 प्रजानां प्रजननार्थं, आयाहीति वचनात् । इमौ लोकौ द्यावापृथिव्यौ
 व्यैतां व्यगच्छताम् । विगतयोर्हनयोः प्रजननादिसिद्धिरिति । तस्मा-

इति वा इमौ लोकौ व्यैतामग्र आ
याहि वीतय इति यदाहानयोर्लो-
कयोर्वीत्यै प्रच्युतो वा एष आय-
तनादगतः प्रतिष्ठां स एतर्हीध्वर्यु
च यजमानं च ध्यायत्यृतं सत्यमि-
त्याहेयं वा ऋतमसौ ॥ २८ ॥ स-

हि । वीतये । इति । वै । इमौ । लोकौ । वीति । ऐ-
ताम् । अग्रे । एति । याहि । वीतये । इति । यत् ।
आह । अनयोः । लोकयोः । वीत्या इति वि-इत्यै ।
¹⁰प्रच्युत् इति प्र-च्युतः । वै । एषः । आयतनादि-
त्या-यतनात् । अगतः । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
सः । एतर्हीह । अध्वर्युम् । च । यजमानम् । च ।
ध्यायति । ऋतम् । सत्यम् । इति । आह । इयम् ।
वै । ऋतम् । असौ ॥ २८ ॥ सत्यम् । अनयोः ।

देतद्वचनमनयोर्लोकयोः वीत्यै विगमनाय भवति । 'तादौ च' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁰प्रच्युत इत्यादि ॥ स्वस्थानात्प्रच्युतः प्रतिष्ठां च गतः क्वचिदा-
स्थापितश्च । सोऽयमिदानीं अध्वर्युः यजमानं ध्यायति चिन्तयति किं
कृतमाभ्यामिति कुध्यति । ऋतं सत्यमिति समीक्षते । प्रतिष्ठाप-
तीति । तेन अप्रतिष्ठितत्वदोषाभावः । नार्तिमार्छतीति । आङ्-

त्यमनयो रेवैनं प्रतिष्ठापयति नार्ति-
 माच्छत्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वा
 एष यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध
 ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतमित्या-
 ह शान्त्यै व्यस्यन्विश्वा अमतीर-
 रातीरित्याह रक्षसामपहृत्यै निषी-
 दन्नो अपं दुर्मतिः हनदित्याह प्र-

एव । एनम् । प्रतीति । स्थापयति । न । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः ।
¹वरुणः । वै । एषः । यजमानम् । अभि । एति ।
 एति । यत् । अग्निः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।
 ओषधयः । प्रतीति । गृहीत । अग्निम् । एतम् ।
 इति । आह । शान्त्यै । व्यस्यन्निति वि-अस्यन्न ।
 विश्वाः । अमतीः । अरातीः । इति । आह । र-
 क्षसाम् । अपहृत्या इत्यप-हृत्यै । निषीदन्निति नि-
 सीदन्न । नः । अपेति । दुर्मतिमिति दुः-मतिम् ।

वोऽयमृच्छतिः विनाशे । अत्रानयोरेको गतिमात्रवचनः । आङ्गुवात्
 क्तिनः 'उपसर्गादिति धातौ' इति वृद्धिः । 'तादौ च' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । अवग्रहो नेष्यते ॥

¹वरुणो वा इत्यादि ॥ उपनद्धस्य प्रकृतत्वात् 'ओषधयः' इति

तिष्ठित्या ओषधयः प्रति मोदध्वम्
 ॥ २९ ॥ एनमित्याहौषधयो वा अ-
 ग्रेर्भागधेयं ताभिरेवैनः समर्धयति
 पुष्पावतीरसुपिप्पला इत्याह तस्मा-
 दोषधयः फलं गृह्णन्त्ययं वो गर्भं
 ऋत्वियः प्रत्नः सधस्थमाऽसदृदि-
 त्याह याभ्यं एवैनं प्रच्यावयति ता-

हनत् । इति । आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थि-
 त्यै । ओषधयः । प्रतीति । मोदध्वम् ॥ २९ ॥ ए-
 नम् । इति । आह । ओषधयः । वै । अग्रेः । भा-
 गधेयमिति भाग-धेयम् । ताभिः । एव । एनम् ।
 समिति । अर्धयति । पुष्पावतीरिति पुष्प-वतीः ।
 सुपिप्पला इति सु-पिप्पलाः । इति । आह । त-
 स्मात् । ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति । ¹²अयम् ।
 वः । गर्भः । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सधस्थमिति स-
 ध-स्थम् । एति । असदत् । इति । आह । याभ्यः ।

द्वौ खर उपावहरणमन्त्रौ । शान्त्यै सुखहेतुत्वाय ॥

¹²अयं व इति ॥ यासां सकाशं प्रापयितुं अयं स्थानात्
 प्रच्यावितः 'प्रमातृभ्यो अधि कनिकदत् गाः' इति तास्वेवौषधीषु

स्वेवैनं प्रतिष्ठापयति द्वाभ्यामुपाव-
हरति प्रतिष्ठित्यै ॥३०॥

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पा-
जसेति वि स्रंसयति सवितृप्रसूत
एवास्य विषूचीं वरुणमेनिं वि सं-

एव । एनम् । प्रच्यावयतीति प्र-च्यावयति । ता-
सुं । एव । एनम् । प्रतीति । स्थापयति । द्वा-
भ्याम् । उपावहरतीत्युप-अवहरति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै ॥ ३० ॥

अस्वनुष्टुबसि सादयत्याहूहः पत्वेति गर्भ-
मसौ मोदध्वं द्विचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

¹वारुणः । वै । अग्निः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।
वीति । पाजसा । इति । वीति । स्रंसयति ।
सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्य ।
विषूचीम् । वरुणमेनिमिति वरुण-मेनिम् । वीति ।

एनं प्रतिष्ठापयति अयमग्निर्युष्माकं उत्सं आगत इति । द्वाभ्या-
मित्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे पञ्चमोनुवाकः.

¹वारुणो वा इत्यादि ॥ विषूचीं विष्वग्गमनां वरुणमेनिं

जत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ता-
 शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति
 तिसृभिरुपं सृजति त्रिवृद्वा अग्नि-
 र्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति
 मित्रस्संसृज्यं पृथिवीमित्याह मि-
 त्रो वै शिवो देवानां तेनैव ॥ ३१ ॥
 एनं संसृजति शान्त्यै यद्द्राम्या-

सृजति । अपः । उपेति । सृजति । आपः । वै ।
 शान्ताः । शान्ताभिः । एवं । अस्य । शुचम् ।
 शमयति । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । उपेति । सृ-
 जति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । यावान् ।
 एव । अग्निः । तस्य । शुचम् । शमयति । मित्रः ।
 संसृज्येति सं-सृज्यं । पृथिवीम् । इति । आह ।
 मित्रः । वै । शिवः । देवानाम् । तेन । एव ॥ ३१ ॥
 एनम् । समिति । सृजति । शान्त्यै । यत् । ग्रा-

वरुणशरीरं विसृजति विश्लथयति अनेन विस्रंसनेन । अप उपसृज-
 तीति । आपोहिष्ठादिभिः । त्रिवृद्वा इति । साहचर्यात्ताच्छब्दम् ।
 त्रिरूपत्वात्त्रिवृत्त्वम् । मित्रस्संसृज्येति द्वाभ्यामर्मकपालादिभिरेनं सं-
 सृजतीति ॥

^१यद्द्राम्याणामित्यादि ॥ अर्मकपालानि पुरातनशून्याधिवासलो-

णां पात्राणां कपालैस्संसृजेद्ग्रा-
 म्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्मक-
 पालैस्संसृजत्येतानि वा अनुप-
 जीवनीयानि तान्येव शुचाऽर्पयति
 शर्कराभिस्संसृजति धृत्या अथो
 शंत्वायाजलोमैस्संसृजत्येषा वा
 अग्नेः प्रिया तनूर्यज्जा प्रिययैवैनं

म्याणाम् । पात्राणाम् । कपालैः । संसृजेदिति
 सं-सृजेत् । ग्राम्याणि । पात्राणि । शुचा । अर्प-
 येत् । अर्मकपालैरित्यर्म-कपालैः । समिति ।
 सृजति । एतानि । वै । अनुपजीवनीयानीत्यनुप-
 जीवनीयानि । तानि । एव । शुचा । अर्पयति ।
 शर्कराभिः । समिति । सृजति । धृत्यै । अथो इ-
 ति । शंत्वायेति शं-त्वाय । अजलोमैरित्यज-
 लोमैः । समिति । सृजति । एषा । वै । अग्नेः ।
 प्रिया । तनूः । यत् । अजा । प्रियया । एव । ए-

ष्ठानि । शर्कराः शुक्ला मृत्परिणामाः । अथो अपि च शंत्वाय
 सुखस्थानाय ॥

^३अजलोमैरिति ॥ 'अच्चप्रत्यन्ववपूर्वात्' इति योगविभागादच्च
 समासान्तः । अग्नेः प्रिया तनूरिति । 'आग्नेयी वा एषा । यद-

तनुवा स५ सृजत्यथो तेजसा कृ-
ष्णाजिनस्य लोमभिरसम् ॥ ३२ ॥
सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञे-
नैव यज्ञः स५ सृजति रुद्रास्संभृत्य पृ-
थिवीमित्याहैता वा एतं देवता अग्रे
समभरन्ताभिरेवैन५ सं भरति म-

नम् । तनुवा । समिति । सृजति । अथो इति ।
तेजसा । कृष्णाजिनस्येति कृष्ण-अजिनस्य ।
लोमभिरिति लोम-भिः । समिति ॥ ३२ ॥ सृज-
ति । यज्ञः । वै । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजि-
नम् । यज्ञेन । एव । यज्ञम् । समिति । सृजति ।
रुद्राः । संभृत्येति सं-भृत्यं । पृथिवीम् । इति ।
आह । एताः । वै । एतम् । देवताः । अग्रे । स-
मिति । अभरन् । ताभिः । एव । एनम् । समिति ।

जा '* इति । अथो अपि च तेजसेन संसृजति अजलोम-
व्याजेन ॥

'यज्ञो वै कृष्णाजिनमिति ॥ प्रधानाङ्गत्वात् । यज्ञेनैव यज्ञ-
जन्यमग्निं संसृजति । रुद्रास्संभृत्येति मृदं संक्षिपति । मखस्य शि-
रोसीति पिण्डकरणमन्त्रः । यज्ञस्य शिरस्थानीया उखा; प्रधान-
त्वात्, आहवनीयधारणाच्च । अस्य मन्त्रस्य रुद्रास्संभृत्येति सं-

खस्य शिरोसीत्याह यज्ञो वै मुख-
स्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्माद्देवमा-
ह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य
ह्येते ॥ ३३ ॥ पदे अथो प्रतिष्ठित्यै
प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वन्धैर्मन्त्रयते मि-
थुनत्वाय त्र्युद्धिं करोति त्रयं इमे

भरति । मुखस्य । शिरः । असि । इति । आह ।
यज्ञः । वै । मुखः । तस्य । एतत् । शिरः । यत् ।
उखा । तस्मात् । एवम् । आह । यज्ञस्य । पदे
इति । स्थः । इति । आह । यज्ञस्य । हि । एते
इति ॥ ३३ ॥ पदे इति । अथो इति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै । प्रेति । अन्याभिः । यच्छति ।
अन्विति । अन्यैः । मन्त्रयते । मिथुनत्वायेति मिथु-

भवरणानन्तरभावित्वे संसृष्टामित्याद्यतिक्रमेणास्मिन्नाम्नानं समानजाती-
यासाहित्यलाभाय । यज्ञस्य पदे स्थ इति मृदमङ्गुष्ठाभ्यां उप-
निगृह्णाति ॥

प्रान्याभिरिति ॥ अन्याभिः ऋग्भिः प्रतान् पिण्डान् अन्यैः
यजुर्भिरनुमन्त्रयत इति यावत् । 'संसृष्टां वसुभिः'* इत्याद्या
ऋचः । 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु'* इत्यादियजूषि । अन्याभ्यां तृतीयम् ।

लो॒का ए॒षां लो॒काना॒माप्त्यै॑ छन्दो-
भिः॑ करोति वी॒र्यं॑ वै छन्दा॒ंसि वी-
र्ये॑णै॒वैनां॑ करोति यजु॒षा विलं॑ करोति
व्यावृ॑त्या इ॒यतीं॑ करोति प्र॒जाप॑तिना
यज्ञ॑मुखेन॒ संमि॑तां द्विस्त॒नां करोति॑

न-त्वायं । अ॒युद्धि॑मिति॒ त्रि-उ॒द्धिम् । क॒रोति॑ । त्रि-
यः । इ॒मे । लो॒काः । ए॒षाम् । लो॒काना॑म् । आ॒प्त्यै॑ ।
छन्दो॑भिरिति॒ छन्दः-भिः॑ । क॒रोति॑ । वी॒र्यम् । वै ।
छन्दा॑ंसि । वी॒र्येण॑ । ए॒व । ए॒नाम् । क॒रोति॑ । य-
जु॒षा । विलं॑म् । क॒रोति॑ । व्यावृ॑त्या इति॒ वि-
आवृ॑त्यै । 'इ॒यती॑म् । क॒रोति॑ । प्र॒जाप॑तिनेति॒ प्र-
जा-प॑तिना । य॒ज्ञमु॒खेनेति॑ यज्ञ-मु॒खेन॑ । संमि-

उद्धीयत इति उद्धिः उन्नतोऽवयवः । अ॒युद्धिं॑ उखां करोति । त्रि-
त्वान्वयात् लोकत्रयावाप्त्यै भवति । छन्दोभिरिति, 'वसवस्त्वा
कृण्वन्तु'* इत्युख्यैः चतुर्भिः पिण्डानुमन्त्रणैः । वी॒र्यं॑ वा इति ।
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । यजुषेति । 'अदितिस्ते विलं'* इति
छन्दोरहितेन ॥

६इयतीमिति ॥ केनचित्परिमाणेन परिमितमिति यावत् । प्रा-
देशमिति केचित् । इदं परिमाणमस्य 'किमिदंभ्यां वोषः' इति
वतुप् घकारश्च । 'इदं किमोरीशकी,' यस्येति लोपः । उदा-

द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां क-
रोति पशूनां दोहायाष्टास्तनां करो-
ति छन्दसां दोहाय नवाश्रिमभिच-
रतः कुर्यात्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य

तामिति सं-मिताम् । द्विस्तनामिति द्वि-स्तनाम् ।
करोति । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथिव्योः ।
दोहाय । चतुस्तनामिति चतुः-स्तनाम् । करोति ।
पशूनाम् । दोहाय । अष्टास्तनामित्यष्टा-स्तनाम् ।
करोति । छन्दसां दोहाय । नवाश्रिमिति नव-अ-
श्रिमभिचरत इत्यभि-चरतः कुर्यात्त्रिवृतमिति
त्रि-वृतम् । एव । वज्रम् । संभृत्येति सं-भृत्यम् ।

तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तः । प्रादेशमात्रमूर्ध्वप्रमाणेन अरत्निमात्रं
तिर्यक्प्रमाणेन व्यायाममात्रं समन्तपरिमाणेन । प्रजापतिनेति ।
मुखं च प्रादेशमात्रं 'यज्ञमुखं वै प्रजापतिः' इति, तेनैव संमिता
कृता भवति । द्विस्तनामिति । द्वौ स्तनावस्याः अश्रीणां रास्ना-
याश्च सन्धाविति । क्रोडादित्वात् डीषभावः । 'सङ्ख्यायास्तनः'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुस्तनामिति । 'विभाषा छन्दसि'
इति अन्तोदात्ताभावे बहुव्रीहिस्वरः । एवमष्टास्तनामिति छन्दस-
मात्वम् । छन्दसामिति । गायत्र्यादीनि सादिच्छन्दांस्यष्टौ ॥

नवाश्रिमिति ॥ अभिचरतोन्यत्र चतुरश्रि मष्टाश्रि वा । त्रिवृत-

भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय
सा महीमुखामिति नि दधाति दे-
वतास्वेवैनां प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥
सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्रा-

भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति । स्तृत्यै । कृत्वाय । सा ।
महीम् । उखाम् । इति । नीति । दधाति । देवता-
सु । एव । एनाम् । प्रतीति । स्थापयति ॥ ३४ ॥

तेनैव लोमभिस्समेते अभिचरंत एकविंश-
शतिश्च ॥ ६ ॥

सप्तभिरिति सप्त-भिः । धूपयति । सप्त । वै ।
शीर्षण्याः । प्राणा इति प्र-अनाः । शिरः । एतत् ।

मिति । ज्यवयवात्त्रिवृत्त्वम् । वज्रस्य स्तृत्यै छादनाय भवति ।
कृत्वायेति खरे उखानिधानमन्त्रः ॥

इति पञ्चमे प्रथमे षष्ठोनुवाकः.

सप्तभिरिति ॥ 'वसवस्त्वा धूपयन्तु'* इत्यादिभिः अश्वशकेन
दीप्तेन उखां धूपयति । झलयुपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । सप्त
वा इति । चक्षुषी श्रोत्रे नासिके आस्यमिति । 'ये
च तद्धिते' इति शीर्षन्भावः । शिर इति प्राधान्यात् । शी-

णाशिशरं एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्ष-
 नेव यज्ञस्य प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त
 शीर्षन्प्राणा अश्वशकेन धूपयति प्रा-
 जापत्यो वा अश्वस्सयोनित्वायादि-
 तिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिरीदित्यैवादि-
 त्यां खनत्यस्या अक्रूरंकाराय न हि

यज्ञस्य । यत् । उखा । शीर्षन् । एव । यज्ञस्य ।
 प्राणानिति प्र-अनान् । दधाति । तस्मात् । सप्त ।
 शीर्षन् । प्राणा इति प्र-अनाः । अश्वशकेनेत्य-
 श्व-शकेन । धूपयति । प्राजापत्य इति प्राजा-प-
 त्यः । वै । अश्वः । सयोनित्वायेति सयोनि-त्वा-
 यं । ²अदितिः । त्वा । इति । आह । इयम् । वै ।
 अदितिः । अदित्या । एव । अदित्याम् । खनति । अस्याः ।
 अक्रूरंकारायेत्यक्रूरं-काराय । न । हि । स्वः ।

षन्निति । 'सुपां सुलुक्' इति डेलुक् । 'शीर्षन् छन्दसि'
 इति शीर्षन्नादेशः । अश्वशकेनेत्यादि । शकं वालम् । शक-
 दित्येके । योनिः कारणं सर्वस्य प्रजापतिस्तेन सहितं धूपनं
 भवति ॥

²अदितिस्त्वेति ॥ अवटं खानयति पृथिव्या अक्रूरंकारणार्थं
 पृथिव्यैव पृथिवीं चखानेति न हि आत्मानं हिनस्ति । तेना-

स्वस्व५ हिनस्ति देवानां त्वा पत्नी-
रित्याह देवानाम् ॥ ३५ ॥ वा ए-
तां पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां दधा-
ति धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिष-
णा विद्याभिरेवैनामभीन्धे ग्रास्त्वे-
त्याह छन्दाः५ सि वै ग्राश्छन्दोभिरेवै-

स्वम् । हिनस्ति । देवानाम् । त्वा । पत्नीः । इति ।
आह । देवानाम् ॥ ३५ ॥ वै । एताम् । पत्नयः ।
अग्ने । अकुर्वन् । ताभिः । एव । एनाम् । दधाति ।
धिषणाः । त्वा । इति । आह । विद्याः । वै ।
धिषणाः । विद्याभिः । एव । एनाम् । अभीति ।
इन्धे । ग्राः । त्वा । इति । आह । छन्दाः५ सि ।
वै । ग्राः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । ए-

* ध्वर्योर्नापराधः । करोतेः छान्दसः खञ् । 'देवानां त्वा'* इत्यवटे
उखां प्रवृणक्ति पत्नय इति । छान्दसं डीपो ह्रस्वत्वम् ॥

धिषणास्त्वेति पुरस्ताद्दीपयति ॥ धिषणा इति । 'धृषेर्धिष्ण
संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । ग्रास्त्वेति । दक्षिणत उपोषति । वरूत्रय
इति । तृचि असितस्कभितादौ निपात्यते । छान्दसं डीपो ह्रस्वत्वम् ।
होत्रादयः सप्त होत्राः । जनयस्त्वेति उत्तरतः । पत्नीरिति । 'वा छन्दासि'

नाः श्रपयति वरूत्रयस्त्वेत्याह हो-
त्रा वै वरूत्रयो होत्राभिरेवैनां पचति
जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीः ॥
३६ ॥ जनयस्ताभिरेवैनां पचति ष-
ड्भिः पचति षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवै-
नां पचति द्विःपचन्वित्याह तस्मा-

नाम् । श्रपयति । वरूत्रयः । त्वा । इति । आह ।
होत्राः । वै । वरूत्रयः । होत्राभिः । एव । एनाम् ।
पचति । जनयः । त्वा । इति । आह । देवानाम् ।
वै । पत्नीः ॥ ३६ ॥ जनयः । ताभिः । एव । ए-
नाम् । पचति । ^४षड्भिरिति षट्-भिः । पचति ।
षट् । वै । ऋतवं । ऋतुभिरित्यूतु-भिः । एव ।
एनाम् । पचति । द्विः । पचन्तु । इति । आह ।
तस्मात् । द्विः । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । स-

इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र वरूत्रय इति युष्मच्छब्दोपादा-
नेन 'त्वा देवी'* इत्यादेः उभयत्र सम्बन्धं दर्शयति ॥

^४षड्भिरिति ॥ 'अदितिस्त्वा'* इत्याद्यैः 'जनयस्त्वा'* इत्यन्तैः । उद-
काभरणावटखननस्यापि यागार्थत्वात् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इति वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । द्विरिति । पञ्चमषष्ठयोः । पचन्विति द्विराहेति

द्विस्संवत्सरस्य सस्यं पच्यते वारु-
ण्युखाऽभीद्धा मैत्रियोपैति शान्त्यै
देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह सवितृ-
प्रसूत एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्व-
पत्यपद्यमाना पृथिव्याशा दिशा आ-
पृण ॥ ३७ ॥ इत्याह तस्मादग्नि-

स्यम् । पच्यते । ^५वारुणी । उखा । अभीद्धेत्यभि-
इद्धा । मैत्रिया । उपैति । एति । शान्त्यै । देवः ।
त्वा । सविता । उदिति । वपतु । इति । आह ।
सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । एनाम् ।
ब्रह्मणा । देवताभिः । उदिति । वपति । ^६अपद्य-
माना । पृथिवि । आशाः । दिशाः । एति । पृण ॥

नानावाक्यत्वात् निघाताभावः, समानवाक्ये पदात्परस्य निघाता-
द्विविधानात् । पच्यत इति कर्मकर्तरि यक् ॥

^५वारुणी वरुणिमन् वरणस्वभावान्मैत्र्येति । अभीद्धेति ।
इतरामुखां मित्रो भवति [‘मित्रो भव’ इति] परिगृह्णाति न ‘वरुणः’
इति । तेन वरुणगृहीतत्वाभावः । देवस्त्वेति मुख्याया उखायाः
अङ्गानि अनूद्वपति ॥

^६अपद्यमानेति ॥ पूर्वणार्धर्चेन अशने प्रतिष्ठापयति, उत्तरेण
च श्रयति ॥

स्सर्वा दिशोऽनु वि भात्युत्तिष्ठ बृह-
 ती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह
 प्रतिष्ठित्या असुर्यं पात्रमनाच्छृणु-
 माच्छृणुति देवत्राऽकरजक्षीरेणाच्छृ-
 णुति परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरं
 परमेणैवैनां पयसाऽऽच्छृणुति य-

३७ ॥ इति । आह । तस्मात् । अग्निः । सर्वाः ।
 दिशाः । अनु । वीति । भाति । उदिति । तिष्ठ ।
 बृहती । भव । ऊर्ध्वा । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् । इति ।
 आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । असुर्यम् ।
 पात्रम् । अनाच्छृणुणामित्यना-च्छृणुणम् । एति ।
 छृणुति । देवत्रेति देव-त्रा । अकः । अजक्षीरेणे-
 त्यज-क्षीरेण । एति । छृणुति । परमम् । वै ।
 एतत् । पयः । यत् । अजक्षीरमित्यज-क्षीरम् ।
 परमेण । एव । एनाम् । पयसा । एति । छृणुति ।

असुर्यमिति ॥ अनाच्छृणुणं यदभीष्टं पात्रं पयःप्रभृत्यासेचनेन
 दीप्तं तदसुर्यं असुरस्य स्वाम्यात् । 'असुरस्य स्वम्' इति
 यत् । उ छृदिर् दीप्तिदीपनयोः, रौधादिकः । आच्छृणुति
 छागादिपयसा दीपयति उखाम् । देवत्राऽकरिति । देवाधीनमेव
 करोति । 'देये त्रा च' इति त्राप्रत्ययः । करोतेः छान्दसे

जुषा व्यावृत्त्यै छन्दोभिराच्छृणोति
छन्दोभिर्वा एषा क्रियते छन्दोभिरेव
छन्दां स्याच्छृणोति ॥ ३८ ॥

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्ष-

यजुषा । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै । छन्दो-
भिरिति छन्दः-भिः । एति । छृणोति । छन्दोभि-
रिति छन्दः-भिः । वै । एषा । क्रियते । छन्दोभि-
रिति छन्दः-भिः । एव । छन्दांसि । एति ।
छृणोति ॥ ३८ ॥

आह देवानां वै पत्नीः पृणैषा षट् ॥ ७ ॥

¹एकविंशत्येत्येक-विंशत्या । माषैः । पुरुष-

लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । परमेणेति । परमं पयोऽमृतम् ।
यजुषेति । आच्छृणोतीत्येव 'वसवस्त्वाऽऽ छन्दन्तु'* इत्यादिकेन ।
छन्दोभिर्वा एषा क्रियते इति । 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु'† इति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे सप्तमोऽनुवाकः.

¹एकविंशत्येत्यादि ॥ विंशन्माषानादाय † पुरुषशिरोभिप्राप्तुं ग-
च्छति । मेघं यज्ञं नार्हति इत्यमेध्यः । दण्डादित्वाद्यः । 'य-
यतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमेध्यानां माषाणामुपरि

मच्छैत्यमेध्या वै माषा अमेध्यं पु-
 रुषशीर्षममेध्यैरेवास्यामेध्यं निर-
 वदाय मेध्यं कृत्वाऽऽ हरत्येकविंश-
 तिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरु-
 षस्याप्त्यै व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं

शीर्षमिति पुरुष-शीर्षम् । अच्छ । एति । अमे-
 ध्याः । वै । माषाः । अमेध्यम् । पुरुषशीर्षमिति
 पुरुष-शीर्षम् । अमेध्यैः । एव । अस्य । अमे-
 ध्यम् । निरवदायेति निः-अवदाय । मेध्यम् ।
 कृत्वा । एति । हरति । एकविंशतिरित्येक-विं-
 शतिः । भवन्ति । एकविंश इत्येक-विंशः ।
 वै । पुरुषः । पुरुषस्य । आप्त्यै । व्यृद्धमिति वि-
 ऋद्धम् । वै । एतत् । प्राणैरिति प्र-अनैः । अमे-

वापेन पुरुषशिरसो यदमेध्यत्वं तन्निरवदाय तस्मिन्निष्कृष्य पृथक्
 स्थापितं कृत्वा शिरो मेधार्हमेव कृत्वा आहरति । छान्दसो
 यत् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः, भवार्थे यत् । एकविंशो वै पुरुष
 इति । दशहस्त्या अङ्गुलयो दशपद्या आत्मैकविंश इति ॥

व्यृद्धमिति ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ऋकारः स्वर्यते । सप्तधा वितृ-
 ण्णां छिद्रितां वल्मीकवपां वल्मीकमृदं शिरस्थाने प्रतिनिदधाति

यत्पुरुषशीर्षं सप्तधा वितृण्णां व-
ल्मीकवपां प्रति नि दधाति सप्त वै
शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्समर्ध-
यति मेध्यत्वाय यावन्तः ॥ ३९ ॥ वै मृ-
त्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परी-
याय यमगाथाभिः परि गायति य-

ध्यम् । यत् । पुरुषशीर्षमिति पुरुष-शीर्षम् ।
सप्तधेति सप्त-धा । वितृण्णामिति वि-तृण्णाम् ।
वल्मीकवपामिति वल्मीक-वपाम् । प्रति । नीति ।
दधाति । सप्त । वै । शीर्षण्याः । प्राणा इति प्र-
अनाः । प्राणैरिति प्र-अनैः । एव । एनत् । स-
मिति । अर्धयति । मेध्यत्वायेति मेध्य-त्वाय । या-
वन्तः ॥ ३९ ॥ वै । मृत्युबन्धव इति मृत्यु-बन्ध-
वः । तेषाम् । यमः । आधिपत्यमित्याधि-पत्यम् ।
परीति । इयाय । यमगाथाभिरिति यम-गाथा-
भिः । परीति । गायति । यमात् । एव । एनत् ।

प्रतिनिधिं करोति । शीर्षण्या इति । शिरसि भवाः चक्षुरादयः
सप्त प्राणाः । 'शरीरावयवाच्च' इयि यत्, 'ये च तद्धिते'
इति शीर्षादेशः ॥

यावन्त इत्यादि ॥ मृत्युबन्धवः प्रोक्तः मृत्युरेषां बन्धुरिति ।

मादेवैनद्वृङ्क्ते तिसृभिः परि गायति
 त्रय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोके-
 भ्यो वृङ्क्ते तस्माद्गायते न देयं गाथा
 हि तद्वृङ्क्तेऽग्निभ्यः पशूना लभते का-
 मा वा अग्रयः कामानेवाव रुन्धे
 यत्पशूनालभेतानवरुद्धा अस्य ४०॥

वृङ्क्ते । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । परीति । गायति ।
 त्रयः । इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । एनत् ।
 लोकेभ्यः । वृङ्क्ते । तस्मात् । गायते । न । देयम् ।
 गाथा । हि । तत् । वृङ्क्ते । ^४अग्निभ्य इत्यग्नि-भ्यः ।
 पशून् । एति । लभते । कामाः । वै । अग्रयः ।
 कामान् । एव । अवेति । रुन्धे । ^५यत् । पशून् ।

‘योस्य कौष्ठ्य’* इत्यादिभिः तिसृभिः यमगाथाभिः परितो गायति ।
 यमादेवैनद्वृङ्क्ते परिगृह्णाति । तिसृभिरित्यादि । गतम् । तस्मादिति ।
 गानादृष्टं न जायते । गाथा गृह्णाति गाथाधीनत्वात् ॥

^४अग्निभ्य इति ॥ अग्निदेवत्याः पशवोऽजाश्ववृषमवृष्णिब-
 स्ताः आलभ्याः । कामबहुत्वाद्बहुवचनम् । कामा वा इत्यादि ।
 तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् । काम्यन्त इति कामाः पशुपुत्रादयः ॥

^५यदित्यादि ॥ अत्र त्रयः पक्षाः—अनालम्भो वा पशूनां

प॒शव॑स्स्यु॒र्यत्पर्य॑ग्नि॒कृतानु॑त्सृ॒जेद्यज्ञ-
 वेश॑सं कुर्या॒द्यत्सं॑स्थापये॒द्यातया॑-
 मानि॑ शी॒र्षाणि॑ स्यु॒र्यत्प॒शूनाल॑-
 भ॒ते तेनै॒व प॒शून्व॑ रुन्धे॒ यत्पर्य॑ग्नि-
 कृतानु॑त्सृ॒जति॑ शी॒र्षामया॑तयाम-

न । आ॒लभे॒तेत्या॑-लभेत । अन॑वरुद्धा इत्यन॑व-
 रुद्धाः । अस्य ॥ ४० ॥ प॒शवः॑ । स्युः । यत् ।
 पर्य॑ग्नि॒कृतानि॑ति॒ पर्य॑ग्नि-कृतान् । उ॒त्सृ॒जेदित्यु॑त्-
 सृ॒जेत् । यज्ञ॑वेश॒समिति॑ यज्ञ-वेश॒सम् । कुर्या॑त् ।
 यत् । स॒ंस्थापये॑दिति॒ सं-स्थापये॑त् । या॒तया॑मा-
 नीति॑ या॒त-या॑मानि । शी॒र्षाणि॑ । स्युः । यत् ।
 प॒शून् । आ॒लभ॑त् इत्या॑-लभ॑ते । तेन॑ । ए॒व । प॒-
 शून् । अ॒वेति॑ । रुन्धे॒ । यत् । पर्य॑ग्नि॒कृतानि॑ति॒
 पर्य॑ग्नि-कृतान् । उ॒त्सृ॒जतीत्यु॑त्-सृ॒जति॑ । शी॒-
 र्षाम् । अया॑तयाम॒त्वाये॒त्यया॑तयाम-त्वाय॒ । प्रा-

आलम्भोसियोगः । आलब्धानां पर्यग्निकरणानन्तरं उत्सर्गो वा,
 संस्थां वा गमयेत् । एतानि संस्थापनपक्षे यातयामानि गतरसानि
 शीर्षाणि स्युः । तस्मादालभेत पशून् । पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे शिर-
 सां अयातयामत्वम् । तत्र पर्यग्निकृतानां संज्ञप्तानां शिरांसि मृदा
 प्रलिप्य निधीयन्ते । प्राजापत्येनैव संस्थापयेत् पशून् । यज्ञो

त्वाय प्राजापत्येन स॒ स्थापयति
यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्र-
तिष्ठापयति प्रजापतिः प्रजा असृ-
जत् स रिरिचानोऽमन्यत् स एता
आप्रीरपश्यत्ताभिर्वै स मुखतः॥४१
आत्मानमाऽप्रीणीत् यदेता आप्रियो

जापत्येनेति प्राजा-पत्येन । समिति । स्थापयति ।
यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्राजा-पतिः । यज्ञे ।
एव । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । प्रजापति-
रिति प्राजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृज-
त् । सः । रिरिचानः । अमन्यत् । सः । एताः ।
आप्रीरित्या-प्रीः । अपश्यत् । ताभिः । वै । सः ।
मुखतः ॥ ४१ ॥ आत्मानम् । एति । अप्रीणीत् ।

वा इत्यादि । गतम् । 'वायव्येन पशुना स्थापयेत् प्राजापत्यः पशु-
पुरोडाशो द्वादशकपालः' इत्यपरम् ॥

- प्रजापतिरित्यादि ॥ प्रजासृष्ट्यनन्तरं किञ्चित् रिरिचानो
रिक्तोहमस्मीत्यमन्यत प्रजापतिः । लिटः कानजादेशः । अथ सः
आप्रीरपश्यत् । ताभिः आत्मानं मुखत आरम्भे एवाप्रीणयत् ।
तस्मादेताः प्रजापत्यात्मनो यज्ञस्य मुखत एव प्रीतिहेतवः । आ-
प्रीणात्याभिरिति आप्रियः । करणे क्विप् । आप्रीरिति छान्दसं

भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवै-
ताभिर्मुखत आ प्रीणात्यपरिमित-
छन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजाप-
तिः प्रजापतेराप्त्या ऊनातिरिक्ता

यत् । एताः । आप्रिय इत्या-प्रियः । भवन्ति ।
यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञम् ।
एव । एताभिः । मुखतः । एति । प्रीणाति । अ-
परिमितछन्दस इत्यपरिमित-छन्दसः । भवन्ति ।
अपरिमित इत्यपरि-मितः । प्रजापतिरिति प्रजा-
पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । 'ऊ-
नातिरिक्ता इत्यून-अतिरिक्ताः । मिथुनाः । प्रजा-

ह्रस्वत्वम् । ताश्च 'ऊर्धा अस्य'* इत्याद्या द्वादश प्रधानाः
याज्याः । अपरिमितछन्दस इति । अनेकप्रकारछन्दस
इत्यर्थः । तथा हि—सर्वाश्चैताः त्रिपदाः । आसामाद्याः
अन्ताश्च पादाः एकादशाक्षरा मध्ये पञ्चाक्षरः षडक्षरः
सप्ताक्षरोष्टाक्षरश्च पादः । एका[अल्पा]क्षरः पिपीलिकामध्या इत्या-
चक्षते 'त्रिपादनिष्ठमध्या पिपीलिकामध्या'* इति । ता एता उष्णिहः ।
'दैव्या होतारौ'† 'तिस्रो देवीः'† इति च गायत्र्यौ । विश्वजना-
दित्वादपरिमितशब्दस्य तुगभावः ॥

'ऊनातिरिक्ता इति ॥ एवमूनातिरिक्तस्वभावतया मिथुना द्वि-

मिथुनाः प्रजात्यै लोमशं वै नामैत-
 छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः
 पशून्नेवाव रुन्धे सर्वाणि वा एता
 रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये
 क्रियन्ते तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्य ॥
 ४२ ॥ भवन्त्येकविंशतिः सामि-

त्या इति प्र-जात्यै । लोमशम् । वै । नाम । ए-
 तत् । छन्दः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । पशवः ।
 लोमशाः । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । सर्वा-
 णि । वै । एताः । रूपाणि । सर्वाणि । रूपाणि ।
 अग्नौ । चित्ये । क्रियन्ते । तस्मात् । एताः । अ-
 ग्नेः । चित्यस्य ॥ ४२ ॥ भवन्ति । ^४एकविंशति-

प्रकारकत्वात् यस्मादेतस्मात्प्रजात्यै भवति । लोमशमिति । मध्ये
 सूक्ष्मत्वात् लोमवत्तनुतरमध्यमस्यास्तीति, लोमादित्वाच्छः । यथोक्तम्—
 'त्रिपादनिष्ठमध्या पिपीलिकामध्या'* इति । सर्वाणि वा
 इति । छन्दसां नानाक्रुत्वात् सर्वाणि रूपाणि एता आप्रियः ।
 सर्वाणि अग्नौ चित्ये चेतव्ये क्रियन्ते । तस्मादित्यादि । 'चि-
 त्याग्निचित्ये च' इति निपात्यते । चित्याग्नेस्सम्बन्धिनि पशौ
 भवन्ति ॥

^४एकविंशतिमिति ॥ 'समिधामाधाने षेण्यण्' । अस्मिन्

धेनीरन्वाह रुग्वा एकविंशो रुच-
मेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा
ह्येकविंशश्चतुर्विंशतिमन्वाह च-
तुर्विंशतिरर्धमासास्संवत्सरस्संव-

मित्येक-विंशतिम् । सामिधेनीरिति सां-इधे-
नीः । अन्विति । आह । रुक् । वै । एकविंश
इत्येक-विंशः । रुचम् । एव । गच्छति । अथो
इति । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । एव । प्रतिष्ठा-
ति प्रति-स्था । हि । एकविंश इत्येक-विंशः ।
चतुर्विंशतिमिति चतुः-विंशतिम् । अन्विति ।
आह । चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अ-
र्धमासा इत्यर्ध-मासाः । संवत्सर इति सं-वत्स-

पशौ एकविंशतिं ता अन्वाह । सङ्ख्याविशेषेण एकविंशतिस्तोमत्वात्
तस्य च ऋक्प्रतिष्ठयोः हेतुत्वात्तयोर्लाभः । 'स्तोमे ङविधिः पञ्च-
दशाद्यर्थे' इति ङः । अथो अपि च प्रतिष्ठामेवैति गच्छती-
त्येव । काः पुनस्ताः उच्यन्ते—'प्रत्रो वाजाः'* इत्येकादश
प्राकृत्यः, 'समास्त्वाम्ने'† इति दश ॥

चतुर्विंशतिमिति ॥ तासां दशानामेवोद्धृत्य अवधार्य लोके
ददाति । अथ 'पृथुपाजाः'‡ इति द्वौ धार्ये ददाति । अथ

त्सरोऽग्निर्वैश्वानरस्साक्षादेव वैश्वा-
नरमव रुन्धे पराचीरन्याह पराडिव
हि सुवर्गो लोकस्समास्त्वाऽग्न ऋ-
तवो वर्धयन्त्वित्याह समाभिरेवाग्नि
वर्धयति ॥ ४३ ॥ ऋतुभिस्संवत्सरं
विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या

रः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वैश्वान-
रः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । वैश्वानरम् ।
अवेति । रुन्धे । पराचीः । अन्विति । आह । प-
राडि । इव । हि । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः ।
¹⁰समाः । त्वा । अग्ने । ऋतवः । वर्धयन्तु । इति ।
आह । समाभिः । एव । अग्निम् । वर्धयति ॥४३॥
ऋतुभिरित्यूतु-भिः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
विश्वाः । एति । भाहि । प्रदिश इति प्र-दिशः ।

‘ युक्त्वा हि ’* इत्येतां ददाति । ज्योतिष्मतीं चेमामन्वाह । ता एताः
पराच्योनूच्यमानाः चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्धमासा
इत्यादि । गतम् । पराचीरिति । अनावृत्ता एव । ‘ अनि-
गन्तोश्चतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वत् । पराडिति । न कदाचि-
दिह अनुवर्तते ॥

¹⁰अथ मन्त्रपदान्यनुसन्धत्ते—समास्त्वेत्यादि । गतम् ॥

इत्याह तस्माद्अग्निस्सर्वा दिशोऽनु वि
भाति प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्मा-
दित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदत्युद्वयं
तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पा-
प्मानमेवास्मादप हन्त्यगन्म ज्यो-
तिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो
ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं ग-
च्छति न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य

पृथिव्याः । इति । आह । तस्मात् । अग्निः । स-
र्वाः । दिशः । अनु । वीति । भाति । प्रतीति ।
औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । इति ।
आह । मृत्युम् । एव । अस्मात् । अपेति । नुद-
ति । उदिति । वयम् । तमसः । परीति । इति ।
आह । पाप्मा । वै । तमः । पाप्मानम् । एव ।
अस्मात् । अपेति । हन्ति । अगन्म । ज्योतिः ।
उत्तममित्युत्-तमम् । इति । आह । असौ । वै ।
आदित्यः । ज्योतिः । उत्तममित्युत्-तमम् । आदि-
त्यस्य । एव । सायुज्यम् । गच्छति । ¹¹न । संवत्सर

¹¹न संवत्सर इत्यादि ॥ यस्यैताश्चतुर्विंशतिसामिधेन्यः क्रियन्ते
अस्य संवत्सरइश्रीश्च न तिष्ठति उपकरोत्येव । ज्योतिष्मती

श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्यो-
तिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवा-
स्मां उपरिष्ठाद्दधाति सुवर्गस्य लो-
कस्यानुख्यात्यै ॥ ४४ ॥

इति सं-वत्सरः । तिष्ठति । न । अस्य । श्रीः ।
तिष्ठति । यस्य । एताः । क्रियन्ते । ज्योतिष्मतीम् ।
उत्तमामित्युत्-तमाम् । अन्विति । आह । ज्योतिः ।
एव । अस्मै । उपरिष्ठात् । दधाति । सुवर्गस्येति
सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्या-
त्यै ॥ ४४ ॥

यार्चन्तोस्य मुखतश्चित्यस्य वर्धयत्यादित्यो-
ष्ठाविः शतिश्च ॥ ८ ॥

‘उद्वयं तमसः’* इत्येतामन्वाह । उपरिष्ठाद्धारणेन स्वर्गो
लोकः प्रकाशितो भवति । अन्ये आहुः—यस्यैवमेताः क्रियन्ते
अस्य संवत्सरश्श्रीश्च न तिष्ठति दीर्घकालौ न स्थाताम् । ज्यो-
तिष्मत्या उत्तमत्वे ज्योतिष्मान् भवति । संवत्सरेण श्रिया च
द्युतिमान् भवति । स्वर्लोकश्चानुज्ञातो भवति । अत्र सामिधेनीनां
प्रथमाप्रानेऽपि पश्वपेक्षितत्वात् पशुविधानानन्तरमाप्रीणां ब्राह्मणं,
ततः सामिधेनीनां ब्राह्मणमिति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे अष्टमोनुवाकः.

षड्दिदीक्षयति षड्वा ऋतवं ऋतुभि-
रेवैनं दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति स-
प्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं दीक्ष-
यति विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभो-
त्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-

¹षड्दिरिति षट्-भिः । दीक्षयति । षट् । वै ।
ऋतवः । ऋतुभित्यु-भिः । एव । एनम् । दीक्ष-
यति । ²सप्तभिरिति सप्त-भिः । दीक्षयति । सप्त ।
छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । ए-
नम् । दीक्षयति । विश्वे । देवस्य । नेतुः । इति ।
अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । उत्तमयेत्युत्-तमया । जु-
होति । वाक् । वै । अनुष्टुभित्यनु-स्तुप् । तस्मात् ।

¹षड्दिरित्यादि ॥ 'आकूतिमग्निं'* इत्यादिषड्दिराग्निकीभिः दीक्षा-
हुतिभिः यजमानं दीक्षयति । स्थिता एव 'आकूत्यै प्रयुजेऽ-
ग्नये †' इति पश्चादाग्निकी । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् ॥

²सप्तभिरिति ॥ 'विश्वे देवस्य'* इति सप्तमी । 'इत्युपोत्तमम्'
इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । उत्तमशब्द उज्ज्हादित्वादन्तोदात्तः ॥

त्प्राणानां वागुत्तमैकस्मादक्षरादनाप्तं
प्रथमं पदं तस्माद्वाचोऽनाप्तं त-
न्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जु-

प्राणानामिति प्र-अनानाम् । वाक् । उत्तमेत्युत्-
तमा । ^३एकस्मात् । अक्षरात् । अनाप्तम् । प्रथ-
मम् । पदम् । तस्मात् । यत् । वाचः । अनाप्तम् ।
तत् । मनुष्याः । उपेति । जीवन्ति । ^४पूर्णया ।
जुहोति । पूर्णः । इव । हि । प्रजापतिरिति प्रजा-

^३एकस्मादित्यादि ॥ एकमक्षरमभिसमीक्ष्य अनाप्तं अपूर्णं
प्रथमं पदं पादः अस्मिन् । तस्माद्वाचोऽनाप्तं अपरिपूर्णं तुर्यं
मनुष्या उपजीवन्ति 'तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति'* इति ।
ननु द्वितीयमपि सप्ताक्षरमेव, सत्यम्, इयादिपूरणेनाष्टाक्षरत्वं भवि-
ष्यतीति । अनेनैव न्यायेन प्रथममप्यष्टाक्षरं स्यात्, न, प्रयो-
जनाभावात् इयादिपूरणाप्रवृत्तेः । न हि न्यूनाक्षरत्वादेव इया-
दिना पूरयितव्यम् । अपि तु वृत्त्यनुरोधेन । तत्राष्टाक्षरस्य पा-
दस्य वृत्तिलक्षणं पञ्चममक्षरं सप्तमं च लघु स्यात् षष्ठं गुर्विति ।
न च प्रथमे पादे इयादिना पूरितेऽपि अभीष्टवृत्तिलाभः, सत्य-
प्यस्मिन् सप्तमस्य गुरुत्वात् षष्ठस्य लघुत्वापत्तेः पञ्चमस्य प्रागेव
लघुत्वात् । तस्मात् इयादिपूरणाप्रसङ्गात् प्रथममित्युक्तम् ॥

^४पूर्णयेति ॥ यस्मादियं द्वितीयादिभिः पादैः पूर्णस्वभावा

होति पूर्ण इव हि प्रजापतिः ॥४५॥
 प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यून-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्र-
 जानां सृष्ट्यै यदर्चिषि प्रवृज्याद्भू-
 तमव रुन्धीत् यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गा-

पतिः ॥ ४५ ॥ प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आ-
 प्त्यै । न्यूनयेति नि-ऊनया । जुहोति । न्यून-
 दिति नि-ऊनात् । हि । प्रजापतिरिति प्रजा-प-
 तिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत । प्रजानामि-
 ति प्र-जानाम् । सृष्ट्यै । ^५यत् । अर्चिषि । प्रवृ-
 ज्यादिति प्र-वृज्यात् । भूतम् । अवेति । रुन्धी-
 त् । यत् । अङ्गारेषु । भविष्यत् । अङ्गारेषु । प्रे-

तस्मादनया होमः पूरणस्य प्रजापतेराप्त्यै भवति । न्यून-
 येति । नितरामूना न्यूना । यस्माच्चेयं प्रथमेन पादेन न्यून-
 स्वभावा तस्मादनयोर्होमः प्रजानां सृष्ट्यै भवति । अतो न्यूनात्
 नितरामूनात् शान्तविकारात् उपादानात् प्रजापतिः प्रजा असृज-
 त मृत्पिण्डादिव घटशरावादिविकारान् कुलालः । तस्मान्नचूनत्वं
 प्रजासृष्ट्यै भवति । 'हि च' इति निघाताभावः ॥

^५यदित्यादि ॥ यद्युखामर्चिषि प्रवृज्यात् पातयेत् भूतमुत्पन्न-
 मेव अवरुन्धीत लभेत । यदङ्गारेष्विति । प्रवृज्यादित्येव । भविष्य-

रेषु प्र वृणक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे
 भविष्यद्धि भूयो भूताद्वाभ्यां प्र वृ-
 णक्ति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्र-
 ह्मणा वा एषा यजुषा संभृता यदु-
 खा सा यद्धियेतार्तिमाच्छेत् ॥ ४६ ॥
 यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैता-

ति । वृणक्ति । भविष्यत् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 भविष्यत् । हि । भूयः । भूतात् । द्वाभ्याम् । प्रेति ।
 वृणक्ति । द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रति-
 ष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । ^६ब्रह्मणा । वै । एषा ।
 यजुषा । सम्भृतेति सं-भृता । यत् । उखा । सा ।
 यत् । भियेत । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् ॥ ४६ ॥
 यजमानः । हन्येत । अस्य । यज्ञः । मित्रं । एताम् ।
 उखाम् । तषु । इति । आह । ब्रह्म । वै । मित्रः ।

दिति । अवरुन्धीतेत्येव । तस्मादङ्कारेण्वपि प्रवृणक्ति भविष्यदवरोध-
 नाय । ननु भूतं नावरुध्यते तत्राह—भविष्यद्धि भूतात् बहुत-
 रमतस्तत् भूयस्येति तमिति (?) । अपरिमितत्वात् भविष्यतो
 भूयस्त्वम् । द्वाभ्यामिति । 'मासुभित्था'* इत्याभ्याम् ॥

^६ब्रह्मणेति ॥ 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु'† इत्यनेन । 'मित्रैतामुखां

मुखां तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्म-
 न्नैवेनां प्रतिष्ठापयति नार्तिमाच्छति
 यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते यदि
 भिद्येत तैरेव कपालैस्स* सृजेथस्यैव
 ततः प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीस्स्यान्म-
 थित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष

ब्रह्मन् । एव । एनाम् । प्रतीति । स्थापयति । न ।
 आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यजमानः । न । अस्य ।
 यज्ञः । हन्यते । यदि । भिद्येत । तैः । एव । कपालैः ।
 समिति । सृजेत् । सा । एव । ततः । प्रायश्चित्तिः ।
 ४यः । गतश्रीरिति गत-श्रीः । स्यात् । मथित्वा ।
 तस्य । अवेति । दध्यात् । भूतः । वै । एषः । सः ।

तप* इति मित्रायोखा परिदीयते । प्रमितेस्त्रायत इति मित्रः ॥

यदि भिद्येतेति ॥ पुनरुखाकरणे तैरेव कपालैः संसर्जनीयैः
 संसृजति । मृदमर्मकपालैः । सैव प्रायश्चित्तिः ततः अपचारदो-
 षात् । प्रायोऽपचारः तन्निवृत्त्यर्थं आज्ञातं प्रायश्चित्तिः । दा-
 सीभारादिः । व्यत्ययेन वा प्रयोगः ॥

४गतश्रीरिति ॥ शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यः च भूतः प्रभूतः ।
 एषः गतश्रीः । स्वामेव महतीं देवतामुपैति मथित्वाऽवदानेन ॥

स स्वाम् ॥ ४७ ॥ देवतामुपैति यो
 भूतिकामस्याद्य उखायै संभवेत्स
 एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्ये-
 ष वै स्वयंभूर्नाम भवत्येव यं का-
 मयेत् भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्य-
 न्यतस्तस्याहत्याव दध्यात्साक्षादे-

स्वाम् ॥ ४७ ॥ देवताम् । उपैति । एति । ^९यः ।
 भूतिकाम इति भूति-कामः । स्यात् । यः । उ-
 खायै । सम्भवेदिति सं-भवेत् । सः । एव । तस्य ।
 स्यात् । अतः । हि । एषः । सम्भवतीति सं-भव-
 ति । एषः । वै । स्वयंभूरिति स्वयं-भूः । नाम । भव-
 ति । एव । ^{१०}यम् । कामयेत् । भ्रातृव्यम् । अस्मै । ज-
 नयेयम् । इति । अन्यतः । तस्य । आहृत्येत्या-
 हत्यं । अवेति । दध्यात् । साक्षादिति स-अक्षात् ।
 एव । अस्मै । भ्रातृव्यम् । जनयति । ^{११}अम्बरीषात् ।

^९य इति ॥ भूतिकामस्य उखासम्भव एवाग्निः न मथित्वाऽ-
 वदातव्यः । संभवतीति । 'हि च' इति निघाताभावः ॥

^{१०}अन्यत इति ॥ उखाव्यतिरिक्तात् ॥

^{११}अम्बरीषादिति ॥ आकृत्येत्येव । अम्बरीषं भर्जनं यत्र
 लौकिकः पाकः ॥

वास्मै ध्रातृव्यं जनयत्यम्बरीषा-
 दन्नकामस्यावं दध्यादम्बरीषे वा अ-
 न्नं भ्रियते सयोन्येवान्नम् ॥ ४८ ॥ अवं
 रुन्धे मुञ्जानवं दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा ऊ-
 र्जमेवास्मा अपि दधात्यग्निर्देवेभ्यो
 निलायत स क्रुमुकं प्राविशत्क्रुमुक-
 मवं दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं त-
 देवावं रुन्ध आज्येन सं यौत्येतद्वा

अन्नकामस्येत्यन्न-कामस्य । अवेति । दध्यात् ।
 अम्बरीषे । वै । अन्नम् । भ्रियते । सयोनीति स-
 योति । एव । अन्नम् ॥ ४८ ॥ अवेति । रुन्धे ।
¹²मुञ्जान् । अवेति । दधाति । ऊर्क् । वै । मुञ्जाः ।
 ऊर्जम् । एव । अस्मै । अपीति । दधाति । ¹³अग्निः ।
 देवेभ्यः । निलायत । सः । क्रुमुकम् । प्रेति । अवि-
 शत् । क्रुमुकम् । अवेति । दधाति । यत् । एव ।
 अस्य । तत्र । न्यक्तमिति नि-अक्तम् । तत् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । ¹⁴आज्येन । समिति । यौ-

¹²मुञ्जानित्यादि ॥ गतम् ॥

¹³क्रुमुकमिति ॥ दन्नं काष्ठशकलं न्यक्तं निलीनं अग्ने रूपम् ॥

¹⁴आज्येनेत्यादि ॥ गतम् । तेजसेति । समर्धयतीत्येव ॥

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवै-
 नं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा ॥
 ४९ ॥ वैकङ्कतीमा दधाति भा ए-
 वाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शा-
 न्त्यै सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ
 इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते त्रयं

ति । एतत् । वै । अग्नेः । प्रियम् । धाम । यत् ।
 आज्यम् । प्रियेण । एव । एनम् । धाम्ना । समि-
 ति । अर्धयति । अथो इति । तेजसा ॥ ४९ ॥
¹⁵वैकङ्कतीम् । एति । दधाति । भाः । एव । अवे-
 ति । रुन्धे । शमीमयीमिति शमी-मयीम् । एति ।
 दधाति । शान्त्यै । ¹⁶सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः ।
 उपस्थ इत्युप-स्थे । इति । तिसृभिरिति तिसृ-
 भिः । जातम् । उपेति । तिष्ठते । त्रयः । इमे ।
 लोकाः । एषु । एव । लोकेषु । अविदमित्या-

¹⁵वैकङ्कतीमिति ॥ उख्ये जाते 'परस्या अधि'* इति वैक-
 ङ्कती समिधमादधाति । 'परमस्याः परावतः'* इति शमीमयी-
 मादधाति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति मयट् ॥

¹⁶सीद त्वमित्यादि ॥ गतम् । अविदं ख्यार्तिं गच्छतीति,

इमे लोका एष्वेव लोकेष्वविदं ग-
च्छत्यथो प्राणानेवात्मन्धत्ते ॥ ५० ॥
न हं स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृकणं
विदंम् । गच्छति । अथो इति । प्राणानिति प्र-
अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते ॥ ५० ॥

प्रजापतिर् ऋच्छेत्स्वामेवान्नं तेजसा
चतुस्त्रिंशच्च ॥ ९ ॥

¹न । ह । स्म । वै । पुरा । अग्निः । अपरशु-
वृकणमित्यपरशु-वृकणम् । दहति । तत् । अस्मै ।

‘वि भाहि’* इति लिङ्गात् । अथो अपि च प्राणानात्मनि धत्ते
‘शिवो भूत्वा मह्यं’* इति लिङ्गात् । ‘सुपां सुलुक्’ इति
सप्तम्या लुक् ॥

इति पञ्चमे प्रथमे नवमोनुवाकः.

¹न हं स्मेति ॥ अपरशुना परशुव्यतिरिक्तेन वृकणं छिन्नम् ।
निष्ठायां ‘ओदितश्च’ इति नत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘खरि
च’ इति चत्वम् । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । तच्च अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरशुवृकणं न द-
दाह अस्वादुत्वात् । ‘लट् स्मे’ इति लट् । तदपरशुवृकणमपि

दहति तदस्मै प्रयोग एव ऋषिरस्व-
दयद्यदग्ने यानि कानि चेति समि-
धमा दधात्यपरशुवृकणमेवास्मै स्व-
दयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वे-
दौदुम्बरीमा दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊ-
र्जमेवास्मा अपि दधाति प्रजापति-

प्रयोग इति प्र-योगः । एव । ऋषिः । अस्वदयत् ।
^२यत् । अग्ने । यानि । कानि । च । इति । समिध-
मिति सं-इधम् । एति । दधाति । अपरशुवृकणमि-
त्यपरशु-वृकणम् । एव । अस्मै । स्वदयति । सर्वम् ।
अस्मै । स्वदते । यः । एवम् । वेद । औदुम्बरीम् ।
एति । दधाति । ऊर्क । वै । उदुम्बरः । ऊर्जम् ।
एव । अस्मै । अपीति । दधाति । ^३प्रजापतिरिति

अस्मै अग्नये । यं प्रयुज्य य एव ऋषिः मन्त्रोऽस्वदयत् स्वादू-
कृतवान् । प्वद स्वद आस्वादने, चुरादिरदन्तः ॥

^२कः पुनरसौ प्रयोक्तव्यः ऋषिरित्याह—यदग्न इति ॥
पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्वः औदुम्बरीं समिधमादधाति अपरशुवृकणं
सर्वमप्यस्मै स्वदयाति । किञ्च य एवं वेद तस्मै च सर्वं स्वदते ।
औदुम्बरमिति । ‘ अनुदात्तादेश्च ’ इत्यञ् ॥

^३प्रजापतिरित्यादि ॥ राक्षोघ्नं रक्षसां हन्तुः अग्नेः स्वं ‘यद-

र॒ग्निम॑सृ॒जत् त॑ꣳ सृष्टुꣳ रक्षाꣳसि
 ॥ ५१ ॥ अ॒जिघाꣳस॒न्त्स ए॒तद्रा-
 क्षो॒घ्नम॑पश्य॒त्तेन॑ वै स रक्षाꣳस्यपा-
 हत् यद्रा॑क्षो॒घ्नं भव॑त्य॒ग्नेरे॒व तेन॑ जा-
 ताद्रक्षाꣳस्यप॑ ह॒न्त्याश्व॑त्थी॒मा द॑-
 धात्यश्व॒त्थो वै वन॑स्पती॒नाꣳ सप-
 तसा॑हो विजि॒त्यै वैक॑ङ्क॒तीमा॑ दधाति

प्र॒जा-प॒तिः । अ॒ग्निम् । अ॒सृज॑त् । तम् । सृष्टुम् ।
 रक्षाꣳसि ॥ ५१ ॥ अ॒जिघाꣳस॒न् । सः । ए॒तत् ।
 रा॒क्षो॒घ्नमि॑ति राक्षः-घ्नम् । अ॒पश्य॑त् । तेन॑ । वै ।
 सः । रक्षाꣳसि । अपेति॑ । अ॒हत् । यत् । रा॒क्षो-
 घ्नमि॑ति राक्षः-घ्नम् । भव॑ति । अ॒ग्नेः । ए॒व । तेन॑ ।
 जा॒तात् । रक्षाꣳसि । अपेति॑ । ह॒न्ति । ४आश्व-
 त्थीम् । एति॑ । द॒धाति॑ । अ॒श्वत्थः॑ । वै । वन॑स्प-

ग्ने यानि '* इत्यादिकं सूक्तम् । 'षपूर्वहन्' इत्यल्लोपः । आश्व-
 त्थिमिति । तिस्रो नानावृक्ष्या आश्वत्थीं वैकङ्कतीं शमीमयीं इति ॥

४समिधमादधाति—'दंष्ट्राभ्याम्' * इति । तिसृभिः सपत्नसाहः सप-
 तानां अभिभविता । अश्वत्थशब्दात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । इतरौ
 व्याख्यातौ । एवं प्रथमया शत्रूणामभिभवः । द्वितीयया तेजस्वी

भा ए॒वा॒व॒ रु॒न्धे॒ श॒मी॒म॒यी॒मा॒ द॒धा-
ति॒ शान्त्यै॒ स॒ंशितं॒ मे॒ ब्रह्मो॒देषां
वा॒हू अ॒तिर॒मित्यु॒त्तमे॒ औदु॒म्बरी ॥
५२ ॥ वा॒च॒य॒ति॒ ब्रह्म॑णै॒व क्ष॒त्रं
सं॒श्र॒यति॒ क्ष॒त्रेण॒ ब्रह्म॒ तस्मा॑द्ब्रा-

तीनाम् । स॒प॒त्न॒सा॒ह इति॑ स॒प॒त्न—सा॒हः । वि॒जि-
त्या इति॑ वि—जि॒त्यै । वैक॑ङ्क॒तीम् । एति॑ । द॒धा॒ति ।
भाः । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । श॒मी॒म॒यी॒मिति॑ श॒मी—
मयी॑म् । एति॑ । द॒धा॒ति । शान्त्यै॑ । ^५स॒ंशित॑मिति॒ सं-
शित॑मामे । ब्रह्म॑ । उ॒दि॒ति । ए॒षाम् । वा॒हू इति॑ । अ॒ति-
र॒म् । इति॑ । उ॒त्त॒मे इत्यु॑त्—त॒मे । औदु॑म्बरी इति॑ ॥ ५२
वा॒च॒य॒ति । ब्रह्म॑णा । ए॒व । क्ष॒त्रम् । समिति॑ ।
श्र॒यति॑ । क्ष॒त्रेण॑ । ब्रह्म॑ । तस्मा॑त् । ब्राह्म॑णः । रा-

भवति । तृतीयया शान्तिः सुखं भवति । तस्मादग्निचितः अग्निवि-
दश्च पापं न कीर्तयेत् न चानिष्टं चिन्तयेत् इति ॥

^५संशितमित्यादि ॥ एते उत्तमे सूक्तस्य ऋचौ यजमानं वाच-
यति, किं कुर्वन्—औदुम्बरीसमिधौ तूष्णीमादधानः । पूर्ववदङि 'सु-
पां सुलुक्' इति द्वितीयाद्विवचनस्य लुक् । 'वा छन्दसि'
इति वा पूर्वसवर्णः । उत्तमशब्दः उञ्छादिः अन्तोदात्तः ॥

^६ब्रह्मणैवेति ॥ ब्रह्मक्षत्रशब्दौ जातिवचनौ । संश्रयति तीक्ष्णं
करोति । क्षत्रेण ब्रह्म संश्रयतीत्येव । तस्मादित्यादि । राज-

ह्यणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
 तस्माद्वाजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं
 राजन्यं मृत्युर्वा एष यद्ग्निरमृतं
 हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृ-
 तमेव मृत्योरन्तर्धत्त एकविंशतिनि-

जन्यवानिति राजन्यवान् । अतीति । अन्यम् ।
 ब्राह्मणम् । तस्मात् । राजन्यः । ब्राह्मणवानिति
 ब्राह्मणवान् । अतीति । अन्यम् । राजन्यम् ।
 मृत्युः । वै । एषः । यत् । अग्निः । अमृतम् ।
 हिरण्यम् । रुक्मम् । अन्तरम् । प्रतीति । मुञ्चते ।
 अमृतम् । एव । मृत्योः । अन्तः । धत्ते । एक-
 विंशतिनिर्वाध इत्येकविंशतिनिर्वाधः । भव-

न्येन सहायेन तद्वान् ब्राह्मणोऽन्यं राजन्यं ब्राह्मणमतिक्रामति
 क्रियाबलेन । ससाधनक्रिया उपसर्गेणोच्यते । एतेन राजन्यो
 व्याख्यातः ॥

मृत्युर्वा इत्यादि ॥ दाहकत्वान्मृत्युरिवाग्निः । अमृतत्वहेतु-
 हिरण्यम् । तस्मात् सूत्रोक्तं रुक्ममन्तरं निर्वाधं प्रतिमुञ्चते
 यजमानः । अमृतमेव कृत्वा मृत्योरन्तर्हितं करोति वृत्राहको
 हिरण्यजितोरो*रुक्मम् ॥

एकविंशतिनिर्वाध इति ॥ निर्वाधः निष्फलानि । पञ्च-

*मित्रहातो हिरण्यचितो.

निर्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका
द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लो-
का असावादित्यः ॥५३॥ एकविंश
एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेभ्य एव
भ्रातृव्यमन्तरेति निर्वाधैर्वै देवा अ-
सुरान्निर्वाधेऽकुर्वन्त तन्निर्वाधानां नि-
र्वाधत्वं निर्वाधी भवति भ्रातृव्यानेव

ति । एकविंशतिरित्येक-विंशतिः । वै । देव-
लोका इति देव-लोकाः । द्वादश । मासाः । पञ्च ।
ऋतवः । त्रयः । इमे । लोकाः । असौ । आदि-
त्यः ॥ ५३ ॥ एकविंश इत्येक-विंशः । एता-
वन्तः । वै । देवल्लोका इति देव-लोकाः । तेभ्यः ।
एव । भ्रातृव्यम् । अन्तः । एति । निर्वाधैरिति
निः-वाधैः । वै । देवाः । असुरान् । निर्वाध
इति निः-वाधे । अकुर्वन्त । तत् । निर्वाधाना-
मिति निः-वाधानाम् । निर्वाधत्वंमिति निर्वाध-
त्वम् । निर्वाधीति निः-वाधी । भवति । भ्रातृ-
व्यान् । एव । निर्वाध इति निः-वाधे । कुरुते ।

तवः । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वात् । निश्चयेन बाध्यते भ्रातृव्यः
एभिरिति निर्वाधः ॥

निर्वा॒धे कुरु॑ते सावि॒त्रिया॑ प्रति
मुञ्च॑ते प्रसू॒त्यै नक्तो॑षासेत्युत्तरयाऽ-
हो॒रात्रा॑भ्यामे॒वैनमुद्य॑च्छते दे॒वा
अग्निं॑ धारयन्द्रवि॒णोदा॑ इत्याह प्रा-
णा वै दे॒वा द्रवि॑णोदा अहो॒रात्रा-
भ्यामे॒वैनमुद्य॑त्यं ॥ ५४ ॥ प्राणै-

१सावि॒त्रिया॑ । प्रतीति॑ । मुञ्च॑ते । प्रसू॒त्या इति॑ प्र-
सू॒त्यै । नक्तो॑षासां । इति॑ । उत्तर॑येत्युत्-तरया॑ ।
अहो॒रात्रा॑भ्यामित्यहः—रात्रा॑भ्याम् । ए॒व । ए॒नम् ।
उदिति॑ । यच्छते॑ । ¹⁰दे॒वाः । अग्नि॑म् । धा॒रय॑न् ।
द्रवि॑णोदा इति॑ द्रविणः—दाः । इति॑ । आह॑ ।
प्राणा॑ इति॑ प्र-अ॒नाः । वै । दे॒वाः । द्रवि॑णोदा
इति॑ द्रविणः—दाः । अहो॒रात्रा॑भ्यामित्यहः—रात्रा-

१सावित्रियेति ॥ 'विश्वा रूपाणि'* इत्यनया शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते तस्यानुज्ञयेति । नक्तोषासेति । इयमपि शिष्यपाश-प्रतिमोचनी । रुक्मपाशप्रतिमोचनी इत्येके । उत्तरयेति । प्रतिमुञ्चतीत्येव । अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते उग्राजानिदेवैर्धारितम् । 'समुदाब्भ्यः' इत्यात्मनेपदम् ॥

¹⁰यदुक्तं प्राणैर्दाधारिति तदाह—देवा अग्निमित्यादि ॥ द्रविणोदा द्रविणस्य दाता । छान्दसः सकारोपजनः । शब्दान्तरं

दी॒धारा॑सी॒नः॒ प्रति॑ मु॒ञ्चते॒ तस्मा॑-
दासी॑नाः प्र॒जाः प्र जा॑यन्ते कृष्णा-
जि॒नमुत्त॑रं ते॒जो वै॒ हिर॑ण्यं ब्रह्मं
कृष्णाजि॒नं तेज॑सा चै॒वैनं॒ ब्रह्म॑णा
उ॒भय॑तः परि॑ गृह्णाति॒ षडु॑द्यामः

भ्याम् । एव । ए॒नम् । उ॒द्यत्ये॒त्युत्-यत्यं ॥ ५४ ॥
प्राणै॑रिति॒ प्र-अ॒नैः । दा॒धार । ¹¹आसी॑नः । प्रती-
ति । मु॒ञ्चते । तस्मा॑त् । आसी॑नाः । प्र॒जा इति॑
प्र-जाः । प्रेति॑ । जा॒यन्ते । कृष्णाजि॒नमिति॑ कृ-
ष्ण-अ॒जिन॑म् । उत्त॑रमित्युत्-तरम् । तेजः । वै ।
हिर॑ण्यम् । ब्रह्मं । कृष्णाजि॒नमिति॑ कृष्ण-अ॒जि-
नम् । तेज॑सा । च । एव । ए॒नम् । ब्रह्म॑णा । च ।
उ॒भय॑तः । परी॑ति । गृह्णा॑ति । ¹²षडु॑द्याममिति॒

वा सकारान्तं द्रष्टव्यम् । दाधारेति छान्दसो लिट् । 'तुजा-
दीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

¹¹आसीन इति ॥ रुक्मं शिक्थं च पाशं च । उत्तरमिति ।
रुक्मशिक्थपाशयोरुपरि उत्तरलोमेत्येके । तेजः तेजोहेतुः । ब्रह्मेति ।
ब्रह्मवर्चसहेतुः । उभयत इति । अन्तः बहिश्च । आद्यादिभ्यस्तसिः
सश्चेति तसि लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

¹²षडुद्याममिति ॥ उद्यामाः शिक्थपादाः । संवत्सरेणेति ।
उद्यच्छत इत्येव । मौञ्जमित्यादि । गतम् ॥

शिक्यं भवति षड्वा ऋतवं ऋतुभि-
रेवैनमुद्यच्छते यद्वादशोद्यामः संव-
त्सरेणैव मौञ्जं भवत्यूर्ध्वं मुञ्जा ऊ-
र्ध्वेनः समर्धयति सुपर्णोऽसि
गरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्थैतन्म-
हिमानं व्याचष्टे दिवं गच्छ सुवः

षट्-उद्यामम् । शिक्यम् । भवति । षट् । वै ।
ऋतवः । ऋतुभिरित्युतु-भिः । एव । एनम् । उः
दिति । यच्छते । यत् । द्वादशोद्याममिति द्वादश-
उद्यामम् । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव ।
मौञ्जम् । भवति । ऊर्क् । वै । मुञ्जाः । ऊर्जा ।
एव । एनम् । समिति । अर्धयति । ¹³सुपर्ण इति
सु-पर्णः । असि । गरुत्मान् । इति । अवेति ।
ईक्षते । रूपम् । एव । अस्थ । एतत् । महिमा-
नम् । व्याचष्ट इति वि-आचष्टे । ¹⁴दिवम् ।
गच्छ । सुवः । पत् । इति । आह । सुवर्गमिति

¹³ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् ' इत्यवेक्षते ॥*

¹⁴ दिवं गच्छ सुवः पत् '* इत्येनं उद्गृह्णाति ॥

इति पञ्चमे प्रथमे दशमोनुवाकः.

पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गम-
यति ॥ ५५ ॥

समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनां घृतम-
ग्ने मधुमत्पिन्वमानः। वाजी वहन्वा-

सुवः—गम् । एव । एनम् । लोकम् । गमयति ॥ ५५ ॥

रक्षा ५ स्यौदुम्बरी आदित्य उद्यत्य
सं चतुर्विंशतिश्च ॥ १० ॥

¹समिद्ध इति सं-इद्धः । अञ्जन् । कृदरम् ।
मतीनाम् । घृतम् । अग्ने । मधुमदिति मधु-मत् ।

¹अथ अश्वमेथे अश्वस्याप्रियः प्रयाजानां याज्याः एकादश—
समिद्धो अञ्जन्निति ॥ त्रैष्टुभः सर्वोनुवाकः । अग्निकाण्डमध्ये
वैश्वदेवं काण्डम् । तत्र प्रथमा—समिद्धः सन्दीप्तः । ‘ गति-
रनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अञ्जन् प्रकाशयन् ।
अञ्जू व्यक्तिश्लक्ष्णगतिषु । कृदरं आवपनं कुसूलादिकं तत्स्था-
नीयं मतीनां ज्ञानानां चित्तं प्रकाशताम् । तादात्म्यात्ताच्छब्दम् ।
यद्वा—मतीनां मननीयानां हविषां कृदरं कृदरस्थानीयं आत्मीयं
रूपं प्रकाशयन् । घृतं आज्यं मधुमत् मधुररसवत् पिन्वमानः
पिन्वन् पिबन् । पिब सेचने इदानीं पानकर्मा । यद्वा—घृतमुदकं
पिन्वमानः सिञ्चन् यागद्वारेण वर्षन् । हे अग्ने जातवेदः जातानां
वेदितः । ‘ गतिकारकयोरपि ’ इत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । बहु-
व्रीहिर्वा—हे जातधन ! वाजी बलवान् वेगवान्वा अश्वतुल्यो वा ।

जिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रिय-
मा सधस्थम् । घृतेनाञ्जन्त्सं पथो
देवयानान्प्र जानन्वाज्यप्येतु देवान् ।
अनु त्वा सप्ते प्रदिशास्सचन्ताः स्व-

पिन्वमानः । वाजी । वहन्नं । वाजिनम् । जातवेद
इति जात-वेदः । देवानाम् । वक्षि । प्रियम् ।
एति । सधस्थमिति सध-स्थम् । घृतेन । अञ्जन् ।
समिति । पथः । देवयानानिति देव-यानान् ।
प्रजानन्निति प्र-जानन् । वाजी । अपीति । एतु ।
देवान् । अन्विति । त्वा । सप्ते । प्रदिशा इति प्र-
दिशाः । सचन्ताम् । स्वधामिति स्व-धाम् । अ-

वाजिनं इमं अश्वं प्रियं प्रीतिहेतुं अवहन् । देवानां सधस्थं सह-
स्थानं यत्र देवाः सहासते तत् स्थानं आवक्षि आवह प्रापय
तेषां भोजनार्थम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः' इति
सधादेशः । वहेर्लेटि शपो लुक् ॥

^२अथ द्वितीया—घृतेनेति ॥ घृतेन हुतेन हेतुना अयं वाजी
अश्वः देवयानान् देवा यैर्गच्छन्ति तान् पथः मार्गान् अपितृ-
याणान् अञ्जन् प्रकाशयन् समेतु सङ्गच्छतु । एत्विति वक्ष्यमाण-
मत्रापि सम्बध्यते । यद्वा—देवयानान् पथः समञ्जन् सम्यक् प्रका-
शयन् जानन् प्रजानन् देवानामप्येतु देवैरेकीभवतु । हे सप्ते अश्व!
त्वं प्रदिशः प्रधाना दिशः अन्याश्च अनुसचन्तां अनुसेवन्तां आनु-

धाम॒स्मै यज॑मानाय धेहि । ई॒ड्य॒श्वा-
सि॒ वन्द्य॑श्च वाजि॒न्नाशु॑श्वासि॒ मेध्य-
श्च स॒प्ते । अ॒ग्नि॒ष्ट्वा ॥५६॥ दे॒वैर्वसु॑-
भिस्स॒जोषाः॑ प्री॒तं वहि॑ वहतु जा-
त॒वेदाः॑ । स्ती॒र्णं ब॒र्हिस्सु॑ष्टरी॒मा जु-

स्मै । यज॑मानाय । धे॒हि । ^३ई॒ड्यः । च । अ॒सि । वन्द्यः ।
च । वा॒जि॒न् । आ॒शुः । च । अ॒सि । मे॒ध्यः । च ।
स॒प्ते । अ॒ग्निः । त्वा ॥५६॥ दे॒वैः । वसु॑भिरिति॒ वसु॑-
भिः । स॒जोषा॑ इति॒ स-जोषाः॑ । प्री॒तम् । वहि॑म् ।
वहतु॑ । जा॒तवे॒दा इति॑ जा॒त-वे॒दाः । ^४स्ती॒र्णम् ।

कूल्यं त्वयि भजन्ताम् । त्वमप्यस्मै यजमानाय स्वधां अन्नं धेहि
देहि ॥

^३अथ तृतीया—ईड्य इति ॥ हे वाजिन् ! अन्नहेतो सप्ते सर्पक
अश्व ईड्यः स्तुत्यः असि । त्वं वन्द्यः नमस्कार्यश्वासि । 'ईडवन्द-
नृशंस' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'चवायोगे प्रथमा' इत्याख्यातं न
निहन्यते । आशुश्च शीघ्रश्वासि । पूर्ववन्निवाताभावः । मेध्यो
मेधार्हश्वासि । अयसग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः समानप्रीतिः ।
'समानस्य छन्दसि' इति सभावः । जातवेदाः जातानां वेदि-
ता त्वं प्रीतं तृप्तं वहिं वोढारं वहतु प्रापयतु देवसका-
शम् । 'युष्मत्तत्त' इत्यादिना संहितायां षत्वम् ॥

^४चतुर्थी—स्तीर्णमिति ॥ स्तीर्णं बर्हिः । गतम् । सुष्टरीम

षाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।
 दे॒वेभि॑र्युक्तमदितिस्स॒जोषा॑स्स्योनं
 कृ॒ण्वाना॑ सु॒विते॑ दधातु । ए॒ता उ॑

व॒र॒हिः । सु॒ष्ट॒रीमे॑ति सु—स्तरि॑म । जु॒षा॒णा । उ॒रु ।
 पृ॒थु । प्रथ॑मानम् । पृथि॒व्याम् । दे॒वेभिः॑ । यु॒क्तम् ।
 अ॒दि॒तिः । स॒जोषा॑ इति स—जोषाः । स्यो॒नम् ।
 कृ॒ण्वाना॑ । सु॒विते॑ । द॒धातु॑ । ए॒ताः । उ॒ । वः ।
 सु॒भगा॑ इति सु—भगाः । वि॒श्वरू॑षा इति वि॒श्व—

शोभनस्तरणम् । स्तृणातेरौणादिक इमनिच्, वर्णव्यत्ययेन दी-
 र्घत्वम् । बहुव्रीहौ सुषामादित्वात् षत्वम् । 'सोर्मनसी' इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां
 दीर्घत्वम् । उरु महत् पृथु विस्तीर्णं भूयोपि पृथिव्यां प्रथ-
 मानं यावदियं पृथिवी विस्तीर्णा मही तावत्प्रथमानं देवेभिः देवैः
 युक्तं जुषाणा जुषमाणा सेवमाना । छन्दसः शपो लुक्,
 व्यत्ययेन सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । सजोषाः समानप्रीतिः ।
 देवैः । अदितिः देवमाता स्योनं सुखस्थानं कुर्वाणा सुविते सुगते
 शोभना गतिर्यत्र तत्र स्थाने इमं अश्वं दधातु स्थापयतु ।
 'तन्वादीनां छन्दसि बहुळम्' इति सोरुवडादेशः । विकृतत्वा-
 दनवग्रहः । 'नञ्सुभ्यां' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

^५पञ्चमी—एता इति ॥ उ इत्यवधारणे । एता एव सत्यः
 एतादृश्य एव सर्वाः कीदृश्यः सुभगाः शोभनश्रीकाः । आद्यु-

वस्सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिश्च-
यमाणा उदातैः । ऋष्वास्सतीः कव-
षशुम्भमाना द्वारो देवीस्सुप्रायणा
भवन्तु । अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती

रूपाः । वीति । पक्षोभिरिति पक्षः-भिः । श्रय-
माणाः । उदिति । आतैः । ऋष्वाः । सतीः ।
कवषः । शुम्भमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रा-
यणा इति सु-प्रायणाः । भवन्तु । अन्तरा ।
मित्रावरुणेति मित्रा-वरुणा । चरन्ती इति ।

दात्तात् 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्वरूपाः
नानारूपाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । पक्षोभिः पक्षस्थानीयैः आतैः दिग्भिः स [ता] ह्युच्छ्रिय-
माणा ऋष्वा महत्यः गतागतपर्याप्ताः । ऋष गतौ, औणादिको
वप्रत्ययः । सतीः सत्यः एवंगुणा एव सर्वदा भवन्त्यः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । कवषः कवाटवत्यः तेन
शुम्भमानाः । 'सुपां सुलुक्' इति स्वादेशः । यद्वा—'तदाच-
ष्टे' इति णिजन्तात् क्विप् । कवषः कवाटवत्यः ईदृश्यो द्वारो
देव्यः सुप्रायणाः सुखेन प्राप्याः युष्माकं हे ऋष्विग्यजमानाः!
भवन्तु । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' इति विच् ॥

अथ षष्ठी—अन्तरेति ॥ मित्रावरुणदेवत्वादेवाहोरात्रयोस्ता-
च्छब्दम् । 'अन्तरान्तरेण' इति द्वितीया । मित्रावरुणयोः

मुखं यज्ञानाम्भि संविदाने। उषासा
वाम् ॥ ५७ ॥ सुहिरण्ये सुशिल्पे
ऋतस्य योनौ विह सादयामि। प्रथ-

मुखम् । यज्ञानाम् । अभीति । संविदाने इति
सं-विदाने । उषासा । वाम् ॥ ५७ ॥ सुहि-
रण्ये इति सु-हिरण्ये । सुशिल्पे इति सु-शिल्पे ।
ऋतस्य । योनौ । इह । सादयामि । प्रथमा ।
वाम् । सरथिनेति स-रथिना । सुवर्णेति सु-व-

अहोरात्रयोर्मध्ये । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्यानङ् । चरन्ती चरन्त्यौ । पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम् । यज्ञानां
मुखं प्रारम्भमभिलक्ष्य संविदाने ऐकमत्यं गते । 'समोगमृच्छि'
इत्यात्मने पदम् । सुहिरण्ये शोभनं हितत्वं रमणीयत्वं च
ययोः सुशिल्पे शोभननैपुण्ये । उभयत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृश्यौ उषासा उषसौ । पूर्ववदाकारः,
छान्दसौ वर्णविकारः । पूर्वस्य उषसोवस्थाया द्वयोरहोरात्रयोरपि
विद्यमानत्वात् द्वित्वम् । ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह अश्वे साद-
यामि स्थापयामि । निमित्तात्सप्तमी, अश्वनिमित्तमद्यप्रवर्तयामि ।
वां युवयोर्यज्ञस्य योनौ हे दम्पती! । यद्वा—होतारावेवोच्येते उ-
षसिति, मित्रावरुणौ देवते अन्तराप्रवर्तमानौ अहोरात्रौ यज्ञ-
योगार्थं स्थापयामीति । समानमन्यत् ॥

सप्तमी—प्रथमा वामिति ॥ हे दम्पति! युवां युवयोरर्थाय
ईदृशौ देवौ होतारौ अपिप्रयं प्रीणयामि । प्रीञ् तर्पणे,

मा वाऽ सरथिना सुवर्णा देवौ प-
श्यन्तौ भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं
चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः
प्रदिशा दिशन्ता । आदित्यैर्नो भार-
ती वष्टु यज्ञं सरस्वती सह रुद्रैर्न

र्णा । देवौ । पश्यन्तौ । भुवनानि । विश्वा । अपि-
प्रयम् । चोदना । वाम् । मिमाना । होतारा ।
ज्योतिः । प्रदिशति प्र-दिशा । दिशन्ता । आदि-
त्यैः । नः । भारती । वष्टु । यज्ञम् । सरस्वती ।
सह । रुद्रैः । नः । आवीत् । इडा । उपहूतेत्युप-

छान्दसो लङ्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः, 'नाभ्यस्तस्य'
इति गुणाभावो व्यत्ययेन प्रवर्तते । कीदृशौ—प्रथमा प्रथमौ
प्रधानौ । पूर्ववदाकारः । सरथिना सरथिनौ समानरथः सरथः
तद्वन्तौ । सुवर्णा शोभनवर्णौ देवौ दीप्तिमन्तौ विश्वा भुवनानि
भूतजातानि वां युवयोः चोदना चोदितानि विहितानि कर्माणि ।
पूर्ववदाकारः । मिमाना । यद्वा—चोदना चोदनौ कर्मणा मि-
माना मानकुशलौ ज्योतिः प्रकाशं प्रदिशा प्रधानदिग्भिः दिशन्ता
विसृजन्तौ । सर्वत्रैवाकारः ॥

^४अष्टमी—आदित्यैरिति ॥ आदित्यैस्सह नः अस्माकं यज्ञं
भारती देवी वष्टु कामयताम् । वश कान्तौ । रुद्रैस्सह सरस्वती
देवी नः अस्मान् आवीत् अवतु । अस्माकं वा यज्ञमवतु ।

आवीत् । इडोपहूता वसुभिस्सजोषा
 यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त । त्वष्टा वी-
 रं देवकामं जजान त्वष्टुरवीं जायत
 आशुरश्वः ॥ ५८ ॥ त्वष्टेदं विश्वं
 भुवनं जजान बहोः कर्तारमिह य-

हूता । वसुभिरिति वसु-भिः । सजोषा इति स-
 जोषाः । यज्ञम् । नः । देवीः । अमृतेषु । धत्त ।
 ९ त्वष्टा । वीरम् । देवकाममिति देव-कामम् । ज-
 जान । त्वष्टुः । अवीं । जायते । आशुः । अश्वः
 ॥ ५८ ॥ त्वष्टा । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ज-
 जान । बहोः । कर्तारम् । इह । यक्षि । होतः ।

छान्दसो लुङ् । इडा देवी अस्माभिः आहूता वसुभिः सजोषाः
 समानप्रीतिः अस्माकमवत्वित्येव । किं बहुना, देवी देव्यः यूथं
 तिस्रोपि इडा सरस्वती भारती च नः अस्माकं यज्ञं अमृतेषु
 अविद्यमानमरणेषु देवेषु धत्त स्थापयत । 'नडो जरमर' इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

९ नवमी—त्वष्टेति ॥ त्वष्टा देवः वीरं विक्रान्तं देवकामं
 देवान् कामयमानम् । 'शीलिकामि' इति णः, पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं च । जजान जनयति । तस्मोदवं बहोः सर्वस्य क-
 र्तारं त्वष्टारं हे होतः ! इह अस्मिन् कर्मणि यक्षि यज । लोटि
 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

क्षि होतः । अश्वो घृतेन त्मन्या स-
मक्त उप देवाः ऋतुशः पार्थ एतु ।
वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना ह-
व्या स्वदितानि वक्षत् । प्रजापते-

¹⁰अश्वः । घृतेन । त्मन्या । समक्त इति सं-अक्तः ।
उपीति । देवान् । ऋतुश इत्यृतु-शः । पार्थः ।
एतु । वनस्पतिः । देवलोकमिति देव-लोकम् ।
प्रजानन्निति प्र-जानन् । अग्निना । हव्या । स्व-
दितानि । वक्षत् । ¹¹प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।

¹⁰दशमी—अश्व इति ॥ अश्वोऽयं घृतेन समक्तः सर्वात्मना
अभ्यक्तः त्मना आत्मनैव स्वभावत एव स्वाद्भूत इति यावत् ।
'सुपां सुलुक्' इति 'मन्त्रेष्वडाच्चादेः' इत्याकारलोपः । पार्थोऽन्नं
स्वादु भूत्वा देवानुपेतु उपगच्छतु ऋतुशः ऋतावृतौ काले 'सङ्ख्यक-
वचनाच्च' इति शस् । देवानित्यस्मिन् नकारस्य 'दीर्घादिति
समानपादे' इति संहितायां रुत्वम् । वनस्पतिः वानस्पत्योऽग्निः ।
विकारे प्रकृतिशब्दः, सुट्स्वरावुक्तौ । देवलोकं प्रजानन् अग्नि-
ना आहवनीयेन सह स्वदितानि स्वादूकृतानि हव्या हव्यानि
वक्षत् वहतु । 'शेश्छन्दसि' इति लोपः । वहेर्लेटि 'सिञ्च-
हुलं लेटि' इति सिप् ॥

¹¹एकादशी—प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतेः यजमानस्य तपसा
अनेन कर्मणा वीवृधानः वर्धमानः । छान्दसस्य लिटः कानजा-

स्तर्पसा वावृधानस्सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥ ५९ ॥

तर्पसा । वावृधानः । सद्यः । जातः । दधिषे । यज्ञम् । अग्ने । स्वाहाकृतेनेति स्वाहा-कृतेन । हविषा । पुरोगा इति पुरः-गाः । याहि । साध्या । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ५९ ॥

अग्निष्ठां वामश्वो द्विचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

सावित्राणि व्यृद्धमुत्क्राम देवस्य खनति क्रूरं वारुणस्सप्तभिरेकाविंशत्या षड्भिर्न ह स्म समिद्धो अजनेकादश ॥ ११ ॥

सावित्राण्युत्क्राम क्रूरं वारुणः पशवस्स्युर्न ह

देशः । संद्योजातः जातमात्र एव यज्ञं अध्वरं दधिषे धारयसि अग्ने ! । छान्दसो लिट् । स्वाहाकृतेन स्वाहाकारेण संस्कृतेन अनेन हविषा सह याहि गच्छ देवान् । स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात् ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे पुरोगाः प्रथमगामिन् ! । ' जनसन ' इति लिट्, ' विद्धनोः ' इत्यात्वम् । साध्या साधितेन हविषा । यद्वा—साधु याहि

स्म नवपञ्चाशत् ॥ ५९ ॥ सावित्राणि हविरदन्तु
देवाः ॥ हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु. ॥

पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रश्नसमाप्तः.

साधु हविरदन्तु देवाः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः ध्यदेशः
टिलोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
पञ्चमे काण्डे प्रथमे प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

हरिः ॐ.

पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रश्नः.

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमा-
 न्लोकाननपज्यमभ्यजयन् यद्वि-
 ष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा
 यजमानश्छन्दोभिरिमान्लोकानन-
 पज्यमभि जयति विष्णोः क्रमो-
 ह्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथि-

विष्णुमुखा इति विष्णु-मुखाः । वै । देवाः ।
 छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् ।
 अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभीति । अजयन् ।
 यत् । विष्णुक्रमानिति विष्णु-क्रमान् । क्रमते ।
 विष्णुः । एव । भूत्वा । यजमानः । छन्दोभिरिति
 छन्दः-भिः । इमान् । लोकान् । अनपज्यमि-
 त्यनप-ज्यम् । अभीति । जयति । विष्णोः ।
 क्रमः । असि । अभिमातिहेत्यभिमाति-हा । इ-
 ति । आह । गायत्री । वै । पृथिवी । त्रैष्टुभम् । अ-

¹पुनरप्यग्निकाण्डमेव—विष्णुमुखा इत्यादि ॥ विष्णुप्रधान-
 भूताः देवाः अनपज्यं अपजेतुं न शक्यत इति । 'अचो
 यत्,' 'क्षध्यज्यौ शक्यार्थे' इति अयादेशो निपात्यते ।
 'ययतोश्चातदर्थे' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विष्णुक्रमाः

वी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरा-
 नुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमान् लोकान्
 यथापूर्वमभि जयति प्रजापतिरग्नि-
 मसृजत् सोऽस्मात्सृष्टः ॥ १ ॥ परा-
 ह्येतमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तथा वै
 सोमिः प्रियं धामावाऽरुन्ध यदेताम-
 न्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्ध

न्तरिक्षम् । जागती । द्यौः । आनुष्टुभीरित्यानु-स्तु-
 भीः । दिशः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव ।
 इमान् । लोकान् । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् ।
 अभीति । जयति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 अग्निम् । असृजत् । सः । अस्मात् । सृष्टः ॥ १ ॥
 पराह् । एत् । तम् । एतया । अन्विति । एत् ।
 अक्रन्दत् । इति । तथा । वै । सः । अग्नेः । प्रि-
 यम् । धाम । अवेति । अरुन्ध । यत् । एताम् ।
 अन्याहेत्यनु-आह । अग्नेः । एव । एतया । प्रि-

‘विष्णोः क्रमोसि’* इत्यादयः । गायत्रीत्यादि । तदधीनजयत्वात्
 तदीयत्वम् । त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्शब्देभ्यः उत्सादित्वादच् । वि-
 ष्णुक्रमानन्तरं जपतीत्यर्थः ॥

ईश्वरो वा एष पराङ्मुदघो यो वि-
ष्णुक्रमान्क्रमते चतसृभिरा वर्तते
चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि ख-
लु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामे-
वास्य तनुवमभि ॥ २ ॥ पर्यावर्तते

यम् । धामं । अवेति । रुन्धे । ^२ईश्वरः । वै । एषः ।
पराङ् । प्रदघ इति प्र-दघः । यः । विष्णुक्रमानि-
ति विष्णु-क्रमान् । क्रमते । चतसृभिरिति चत-
सृ-भिः । एति । वर्तते । ^३चत्वारि । छन्दांसि ।
छन्दांसि । खलु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः ।
प्रियाम् । एव । अस्य । तनुवम् । अभीति ॥ २ ॥
पर्यावर्तत इति परि-आवर्तते । दक्षिणा । पर्याव-
र्तत इति परि-आवर्तते । स्वम् । एव । वीर्यम् ।

^२ईश्वरो वा इत्यादि ॥ विष्णुक्रमाणां क्रमिता पराडेव प्रदघः
प्रस्थातुमीश्वरः । दघेः 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति कसुन् । चतसृ-
भिरिति । 'अग्नेऽभ्यावर्तिन्'* इत्यादिभिः चतसृभिः ऋग्भिः दक्षिण-
मंसमभिपर्यावर्तते । 'हल्युपोत्तमम्' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

^३छन्दांसि खल्वित्यादि ॥ प्रधानसाधनत्वात् शरीरमेवाग्नेः छ-
न्दांसि । तस्मात् चतुस्सङ्ख्यान्यात् प्रियामग्नेः तनुवमभिपर्याव-

दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु
 पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोर्ध आत्मनो
 वीर्यावत्तरोथो आदित्यस्यैवावृतमनु
 पर्यावर्तते शुनश्शोपमाजीगतिं व-
 रुणोऽगृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्त-

अन्विति । पर्यावर्तत इति परि-आवर्तते । त-
 स्मात् । दक्षिणः । अर्धः । आत्मनः । वीर्यावत्तर
 इति वीर्यावत्-तरः । अथो इति । आदित्यस्य ।
 एव । आवृतमित्या-वृतम् । अन्विति । पर्यावर्तत
 इति परि-आवर्तते । 'शुनश्शोपम् । आजीगतिम् ।
 वरुणः । अगृह्णात् । सः । एताम् । वारुणीम् ।

र्तते । दक्षिणेत्यादि । गतम् । आत्मनः शरीरस्य वीर्यावत्तरः अ-
 तिशयेन वीर्यवान् । छान्दसं दीर्घत्वम् । अथो अपि च
 आदित्यस्यैवावृतं पर्यावृत्तिं अनु लक्ष्यित्य पर्यावर्तते । ननु अ-
 प्रदक्षिणमेव आदित्यो गच्छति—तथा हि, अश्विन्यां दृष्टो भग-
 वान् कतिपयदिवसव्यतिक्रमे भरण्यामुपलभ्यते, ततः कृत्तिकासु. सत्यं,
 इदं तु ध्रुवा धारात् हात्*(?) क्षिप्रं ज्योतिश्चक्रं प्रदक्षिणं भ्रमति ।
 तत्रस्थोऽयमपि भगवान् आराधनवशेन प्रदक्षिणं पर्यावर्तमानो लौ-
 किकैः अभिमन्यते । तदभिप्रायमिदं ब्राह्मणमिति ॥

१शुनश्शोपो नामाजीगर्तपुत्रः । वारुणीं 'उदुत्तमम्'† इत्येतां

या वै स आत्मानं वरुणपाशादमु-
श्चदहणो वा एतं गृह्णाति य उखां
प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुण पाशम-
स्मदित्याहात्मानमेवैतया ॥ ३ ॥

वरुणपाशान्मुञ्चत्या त्वा अहार्षमि-
त्याहा ह्येनं ५ हरति ध्रुवस्तिष्ठाविचा-
चलिरित्याह. प्रतिष्ठित्यै विशित्वा
सर्वा वाञ्छन्वित्याह विशैवेन ५ स-

अपश्यत् । तया । वै । सः । आत्मानम् । वरुणपा-
शादिति वरुण-पाशात् । अमुञ्चत् । वरुणः । वै ।
एतम् । गृह्णाति । यः । उखाम् । प्रतिमुञ्चत् इति प्र-
ति-मुञ्चते । उदिति । उदुत्तमित्युत्-तमम् । वरु-
णं । पाशम् । अस्मत् । इति । आह । आत्मानम् ।
एव । एतया ॥ ३ ॥ वरुणपाशादिति वरुण-पा-
शात् । मुञ्चति । एति । त्वा । अहार्षम् । इति ।
आह । एति । हि । एनम् । हरति । ध्रुवः । तिष्ठ ।
अविचाचलिरित्यवि-चाचलिः । इति । आह । प्र-
तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । विशः । त्वा । सर्वाः ।

अपश्यत् । तेन स एवास्थ ऋषिः । अनया अस्म शिष्यपाशं
मुञ्चते । शुनश्शेषस्य वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्

मर्धयत्यस्मिन्नाष्टमधिभ्रयेत्याह रा-
ष्टमेवास्मिन्ध्रुवमकर्यं कामयेत रा-
ष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्वा-
ष्टमेव भवति ॥ ४ ॥ अग्ने बृहन्नुष-
सामूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं
समानानां करोति निर्जग्मिवान्त-
मस इत्याह तम एवास्मादप हन्ति
ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवा-

वाञ्छन्तु । इति । आह । विशा । एव । एनम् । स-
मिति । अर्धयति । अस्मिन् । राष्ट्रम् । अधीति । श्रु-
य । इति । आह । राष्ट्रम् । एव । अस्मिन् । ध्रुवम् ।
अकः । यम् । कामयेत । राष्ट्रम् । स्यात् । इति ।
तम् । मनसा । ध्यायेत् । राष्ट्रम् । एव । भवति ॥
४ ॥ अग्ने । बृहन् । उषसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् ।
इति । आह । अग्रम् । एव । एनम् । समानानाम् ।
करोति । निर्जग्मिवानिति निः-जग्मिवान् । तम-
सः । इति । आह । तमः । एव । अस्मात् । अपेति ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । आत्वाऽहार्षमिति । द्वाभ्यामेनं हरति । ध्रुवमक-
रिति । ध्रुवं अचलितं करोति । छान्दसो लुङ् । ' मन्त्रे

स्मिन्दधाति चतसृभिस्सादयति च-
 त्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवाति-
 च्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छ-
 न्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं स-
 मानानां करोति सद्वती ॥ ५ ॥ भ-

हन्ति । ज्योतिषा । एति । अगात् । इति । आह ।
 ज्योतिः । एव । अस्मिन् । दधाति । चतसृभिरिति
 चतसृ-भिः । सादयति । चत्वारि । छन्दांसि ।
 छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । अतिच्छन्दसे-
 त्यति-छन्दसा । उत्तमयेत्युत्-तमयां । वर्ष्म ।
 वै । एषा । छन्दसाम् । यत् । अतिच्छन्दा इत्य-
 ति-छन्दाः । वर्ष्म । एव । एनम् । समानानाम् ।
 करोति । सद्वतीति सत्-वती ॥ ५ ॥ भवति ।
 सत्त्वमिति सत्-त्वम् । एव । एनम् । गमयति ।

घस ' इति च्छेर्लुक् । ध्रुवत्वं राष्ट्रस्य नित्यसंबन्धः । नित्यं राष्ट्रं
 स्यादिति यावत् । अग्रमधिप्रधानम् । गतमन्यत् ॥

^५चतसृभिरिति ॥ अन्तर्वेद्येनमासादयति । छन्दोभिरेवेति ।
 सादयतीत्येव । अतिच्छन्दसोत्तमयेति । सादयतीत्येव । ' हंसशु-
 चिषत् '* इति जगती अतिच्छन्दाः । उत्तमशब्द उञ्छादिः । वर्ष्म

वति सत्त्वमेवैनं गमयति वात्सप्रे-
 णोप तिष्ठत एतेन वै वत्सप्रीर्भा-
 लन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्ने-
 रेवैतेन प्रियं धामाव रुन्ध एकादशं
 भवत्येकधैव यजमाने वीर्यं दधाति
 स्तोमैर्न वै देवा अस्मिन्लोक आर्धु-

⁶वात्सप्रेणेति वात्स-प्रेण । उपेति । तिष्ठते । एते-
 न । वै । वत्सप्रीरिति वत्स-प्रीः । भालन्दनः ।
 अग्नेः । प्रियम् । धामं । अवेति । अरुन्ध । अग्नेः ।
 एव । एतेन । प्रियम् । धामं । अवेति । रुन्धे ।
 एकादशम् । भवति । एकधेत्येक-धा । एव । य-
 जमाने । वीर्यम् । दधाति । स्तोमैर्न । वै । देवाः ।
 अस्मिन् । लोके । आर्धुवन् । छन्दोभिरिति छ-
 न्दः-भिः । अमुष्मिन् । स्तोमस्य । इव । खलु ।

उच्छ्रायः । सद्धती सच्छब्दवती उत्तमा भवति । भूम्नि
 वतुप् ॥

⁶वात्सप्रेणेति ॥ 'दिवस्परि' * इत्येकादशर्चं सूक्तं वात्सप्रम् ।
 तेन उख्यं प्रातरग्निमुपतिष्ठते । अथास्य वात्सप्रत्वं निर्वक्ति—एतेन
 वा इत्यादि । वत्सप्रीर्नाम भालन्दनस्य पुत्रः । शिवाद्यणन्तः ।
 एकादशर्चः परिमाणमस्येति स्तोमे ऽविधिः । किमस्य स्तोमस्य स्तो-

वृच्छन्दोभिरमुष्मिन्स्तोमस्येव ख-
 लु वा एतद्रूपं यद्वात्सप्रं यद्वात्स-
 प्रेणोपतिष्ठते ॥ ६ ॥ इममेव तेन
 लोकमभि जयति यद्विष्णुक्रमान्क-
 मतेऽमुमेव तैलोकमभि जयति पू-
 र्वेद्युः प्र क्रामत्युत्तरेद्युरूपं तिष्ठते त-

वै । एतत् । रूपम् । यत् । वात्सप्रमितिं वात्स-
 प्रम् । यत् । वात्सप्रेणेति वात्स-प्रेणं । उपतिष्ठत
 इत्युप-तिष्ठते ॥ ६ ॥ इमम् । एव । तेन । लो-
 कम् । अभीतिं । जयति । यत् । विष्णुक्रमानिति
 विष्णु-क्रमान् । क्रमते । अमुम् । एव । तैः ।
 लोकम् । अभीतिं । जयति । 'पूर्वेद्युः । प्रेति ।
 क्रामति । उत्तरेद्युः । उपेति । तिष्ठते । तस्मात् ।

मत्वं यदाह—स्तोमैर्वा इति । एकधैवेति । एकस्तोमत्वादेका-
 दशानाम् ॥

'पूर्वेद्युरिति ॥ पूर्वस्मिन् अहनि प्रक्रामति विष्णुक्रमान् क्रा-
 मति । उत्तरेऽद्युः उत्तरेऽहनि उपतिष्ठते वात्सप्रेण । 'सद्यः
 परुत्' इत्यादौ द्वे एते निपात्येते । तस्मादित्यादि । गतम् । अ-
 लब्धस्य लाभो योगः, लब्धस्य पालनं क्षेमः । काश्चित्प्रजाः
 योगः श्रेयानिति मन्यन्ते या आर्जनशीला बहुव्ययाः । का-
 श्चित् क्षेम एव श्रेयानिति मन्यन्ते या आर्जनशीला व्ययभीरवः ।

स्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः क्षे-
मेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्ये-
शे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्य-
ति मुष्टी करोति वाचं यच्छति य-
ज्ञस्य धृत्यै ॥ ७ ॥

योगे । अन्यासांम् । प्रजानामिति प्र-जानांम् ।
मनः । क्षेमे । अन्यासांम् । तस्मात् । यायावरः ।
क्षेम्यस्य । ईशे । तस्मात् । यायावरः । क्षेम्यम् ।
अध्यवस्यतीत्यधि-अवस्यति । मुष्टी इति । क-
रोति । वाचंम् । यच्छति । यज्ञस्य । धृत्यै ॥ ७ ॥

सृष्टोऽभ्येतया भवति सद्युपतिष्ठते द्विच-
त्वारिंशच्च ॥ १ ॥

क्षेमेऽन्यासामिति । प्रजानां मन इत्येव । क्रमेणोपस्थानवैलक्ष-
ण्यहेतुकं प्रजानां मनः मनोवैलक्षण्यमिति । तस्मात् यायावरः यानशीलः
यजमानः क्षेम्यस्य ईशे ईष्टे न योगमर्हति । 'यश्च यङः' इति
वरच् । 'स्व औत्यक्षेभ्य स्येश' (?) इत्यादिना स्वार्थे क्षेमशब्दाद्यः ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति ईष्ट इत्यत्र तलोपः । यस्मात् एवं
यायावरः क्षेममेवार्हति तस्मादेव यायावरः क्षेममेव कर्तुमध्य-
वस्यति न योगमितीत्याह । एवमत्र प्रयाणं कर्तव्यमिति
चितं भवति ॥

मुष्टीत्यादि ॥ प्रकृतिवत् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये प्रथमोनुवाकः.

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा
 अन्नपतिस्स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-
 त्यनमीवस्य शुष्मिण इत्याहायक्ष्म-
 स्येति वावैतदाह प्र प्रदातारं ता-
 रिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद
 इत्याहाशिषमेवैतामाशास्त उदु त्वा

¹अन्नपत् इत्यन्न-पते । अन्नस्य । नः । देहि ।
 इति । आह । अग्निः । वै । अन्नपतिरित्यन्न-पतिः ।
 सः । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अ-
 नमीवस्य । शुष्मिणः । इति । आह । अयक्ष्म-
 स्य । इति । वाव । एतत् । आह । प्रेति । प्रदा-
 तारमिति प्र-दातारम् । तारिषः । ऊर्जम् । नः ।
 धेहि । द्विपद इति द्वि-पदे । चतुष्पद इति चतुः-
 पदे । इति । आह । आशिषमित्या-शिषम् । ए-
 व । एताम् । एति । शास्ते । ²उदिति । उ । त्वा ।
 विश्वे । देवाः । इति । आह । प्राणा इति प्र-अ-

¹पूर्वेद्युरेवास्मै अन्नवतीं समिधमभ्यादधाति जपति वा—अन्न-
 पतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ अयक्ष्मस्येति । अनमीवशब्दस्य व्या-
 ख्या । आशिषमिति । प्रदातारं यजमानं प्रतारिषः वर्धय अस्मा-
 कं द्विपदे चतुष्पदे च ऊर्जं धेहि इतीयमाशीः ॥

²उदु त्वेति ॥ उख्यमुद्यच्छते । (यानामहे) । चित्तायेति । अभि-

विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे
 देवाः ॥ ८ ॥ प्राणैरेवैनमुद्यच्छतेऽ-
 ग्रे भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा ए-
 वैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं स-
 मर्धयति चतसृभिरा सादयति च-
 त्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवाति-
 च्छन्दसेत्युत्तमया वर्ष्म वा एषा छ-
 न्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं स-

नाः । वै । विश्वे । देवाः ॥ ८ ॥ प्राणैरिति प्र-
 अनैः । एव । एनम् । उदिति । यच्छते । अग्ने ।
 भरन्तु । चित्तिभिरिति चित्ति-भिः । इति । आह ।
 यस्मै । एव । एनम् । चित्ताय । उद्यच्छत इत्युत्त-
 यच्छते । तेन । एव । एनम् । समिति । अर्धय-
 ति । चतसृभिरिति चतसृ-भिः । एति । सादय-
 ति । चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-
 भिः । एव । अतिच्छन्दसेत्यति-छन्दसा । उत्तम-
 येत्युत्त-तमया । वर्ष्मै । वै । एषा । छन्दसाम् ।

प्रेतार्थाय । चतसृभिः इति । प्रयातुकामोऽयं 'सीद त्वं मातुः'*
 इत्यादिभिश्चतसृभिः प्रथमानुवाकाम्नाताभिः द्वीषे शकटे प्रउगे

मानानां करोति सद्वती भवति सत्त्व-
 मेवैनं गमयति प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् ॥
 १ ॥ याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन्दधा-
 ति तनुवा वा एष हिनस्ति यं हि-
 नस्ति मा हिंसीस्तनुवां प्रजा इ-
 त्याह प्रजाभ्यं एवैनं शमयति र-
 क्षांसि वा एतद्यज्ञं संचन्ते यदनं
 यत् । अतिच्छन्दा इत्यति-च्छन्दाः । वर्ष्म । एव ।
 एनम् । समानानाम् । करोति । सद्वतीति सत्-
 वती । भवति । सत्त्वमिति सत्-त्वम् । एव । ए-
 नम् । गमयति । प्रेति । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान्
 ॥ १ ॥ याहि । इति । आह । ज्योतिः । एव । अ-
 स्मिन् । दधाति । तनुवा । वै । एषः । हिनस्ति ।
 यम् । हिनस्ति । मा । हिंसीः । तनुवा । प्रजा
 इति प्र-जाः । इति । आह । प्रजाभ्य इति प्र-
 जाभ्यः । एव । एनम् । शमयति । रक्षांसि ।
 वै । एतत् । यज्ञम् । संचन्ते । यत् । अनः । उ-

उख्यमासादयति । चत्वारित्यादि । गतम्* । प्रेदग्ने इति । प्रयाण-
 मन्त्रः । तनुवेत्यादि । गतम् ॥

^३रक्षांसित्यादि ॥ संचन्ते सेचन्ते । उत्सर्जति शब्दं करोति ।

उत्सर्जत्यक्रन्ददित्यन्वाह रक्षसाम-
 पंहत्या अनसा वहन्त्यपचितिमेवा-
 स्मिन्दधाति तस्मादनस्वी च रथी
 चातिथीनामपचिततमौ ॥१०॥ अ-
 पचितिमान्भवति य एवं वेद समि-
 धाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामव-
 सिते समिधमा दधाति यथाऽतिथ-

त्सर्जतीत्युत्-सर्जति । अक्रन्दत् । इति । अन्वि-
 ति । आह । रक्षसाम् । अपंहत्या इत्यप-हृत्यै ।
 अनसा । वहन्ति । अपचितिमित्यप-चितिम् ।
 एव । अस्मिन् । दधाति । तस्मात् । अनस्वी ।
 च । रथी । च । अतिथीनाम् । अपचिततमावि-
 त्यपचित-तमौ ॥ १० ॥ अपचितिमानित्यपचिति-
 मान् । भवति । यः । एवम् । वेद । समिधेति
 सं-इधां । अग्निम् । दुवस्यत् । इति । घृतानुषि-
 क्तामिति घृत-अनुषिक्ताम् । अवसित इत्यव-सि-
 ते । समिधमिति सं-इधम् । एति । दधाति । य-

तस्मात्प्रयाणकाले अक्षशब्दे सति 'अक्रन्ददग्निः'* इति पुरस्तादाम्ना-
 तामृचमाह । अनसेत्यादि । अपचितिः पूजा । घृतानुषिक्तामि-

यु आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रिय-
ते तादृगेव तद्गायत्रिया ब्राह्मणस्य
गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभां राजन्य-
स्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म
प्र वेशयत्यप्सुयोनिर्वा अग्निस्स्वा-
मेवैनं योनिं गमयति तिसृभिः प्र

था । अतिथये । आगतायेत्या-गताय । सर्पिष्वत् ।
आतिथ्यम् । क्रियते । तादृक् । एव । तत् । गाय-
त्रिया । ब्राह्मणस्य । गायत्रः । हि । ब्राह्मणः । त्रि-
ष्टुभां । राजन्यस्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । अ-
प्स्वित्यप्-सु । भस्म । प्रेति । वेशयति । अप्सुयो-
निरित्यप्सु-योनिः । वै । अग्निः । स्वाम् । एव । ए-
नम् । योनिम् । गमयति । 'तिसृभिरिति तिसृ-

ति । घृतेन अनुषिक्तां समिधमवसिते प्रयाणे आदधाति । यथेत्यादि ।
गतम् । 'समिधाऽग्निम्'* इति गायत्री । 'प्र प्रायम्'* इति
त्रिष्टुप् । अप्स्वित्यादि । भस्म चेति वर्तते । अप्सु प्रवेशयति ।
अप्सु योनिरस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । 'अपो योनि
यन्मतुषु' इति सप्तम्या अलुक् ॥

'तिसृभिरिति ॥ 'आपो देवीः प्रति गृह्णीत'* इत्यादिभिः । परा वा
इत्यादि । परावपति विनाशयति । ज्योतिष्मतीभ्यां 'प्रसद्य'*

वे॒शयति॑ त्रि॒वृ॒द्वै ॥ १ १ ॥ अ॒ग्नि॒र्या॒वनि॒-
वा॒ग्नि॒स्तं प्र॑ति॒ष्ठां ग॑मयति॒ परा॒ वा ए॒-
षोऽग्निं॑ व॒पति॒ योऽप्सु॑ भस्मं प्रवे॒शय॑-
ति॒ ज्योति॑ष्मतीभ्यामव॑ दधाति॒ ज्यो-
ति॑रे॒वास्मि॑न्दधाति॒ द्वाभ्यां॑ प्रति॒ष्ठित्यै॑
परा॒ वा ए॒ष प्र॒जां प॒शून् व॑पति॒
योऽप्सु॑ भस्मं प्रवे॒शय॑ति॒ पुन॑रु॒र्जा

भिः । प्रेति । वे॒शय॑ति । त्रि॒वृ॒द्विति॑ त्रि-वृत् । वै ॥
॥ १ १ ॥ अ॒ग्निः । या॒वान् । ए॒व । अ॒ग्निः । तम् ।
प्र॒ति॒ष्ठामि॑ति॒ प्रति-स्था॑म् । ग॒मय॑ति॒ । परे॑ति । वै ।
ए॒षः । अ॒ग्निम् । व॒पति॑ । यः । अ॒प्स्वित्य॑प्-सु । भ-
स्मं । प्र॒वे॒शय॑तीति॒ प्र-वे॒शय॑ति । ज्योति॑ष्मती-
भ्याम् । अ॒वेति॑ । द॒धाति॑ । ज्योतिः॑ । ए॒व । अ॒-
स्मिन् । द॒धाति॑ । द्वाभ्या॑म् । प्रति॒ष्ठित्या॑ इति॒ प्रति-
स्थि॑त्यै । परे॑ति । वै । ए॒षः । प्र॒जामि॑ति॒ प्र-जा॑म् ।
प॒शून् । व॒पति॑ । यः । अ॒प्स्वित्य॑प्-सु । भस्मं ।
प्र॒वे॒शय॑तीति॒ प्र-वे॒शय॑ति । पुनः॑ । ऊ॒र्जा । सह॑ ।
र॒थ्या । इति॑ । पुनः॑ । उ॒दैती॑त्युत्-एति॑ । प्र॒जा-

इत्याभ्यां द्वाभ्यामवदधातीत्येव । परा वा इत्यादि । गतम् । 'पुन-

सह रय्येति पुनरुदैति प्रजामेव प-
शूनात्मन्धत्ते पुनस्त्वाऽऽदित्याः ॥ १२
रुद्रा वसवस्सामिन्धतामित्याहैता वा
एतं देवता अग्ने समैन्धत ताभिरे-
वैनः^५ समिन्धे बोधा स बोधीत्युप
तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा प्र-
जाः प्र बुध्यन्ते यथास्थानमुप ति-

मिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आत्मन् । धत्ते ।
^५पुनः । त्वा । आदित्याः ॥ १२ ॥ रुद्राः । वसवः ।
समिति । इन्धताम् । इति । आह । एताः । वै ।
एतम् । देवताः । अग्ने । समिति । ऐन्धत । ता-
भिः । एव । एनम् । समिति । इन्धे । बोध । सः ।
बोधि । इति । उपेति । तिष्ठते । बोधयति । एवा-
एनम् । तस्मात् । सुप्त्वा । प्रजा इति प्र-जाः ।
प्रेति । बुध्यन्ते । यथास्थानमिति यथा-स्थानम् ।

रूजा नि वर्तस्व* 'सह रय्या नि वर्तस्व'* इति द्वाभ्यां अद्भ्यः
पुनरागच्छति पुनरोप्तात् पुनराहृत्य आत्मनि स्थापयति ॥

^५अथ उख्यस्य उपसमिन्धनम्—पुनस्त्वेति ॥ अथ 'बोधा नो
अस्य'* 'स बोधि सूरिः'* ति द्वाभ्यामुपतिष्ठते । यथास्थानमिति ।

ष्ठते तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरे-
त्योपं तिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आ-
धिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवय-

उपेति । तिष्ठते । तस्मात् । यथास्थानमिति य-
था-स्थानम् । पशवः । पुनः । एत्येत्या-इत्यं ।
उपेति । तिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

वै विश्वे देवा ज्योतिष्मानपचिततमौ त्रिवृ-
द्वा आदित्या द्विचत्वारिंशच्च ॥२॥

¹यावती । वै । पृथिवी । तस्यै । यमः । आ-
धिपत्यमित्याधि-पत्यम् । परीति । इयाय । यः ।
वै । यमम् । देवयजनमिति देव-यजनम् । अ-

यथाहृतं परिहृत्य पुनर्यजमानायतने तिष्ठन्नपतिष्ठते । तस्मात् पु-
नरागत्य पशवो यथास्थानमुपतिष्ठन्ते । तिष्ठतेः 'अकर्मकाच्च'
इत्यात्मनेपदम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये द्वितीयोनुवाकः.

¹यावती वा इत्यादि ॥ 'अपेत वीत'* इति देवयजना-
ध्यवसानमन्त्रः । यममिति । 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् ॥

ज॒न॒म॒स्या॒ अ॒निर्या॒च्याग्निं॑ चि॒नु॒ते
 य॒मा॒र्ये॒न॒ꣳ स॒ चि॒नु॒तेऽपे॒तेत्य॒ध्यव॑सा-
 य॒यति॑ य॒ममे॒व दे॒वय॑ज॒नम॒स्यै नि-
 र्या॒च्या॒त्मनेऽग्निं॑ चि॒नु॒त इ॒ष्व॒ग्रेण॑
 वा अ॒स्या अ॒ना॒मृत॑मि॒च्छन्तो॒ ना-
 वि॒न्दन्ते॑ दे॒वा ए॒तद्य॑जु॒रप॑श्य॒न्नपे॒तेति॑
 यदे॒तेना॑ध्यव॒साय॑यति ॥ १४ ॥ अ-

स्याः । अनिर्याच्येत्यनिः—याच्य । अग्निम् । चिनु-
 ते । यमार्य । एनम् । सः । चिनुते । अपेति । इ-
 त् । इति । अध्यवसाययतीत्यधि—अवसाययति ।
 यमम् । एव । देवयजनमिति देव—यजनम् । अ-
 स्यै । निर्याच्येति निः—याच्य । आत्मने । अग्निम् ।
 चिनुते । ^२इष्वग्रेणेतीषु—अग्रेण । वै । अस्याः ।
 अनामृतमित्यना—मृतम् । इच्छन्तः । न । अवि-
 न्दन् । ते । देवाः । एतत् । यजुः । अपश्यन् ।
 अपेति । इत् । इति । यत् । एतेन । अध्यवसाय-
 यतीत्यधि—अवसाययति ॥ १४ ॥ अनामृत इत्य-

^२इष्वग्रेणेति ॥ इष्वग्रमात्रया अस्याः सम्बन्धिनं एकदेशं अ-
 नामृतं अमृतैरपि रहितमिच्छन्तः अन्विच्छन्तोऽपि नाविन्दन् नाल-

नामृत एवाग्निं चिनुत उद्धन्ति य-
 देवास्यां अमेध्यं तदप हन्त्यपोऽवो-
 क्षति शान्त्यै सिकता नि वपत्येत-
 द्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊषान्नि वपति
 पुष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्या-
 मेव प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञानं

ना-मृते । एव । अग्निम् । चिनुते । उद्धिति । ह-
 न्ति । यत् । एव । अस्याः । अमेध्यम् । तत् । अ-
 पेति । हन्ति । अपः । अवेति । उक्षति । शान्त्यै ।
 सिकताः । नीति । वपति । एतत् । वै । अग्नेः । वै-
 श्वानरस्य । रूपम् । रूपेण । एव । वैश्वानरम् । अ-
 वेति । रुन्धे । ऊषान् । नीति । वपति । पुष्टिः । वै ।
 एषा । प्रजननमिति प्र-जननम् । यत् । ऊषाः ।
 पुष्ट्याम् । एव । प्रजनन इति प्र-जनने । अग्निम् ।

भन्त । अनामृत एवेति । प्रेतानामृतप [मृतादप] सारितत्वात् ॥

^३उद्धन्तीत्यादि ॥ गतम् । सिकतादयः सम्भारा गार्हपत्यायतने
 निवपत्याः । पुष्टिर्वा इत्यादि । पुष्टिहेतवः प्रजननहेतवश्चोषाः,
 तादृशे प्रदेशे अग्निश्चितो भवति तेषां निवपनेन । अथो अपिच ।

एव संज्ञानञ् ह्येतत् ॥ १५ ॥ प-
शूनां यदूषा द्यावापृथिवी सहास्तां
ते वियती अब्रूतामस्त्वेव नौ सह
यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमा-
सीत्तदस्यामदधात् ऊषा अभवन्
यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुष्यामद-

चिनुते । अथो इति । संज्ञान इति सं-ज्ञाने । एव ।
संज्ञानमिति सं-ज्ञानम् । हि । एतत् ॥ १५ ॥ प-
शूनाम् । यत् । ऊषाः । 'द्यावापृथिवी इति द्यावा-
पृथिवी । सह । आस्ताम् । ते इति । वियती इति
वि-यती । अब्रूताम् । अस्तु । एव । नौ । सह ।
यज्ञियम् । इति । यत् । अमुष्याः । यज्ञियम् ।
आसीत् । तत् । अस्याम् । अदधात् । ते । ऊ-
षाः । अभवन् । यत् । अस्याः । यज्ञियम् । आ-

संज्ञान एवेति । अग्निं चिनुत इत्येव । सम्यक् ज्ञायन्ते पशवो
यैः तादृशा ऊषाः ॥

'द्यावापृथिवी इत्यादि ॥ वियती वियत्यौ विगच्छन्त्यौ । 'वा छन्दसि'
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् ।
'देवताद्वन्द्वे च' इति द्यावापृथिवीशब्द आद्युदात्तः । अस्त्वेवे-
ति । नौ आवयोः यद्यज्ञियं यज्ञार्हं रूपं तत्सहैवास्त्विति वि-

धात्तद्दश्चन्द्रमसि कृष्णमूषान्निव-
 पन्नदो ध्यायेद्द्यावापृथिव्योरेव य-
 ज्ञियेऽग्निं चिनुतेऽयं सो अग्निरि-
 ति विश्वामित्रस्य ॥ १६ ॥ सूक्तं
 भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं
 धामावारुन्धाग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव
 रुन्धे छन्दोभिर्वै देवास्सुवर्गं लोक-

सीत् । तत् । अमुष्याम् । अदधात् । तत् । अ-
 दः । चन्द्रमसि । कृष्णम् । ऊषान् । निवपन्निति
 नि-वपन्नं । अदः । ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरिति
 द्यावा-पृथिव्योः । एव । यज्ञिये । अग्निम् । चिनु-
 ते । अयम् । सः । अग्निः । इति । विश्वामित्र-
 स्येति विश्व-मित्तस्य ॥ १६ । सूक्तमिति सु-उ-
 क्तम् । भवति । एतेन । वै । विश्वामित्र इति वि-
 श्व-मित्रः । अग्नेः । प्रियम् । धामं । अवेति । अ-
 रुन्ध । अग्नेः । एव । एतेन । प्रियम् । धामं ।

श्लेषारम्भे अत्रूताम् । यदित्यादि । गतम् । अदो ध्यायेदिति । यददः
 चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति ॥

अयं स इत्यादि ॥ एतद्विश्वामित्रस्य सूक्तं षडृचम् । आ-
 द्यांभिः चतसृभिः गार्हपत्यचितौ चतस्रः प्राचीर्याः पुनरिष्टकाः

मायश्चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि
 छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यज-
 मानस्सुवर्गं लोकमेति तेषां सुवर्गं
 लोकं यतां दिशस्समवलीयन्त ते द्वे
 पुरस्तात्समीची उपादधत द्वे ॥ १ ७ ॥
 पश्चात्समीची ताभिर्वै ते दिशोऽ-

अवेति । रुन्धे । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । वै ।
 देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् ।
 चतस्रः । प्राचीः । उपेति । दधाति । चत्वारि ।
 छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव ।
 तत् । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
 कम् । एति । ^६तेषाम् । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । यताम् । दिशः । समिति । अवलीयन्त ।
 ते । द्वे इति । पुरस्तात् । समीची इति । उपेति ।
 अदधत । द्वे इति ॥ १ ७ ॥ पश्चात् । समीची इति ।
 ताभिः । वै । ते । दिशः । अहहन् । यत् । द्वे

प्रतिमन्त्रमुपदधाति । 'मित्रे चर्षे' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । अन्तो-
 दात्तत्वं च । चतुस्सङ्ख्यान्याच्छन्दोलाभः ॥

^६तेषामिति ॥ देवानां यतां गच्छताम् । 'शतुरनुमः' इति विभ-
 क्तेरुदात्तत्वम् । समवलीयन्त, वली विशरणे । त इति । देवाः पुरस्तात्

दृ५ ह॒न् यद्दे पुरस्ता॑त्स॒मीची॑ उप॒-
 दधा॑ति द्वे प॒श्चात्स॒मीची॑ दि॒शां वि-
 धृ॑त्या अथो॑ प॒शवो॑ वै छन्दा॑सि
 प॒शूने॒वास्मै॑ स॒मीचो॑ दधात्य॒ष्टावुप॑
 दधात्य॒ष्टाक्ष॑रा गाय॒त्री गा॑य॒त्रोऽग्नि-
 र्यावा॑ने॒वाग्नि॑स्तं चि॒नुते॒ऽष्टावुप॑ दधा-
 त्य॒ष्टाक्ष॑रा गाय॒त्री गा॑य॒त्री सु॒वर्गं
 इति । पुरस्तात् । समीची इति । उपदधातीत्युप-
 दधाति । द्वे इति । पश्चात् । समीची इति । दि-
 शाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै । अथो इति । प-
 शवः । वै । छन्दासि । पशून् । एव । अस्मै ।
 समीचः । दधाति । अष्टौ । उपेति । दधाति ।
 अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री । गायत्रः । अ-
 ग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तम् । चिनुते ।
 अष्टौ । उपेति । दधाति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा ।
 गायत्री । गायत्री । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-

पूर्वस्यां दिशि द्वे इष्टके सङ्गते दक्षिणामुत्तरां चोपादधत 'चि-
 दसि, परिचिदसि'* इत्याभ्याम् । ताभिः इष्टकाभिः । अथो
 अपि च । चतुस्सङ्ख्यानवयात् पश्चात्तु [पशुसाधन] छन्दोलाभः ॥

*अष्टावित्यादि ॥ गतम् । अञ्जसेति । ऋजुना मार्गेण ॥

लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य
 ॥ १८ ॥ प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकं-
 पूणा उप दधात्येकविंशतिस्सं पं-
 चन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रति-
 ष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्र-
 तिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति

कम् । अञ्जसा । वेद । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य ।
 लोकस्य ॥ १८ ॥ प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै । ^१त्र-
 योदशेति त्रयः-दश । लोकंपूणा इति लोकं-
 पूणाः । उपेति । दधाति । एकविंशतिरित्येक-
 विंशतिः । समिति । पचन्ते । प्रतिष्ठेति प्रति-
 स्था । वै । एकविंश इत्येक-विंशः । प्रतिष्ठे-
 ति प्रति-स्था । गार्हपत्य इति गार्ह-पत्यः । ए-
 कविंशस्येत्येक-विंशस्य । एव । प्रतिष्ठामिति

^१त्रयोदशेति ॥ इमावष्टौ एका चितिः । त्रयोदशभिः लोकं-
 पूणाभिः प्रदक्षिणं चिनोति 'लोकं पूण'* इत्यनया । लोकं
 स्थानं अन्याभिः अनाक्रान्तमवकाशं पूणति पूरयतीति लोकं-
 पूणा । इगुपधलक्षणः कः । छान्दसो द्वितीयाया अलुक् ।
 'लोकस्य पूणे मुम्बक्तव्यः' इति मुम् । त्रयश्च दश च त्र-
 योदश । 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकविंशति-

प्रत्यग्निं चिकयानस्तिष्ठति य एवं वेद
 पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः
 पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशवो यज्ञमेव
 पशून्व रुन्धे त्रिचितीकं चिन्वीत
 द्वितीयं चिन्वानस्त्रयं इमे लोका
 एष्वेव लोकेषु ॥ १९ ॥ प्रति तिष्ठ-

प्रति-स्थाम् । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । अनु ।
 प्रतीति । तिष्ठति । प्रतीति । अग्निम् । चिकयानः ।
 तिष्ठति । यः । एवम् । वेद । 'पञ्चचितीकमिति
 पञ्च-चितीकम् । चिन्वीत । प्रथमम् । चिन्वानः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्तः । पशवः । यज्ञम् । एव ।
 पशून् । अवेति । रुन्धे । त्रिचितीकमिति त्रि-चि-
 तीकम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । त्रयः ।
 इमे । लोकाः । एषु । एव । लोकेषु ॥ १९ ॥ प्र-

रिति । प्रतिष्ठेति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । एकविंशस्य प्रति-
 ष्ठां गार्हपत्यं च अनुप्रतिष्ठितो भवति । एवं वेदिता अग्निं चि-
 तवान् प्रतिष्ठितो भवति । 'विभाषा चः' इति लिटि कुत्वम् ॥

^१पञ्चचितीकमिति ॥ 'चितेः कपि' इति दीर्घत्वम् । पाङ्क्तो
 यज्ञ इति । धानादिपञ्चकसाध्यत्वात् । पाङ्क्तशब्द उत्सादिः ।
 एकधेति । एकेन प्रकारेण वर्तन्ते । एकवृत्तैवेति । एकधैव वृ-

त्येकचितीकं चिन्वीत तृतीयं चि-
न्वान एकधा वै सुवर्गो लोक एक-
वृत्तैव सुवर्गं लोकमेति पुरीषेणाभ्यु-
हति तस्मान्मा३सेनास्थि छन्नं न
दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चि-
तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युहति-

तीति । तिष्ठति । एकचितीकामित्येक-चितीकम् ।
चिन्वीत । तृतीयम् । चिन्वानः । एकधेत्येक-धा ।
वै । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । एकवृत्तैत्येक-
-वृत्ता । एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
एति । पुरीषेण । अभीति । ऊहति । तस्मात् ।
मा३सेन । अस्थि । छन्नम् । न । दुश्चर्मेति दुः-
चर्मा । भवति । यः । एवम् । वेद । ¹⁰पञ्च । चि-
तयः । भवन्ति । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । पुरीषैः ।

ताम् । पुरीषेणेति । पुरीषया मृत्तिकया । दुश्चर्मेति । 'प-
रादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

¹⁰पञ्च चितय इत्यादि ॥ गतम् । 'हल्युपोत्तमम्' इति उपो-
त्तमस्योदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये तृतीयोनुवाकः.

दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विरा-
डन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति ति-
ष्ठति ॥ २० ॥

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्नि-
र्यश्चोखायाः समितमिति चतसृ-

अभीति । ऊहति । दश । समिति । पद्यन्ते । द-
शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अ-
न्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।
एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ॥ २०

अध्यवसाययति ह्येतद्विश्वामित्रस्यादधत्
द्वे लोकस्य लोकेषु सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

¹वीति । वै । एतौ । द्विषाते इति । यः । च ।
पुरा । अग्निः । यः । च । उखायाम् । समिति । इ-
तम् । इति । चतसृभिरिति चतसृ-भिः । सम ।

¹वि वा इत्यादि ॥ पुरातनो गार्हपत्याग्निः प्रतिसमेधीयः
उख्योऽन्यः । एतौ सह न्युप्यमानौ द्विषाते । तस्मात् 'समितं'*
इति चतसृभिः संनिवपति । एतदुक्तं भवति—उख्यमध्वर्युरादत्ते ।
प्रतिसमेधनीयं प्रतिप्रस्थाता । तौ पुरस्तात् प्रत्यश्चौ गार्हपत्यचिं-
तौ अग्नी संनिवपत इति ॥

भि॒स्सं॑ नि व॒पति॑ च॒त्वारि॑ छ॒न्दाः॑सि
 छ॒न्दाः॑सि खलु॒ वा अ॒ग्नेः॑ प्रि॒यास्त॒नूः
 प्रि॒ययै॒वैनौ॑ त॒नुवा॑ स॒ शा॒स्ति॒ समि॑-
 त॒मित्या॑ह॒ तस्मा॑द्ब्रह्म॒णा क्ष॒त्रं स-
 मे॑ति॒ यथ्सं॑ न्यु॒प्य वि॒हर॑ति॒ तस्मा॑-
 द्ब्रह्म॒णा क्ष॒त्रं व्ये॑त्यु॒तुभिः॑ ॥ २१ ॥

वा ए॒तं दी॑क्षयन्ति॒ स ऋ॒तुभि॑रे॒व

नीति॑ । व॒पति॑ । ^२च॒त्वारि॑ । छ॒न्दाः॑सि । छ॒न्दाः॑-
 सि । खलु॑ । वै । अ॒ग्नेः॑ । प्रि॒या । त॒नूः । प्रि॒यया॑ ।
 ए॒व । ए॒नौ । त॒नुवा॑ । समि॑ति । शा॒स्ति॒ । समि॑ति ।
 इ॒तम् । इति॑ । अ॒ह । तस्मा॑त् । ब्रह्म॒णा । क्ष॒त्रम् ।
 समि॑ति । ए॒ति । यत् । सं॒न्यु॒प्येति॑ सं-न्यु॒प्य ।
 वि॒हर॑तीति॑ वि-हर॑ति । तस्मा॑त् । ब्रह्म॒णा । क्ष-
 त्र॒म् । वीति॑ । ए॒ति । ^३ऋ॒तुभि॑रित्यु॒तु-भिः॑ ॥ २१ ॥
 वै । ए॒तम् । दी॑क्षयन्ति॒ । सः । ऋ॒तुभि॑रित्यु॒तु-भिः॑ ।

^२चत्वारीत्यादि ॥ गतम् । तस्मादिति । अग्रचोः सुसङ्ग-
 तत्वेन ब्रह्मक्षत्रयोः सुसङ्गतत्वम् । व्येतीति । संन्युप्य सह न्युप्य
 विहरणात् ब्रह्माधीनप्रकाशं पृथक्केन स्थितं क्षत्रमिति ॥

^३ऋतुभिर्वा इत्यादि ॥ यथोक्तं 'षड्भिर्दीक्षयति'* इत्यादि ।

विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरी-
ष्यमित्याहर्तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तु-
भिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्या शिक्यमा द-
त्ते स्वदयत्येवैनन्नैर्ऋतीः कृष्णा-
स्तिस्त्रस्तुषपक्वा भवन्ति निर्ऋत्यै

एव । विमुच्य इति वि-मुच्यः । माता । इव ।
पुत्रम् । पृथिवी । पुरीष्यम् । इति । आह । ऋतु-
भिरित्यूतु-भिः । एव । एनम् । दीक्षयित्वा । ऋ-
तुभिरित्यूतु-भिः । वीति । मुञ्चति । वैश्वानर्या ।
शिक्यम् । एति । दत्ते । स्वदयति । एव । एनत् ।
‘नैर्ऋतीरिति नैः-ऋतीः । कृष्णाः । तिस्रः ।
तुषपक्वा इति तुष-पक्वाः । भवन्ति । निर्ऋत्या

स इदानीं ऋतुभिरेव विमुच्यः विमोक्तव्यः । छान्दसः क्विप् ।
तस्मात् ‘मातेव पुत्रं’* इति शिक्यात् उखां निरूहति । अग्नि-
यजमानयोरभेद उपचर्यते । ऋतुभिरेव कृतदीक्षस्य ऋतुभिरेव
विमोकः कृतो भवति ‘ऋतुभिः संविदानः’* इति दर्शनात् ।
संवेदनमैकमत्यम् । स्वदयत्येवेति । वैश्वानरसम्बन्धात् स्वाद्वेव
करोत्येनच्छिक्यं यजमानस्य ॥

‘नैर्ऋतीरित्यादि ॥ नैर्ऋत्यः । पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
तिस्र इति । ‘तिसृभ्यो जसः’ इति उदात्तत्वम् । तुषैः पक्वाः

वा एतद्भागधेयं यत्तुषा निर्ऋत्यै
 रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋतिं नि-
 रवदयत इमां दिशं यन्त्येषा ॥२२॥
 वै निर्ऋत्यै दिक्स्वायामिव दिशि
 निर्ऋतिं निरवदयते स्वकृत इरि-

इति निः-ऋत्यै । वै । एतत् । भागधेयमिति भा-
 ग-धेयम् । यत् । तुषाः । निर्ऋत्या इति निः-
 ऋत्यै । रूपम् । कृष्णम् । रूपेण । एव । निर्ऋ-
 तिमिति निः-ऋतिम् । निरवदयत इति निः-अ-
 वदयते । ^५इमाम् । दिशाम् । यन्ति । एषा ॥२२॥
 वै । निर्ऋत्या इति निः-ऋत्यै । दिक् । स्वा-
 याम् । एव । दिशि । निर्ऋतिमिति निः-ऋति-
 म् । निरवदयत इति निः-अवदयते । ^६स्वकृत

तुषपक्काः । तृतीयायाः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निर्ऋत्या इति
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । निरवदयत इति । निपूर्वात्सा (?) निस्सारयति ।
 रूपेणेति । रूपानुसारेण गच्छति ॥

^५इमामिति ॥ दक्षिणापरामङ्गल्या निर्दिशति । एषा वा इत्या-
 दि । गतम् ॥

^६स्वकृत इरिण इति ॥ नैसर्गिकमूषरम् । प्रदरो भूमिबि-
 लम् । तत्र तास्तिस्त्र इष्टका उपदधाति ॥

ण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै निरुक्त-
त्या आयतनं स्व एवायतने निर-
कृतिं निरवदयते शिक्यमभ्युप द-
धाति नैरुक्तो वै पाशास्साक्षादेवैनं
निरुक्तिपाशान्मुञ्चति तिस्र उप द-
धाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावा-

इति स्व-कृते । इरिणे । उपेति । दधाति ।
प्रदर इति प्र-दरे । वा । एतत् । वै । निर-
कृत्या इति निः-कृत्याः । आयतनमित्या-यत-
नम् । स्वे । एव । आयतन इत्या-यतने । निरुक्त-
तिमिति निः-कृतिम् । निरवदयत् इति निः-अ-
वदयते । शिक्यम् । अभि । उपेति । दधाति ।
नैरुक्त इति नैः-कृतः । वै । पाशाः । साक्षादि-
ति स-अक्षात् । एव । एनम् । निरुक्तिपाशादि-
ति निरुक्ति-पाशात् । मुञ्चति । तिस्रः । उपेति ।
दधाति । त्रेधाविहित इति त्रेधा-विहितः । वै ।

‘शिक्यमिति ॥ शिक्यसमीपे पराचीरुपदधाति ‘नमस्सुते निरुक्त-
ते’* इति तिसृभिः । तिस्र इति स्वादेशोन्तोदात्त इष्यते ।
‘उदात्तयणः’ इति शस उदात्तत्वम् । त्रेधेति । त्रिभिः देह-
भागैः ऊर्ध्वाधोमध्यभागैः ॥

नेव पुरुषस्तस्मान्निर्ऋतिमव यज-
ते पराचीरुषं ॥२३॥ दधाति परा-
चीमेवास्मान्निर्ऋतिं प्रणुदतेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै
मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय
गार्हपत्यमुष तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोक

पुरुषः । यावान् । एव । पुरुषः । तस्मात् । निर्ऋ-
तिमिति निः-ऋतिम् । अवेति । यजते । ^८प-
राचीः । उपेति ॥२३॥ दधाति । पराचीम् । एव ।
अस्मात् । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । प्रेति ।
नुदते । अप्रतीक्षमित्यप्रति-ईक्षम् । एति । यन्ति ।
निर्ऋत्या इति निः-ऋत्याः । अन्तर्हित्या इत्य-
न्तः-हित्यै । ^९मार्जयित्वा । उपेति । तिष्ठन्ते । मे-
ध्यत्वायेति मेध्य-त्वाय । गार्हपत्यमिति गार्ह-

^८पराचीरिति ॥ प्रत्यग्र इति । पराचीमिति । अपुनरावृ-
त्ताम् । अप्रतीक्षमिति । पृष्ठतः प्रतिनिवृत्तां रक्षणमकुर्वन्तः आ-
गच्छन्ति । आभीक्ष्ये णमुल् । अन्तर्हित्या इति । 'अन्तरप-
रिग्रहे' इति गतित्वात् 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥

^९मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते इति ॥ 'असुन्वन्तं'* इति द्वाभ्यां निर्ऋ-

ए॒व च॑रि॒त्वा पू॒ता दे॒वल्लो॒कमु॒पाव॑र्तन्त
ए॒कयो॑प॒ तिष्ठ॑न्त॒ एक॑धै॒व यज॑माने
वी॒र्यं॑ द॒धति॑ नि॒वेश॑नस्सं॒गम॑नो व-
सू॒नामि॒त्याह॑ प्र॒जा वै प॒शवो॑ वसुं
प्र॒जये॑वैनं॒ पशु॑भिस्सम॒र्धय॑न्ति ॥२४

प॒त्यम् । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठन्ते॑ । नि॒र॒ऋ॒ति॒ल्लो॒क इति॑
नि॒र॒ऋ॒ति-ल्लो॒के । ए॒व । च॒रि॒त्वा । पू॒ताः । दे॒व-
ल्लो॒कमि॒ति दे॒व-ल्लो॒कम् । उ॒पाव॑र्तन्त॒ इत्यु॑प-आ-
व॑र्तन्ते । ए॒कया॑ । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठन्ते॑ । ए॒कधे॒त्येक-
धा॑ । ए॒व । यज॑माने । वी॒र्यम् । द॒धति॑ । नि॒वे-
श॑न॒ इति॑ नि-वेश॑नः । स॒ङ्गम॑न॒ इति॑ सं-गम॑नः ।
वसू॑नाम् । इति॑ । आ॒ह । प्र॒जेति॑ प्र-जा । वै । प॒-
शवः॑ । वसुं । प्र॒जयेति॑ प्र-जया॑ । ए॒व । ए॒नम् ।
प॒शुभि॑रिति॒ पशु॑-भिः । समि॒ति । अ॒र्धय॑न्ति ॥२४

ऋ॒तुभि॑रे॒षा परा॑चीरु॒पाष्टा॑च॒त्वारि॑श॒च्च ॥४॥

ऋ॒तिमु॑पतिष्ठते । गार्हपत्यमिति । 'निवेशनः'* इत्येतया । निर-
ऋ॒तिल्लो॒क ए॒वेत्यादि॑ । गतम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः.

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै
 पुरुषसंमितो यज्ञपुरुषैवेनं वि मि-
 मीते यावान्पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावा-
 न्भवत्येतावद्द्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवेनं
 वि मिमीते पक्षी भवति न ह्यपक्षः

¹पुरुषमात्रेणेति पुरुष-मात्रेण । वीति । मि-
 मीते । यज्ञेन । वै । पुरुषः । सम्मित इति सं-
 मितः । यज्ञपुरुषेति यज्ञ-पुरुषां । एव । एनम् ।
 वीति । मिमीते । यावान् । पुरुषः । ऊर्ध्वबाहुरि-
 त्यूर्ध्व-बाहुः । तावान् । भवति । एतावत् । वै ।
 पुरुषे । वीर्यम् । वीर्येण । एव । एनम् । वीति ।
 मिमीते । ²पक्षी । भवति । न । हि । अपक्षः ।

¹अथाग्निविमानमारभ्यते—पुरुषमात्रेणेति ॥ पुरुषप्रमाणेन वे-
 णुना अग्निं विमिमीते । 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यादिना मात्रच् ।
 यज्ञेन सम्मितः तुल्यः पुरुषः । तस्माद्यज्ञपुरुषा यज्ञपर्वणा य-
 ज्ञमात्रेणैव अग्निविमानं कृतं भवति । यावानिति । यावान्
 पुरुषो यजमानः अग्निं चेष्यमाण ऊर्ध्वबाहुर्भवति तावाम् तत्प-
 रिमाणो वेणुर्भवति । तावता वेणुना अग्निं विमिमीते । एता-
 वद्वा इति । यावानूर्ध्वबाहुः तावत्येव पुरुषस्य वीर्यं समाप्तं
 नातः परं क्रमते । एवमत्र पञ्चारत्तिः पुरुषो बोधितो भवति ॥

²पक्षीति ॥ 'वयसां वा एष प्रतिमया चीयते'* इति ।

पतितुमर्हंत्यरत्तिनां पक्षौ द्राघीया-
 ंसौ भवतस्तस्मात्पक्षप्रवयांसि
 वयांसि व्याममात्रौ पक्षौ च पु-
 च्छं च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यम् ॥
 २५ ॥ वीर्यसंमितो वेणुना वि मि-

पतितुम् । अर्हति । अरत्तिनां । पक्षौ । द्राघीयां-
 सौ । भवतः । तस्मात् । पक्षप्रवयांसीति पक्ष-
 प्रवयांसि । वयांसि । व्याममात्राविति व्याम-
 मात्रौ । पक्षौ । च । पुच्छम् । च । भवति । एता-
 वत् । वै । पुरुषे । वीर्यम् ॥ २५ ॥ वीर्यसंमित-
 इति वीर्य-संमितः । वेणुना । वीति । मिमीते ।

अत्र हेतुमाह—न हीति अरत्तिनेत्यादि । चतुर्विंशतिरङ्गुल्योऽर-
 त्तिः । तदर्धं प्रादेशः । अरत्तिना पक्षौ द्राघीयांसौ दीर्घतरौ
 पुरुषौ भवतः । प्रियस्थिरादिना द्राघादेशः । यथोक्तं—‘चतु-
 र आत्मानि पुरुषानव मिमीते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे
 पुरुषमुत्तरेऽरत्तिना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयत्येवमुत्तरत
 उत्तरं प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छं’ इति । स एष सप्त-
 विधः प्राकृतोऽग्निः अत्रैकविधप्रभृतयः • एकशतविधान्ता अग्र-
 यः । तत्र सप्तविधबोधितानि पुच्छादिन्यूनानां एकविधानि ना-
 ना भवन्ति । अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तम्भ्यः तत्सप्तधा वि-
 भज्य प्रतिपुरुषमावेशयेत्, प्रकृतिविकारस्य आश्रितत्वात् । त-

मीत आग्नेयो वै वेणुंस्सयोनि॒त्वाय॒
यजु॑षा युनक्ति॒ यजु॑षा कृषति॒ व्या-
वृ॒त्यै षड्ग॑वेन कृषति॒ षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ-

आग्नेयः । वै । वेणुः । स॒योनि॒त्वायेति॑ सयोनि-त्वायं ।
यजु॑षा । युनक्ति॒ । यजु॑षा । कृषति॒ । व्यावृ॒त्या इति॑
वि-आवृ॒त्यै । षड्ग॑वेनेति॑ षट्-ग॒वेन॑ । कृषति॒ । षट् ।

स्मादिति । पक्षयोः प्रवयांसि भूतानि प्रभूतबन्धानि पक्षप्रवयांसि । सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वयांसि पक्षिणः ॥

^३व्याममात्राविति ॥ पञ्चारत्नव्यामः । चतुररत्निरित्येके । व्याममात्रौ पक्षौ भवत इति । वक्ष्यमाणस्य नतिः पुच्छं च भवति । व्याममात्रस्य प्रकृतस्य नतिः । यद्वा—व्याममात्रौ पक्षौ व्याममात्रं पुच्छं तदिदं भवति । नपुंसकस्य शेषः एकवद्भावस्य । वीर्यसम्मित इति । वीर्येणैव संमितोऽग्निर्भवति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आग्नेय इति । अग्नेस्वभूतः । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति ढक् । यथोक्तम्—'अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत्'* इति । यजुषेति । मन्त्रेण योजनं लक्षणं च कुर्यात् लौकिकव्यावृत्त्यर्थम् । यजुशब्दो मन्त्रवचनः, यथा 'व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियते'† इति । तत्र हि 'इमामगृभ्णन्'‡ इति मन्त्रो यजुशब्देनोच्यते । एतदुक्तं भवति—'सीरा युंजन्ति'§ इति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति । 'लाङ्गलं पवीरवम्'§ इति द्वाभ्यां कृषति ॥

^४षड्गवेनेति ॥ षण्णां गवां समाहार इति षड्गवम् । 'गोर-

तुभिरेवैनं कृषति यद्द्वादशगवेन सं-
 वत्सरेणैवेयं वा अग्नेरतिदाहादवि-
 भेत्सैतद्विगुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च
 ततो वा इमां नात्यदह्यत्कृष्टं चा-
 कृष्टं च ॥ २६ ॥ भवत्यस्या अन-
 तिदाहाय द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तु-

वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्युत्-भिः । एव । एनम् ।
 कृषति । यत् । द्वादशगवेनेति द्वादश-गवेन ।
 संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । इयम् । वै ।
 अग्नेः । अतिदाहादित्यति-दाहात् । अविभेत् ।
 सा । एतत् । द्विगुणमिति द्वि-गुणम् । अपश्यत् ।
 कृष्टम् । च । अकृष्टम् । च । ततः । वै । इमाम् ।
 न । अतीति । अदहत् । यत् । कृष्टम् । च । अ-
 कृष्टम् । च ॥ २६ ॥ भवति । अस्याः । अनति-
 दाहायेत्यनति-दाहाय । द्विगुणमिति द्वि-गुणम् ।
 तु । वै । अग्निम् । उद्यन्तुमित्युत्-यन्तुम् । अर्ह-

तद्धित लुकि' इत्यच् समासान्तः । यद्द्वादशगवेनेति । कृषती-
 त्येव । संवत्सरेणैवेति । कर्षणं कृतं भवति ॥

इयं वा इत्यादि ॥ द्वौ गुणौ द्विगुणम् । कृष्टं कृष्टलक्षणं
 अतिदाहनिवृत्त्यै भवति पृथिव्याः । द्विगुणमिति । द्वौ गुणौ

मर्हतीत्याहुर्यत्कृष्टं चाकृष्टं च भ-
वंत्यग्नेरुद्यत्या एतावन्तो वै पशवो
द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् यत्प्राचं
उत्सृजेद्रुद्रायापि दध्याद्यदक्षिणा पि-
तृभ्यो नि धुवेद्यत्प्रतीचो रक्षांसि

ति । इति । आहुः । यत् । कृष्टम् । च । अकृ-
ष्टम् । च । भवति । अग्नेः । उद्यत्या इत्युत्-य-
त्यै । ६ एतावन्तः । वै । पशवः । द्विपाद् इति द्वि-
पादः । च । चतुष्पाद् इति चतुः-पाद् । च ।
तान् । यत् । प्राचः । उत्सृजेदित्युत्-सृजेत् । रु-
द्राय । अपीति । दध्यात् । यत् । दक्षिणा । पितृ-
भ्य इति पितृ-भ्यः । नीति । धुवेत् । यत् । प्र-

अग्निमुद्यन्तुं उत्थापयितुं अर्हतः योग्यौ भवतः नैकः; अनौ-
चित्यभयात्, अशक्तेर्वा । तस्मान्न द्वैगुण्यं अग्नेरुद्यमनाय ॥

६ एतावन्त इत्यादि ॥ तान् सर्वानपि पशून् द्विपादश्च चतु-
ष्पादश्च रुद्रायापिदध्यात् । रुद्रार्थमपिहितान् कुर्यात् यथैतान्
रुद्रोभिध्यायति तथा कुर्यात् । यदि प्राच उत्सृजेत् बलीवदान्
कृष्यन्तरम् । 'द्वित्रिभ्यां षड्' इति द्विपद उत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः । यदक्षिणे-
ति । उत्सृजेदित्येव । 'दक्षिणादाच्' । निधुवेदिति । प्रेर-
येत् । धू विधूनने, तौदादिकः । यत्प्रतीच इत्यादि ॥ गतम् ।

हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनु-
ष्याणां शान्ता दिक् ॥ २७ ॥ ता-
मेवैनाननुत्सृजत्यथो खल्विमां दि-
शमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्रा-

तीचः । रक्षांसि । हन्युः । उदीचः । उदिति ।
सृजति । एषा । वै । देवमनुष्याणामिति देव-म-
नुष्याणाम् । शान्ता । दिक् ॥ २७ ॥ ताम् । एव ।
एनान् । अनु । उदिति । सृजति । अथो इति । ख-
लुं । इमाम् । दिशाम् । उदिति । सृजति । असौ ।
वै । आदित्यः । प्राण इति प्र-अनः । प्राणमिति
प्र-अनम् । एव । एनान् । अनु । उदिति । सृजति ।

तस्मादुदीच उत्सृजति उदगभिमुखान् उत्कालयति । एषा खलू-
दीची देवमनुष्याणां शान्ता सुखहेतुः दिक् । तस्मात्तमेवानु-
त्सृष्टा भवन्ति । अथो अपिच खलु इमामधरां दिशं उत्सृ-
जति यदा उत्तरां दिशं गच्छति ॥

^७ततः किमित्याह—असौ वा इति ॥ योऽयमुत्तरस्यां दिशि
वर्तते असावादित्यः स्वयमेव प्राणः । तस्मात् प्राणमेवानु एते
उत्सृष्टा भवन्ति । गोळस्योपरि प्रदक्षिणं वर्तमान आदित्यो
दक्षिणगोळवर्तिनां मनुष्याणां विपर्यस्तोपरिभागानामुत्तरो भवति ।
गोळाभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥

णः प्राणमेवैनाननूत्सृजति दक्षि-
णा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु प-
र्यावर्तन्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो
वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृत-
मनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्परांश्वः प-
शवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते

⁸दक्षिणा । पर्यावर्तन्त इति परि—आवर्तन्ते । स्वम् ।
एव । वीर्यम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि—
आवर्तन्ते । तस्मात् । दक्षिणः । अर्धः । आत्मनः ।
वीर्यावत्तर इति वीर्यावत्—तरः । अथो इति । आ-
दित्यस्य । एव । आवृतमित्या—वृतम् । अन्विति ।
पर्यावर्तन्त इति परि—आवर्तन्ते । तस्मात् । परांश्वः ।
पशवः । वीति । तिष्ठन्ते । प्रत्यञ्चः । एति । वर्तन्ते ।

⁸दक्षिणा पर्यावर्तन्त इति ॥ उत्कृष्टाः ते प्रदक्षिणं परितः
पुनरावर्तन्ते । व्याख्यातमिदम्* । आदित्यस्येति । आदित्यो हि
उदीचीं गत्वा पुनःपुनः पर्यावर्तते । तस्मादिति । प्राचीन-
गतयः पशवो वितिष्ठन्ते विश्लिष्यन्ति । प्राचीनगतास्तु आवर्त-
न्ते । 'समवप्रविभ्यस्थः' इत्यात्मनेपदम् । पराञ्च इत्यत्र 'अ-
निगन्तोञ्चतावप्रत्यये' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तिस्रस्तिस्त्रस्सीताः ॥ २८ ॥ कृषति
त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्योष-
धीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमव रुन्धेर्केऽर्क-
श्चीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या

१तिस्रस्तिस्त्र इति तिस्रः—तिस्रः । सीताः ॥ २८ ॥
कृषति । त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । एव । यज्ञमुख
इति यज्ञ-मुखे । वीति । यातयति । ¹⁰ओषधीः ।
वपति । ब्रह्मणा । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । अर्के । अर्कः ।
चीयते । चतुर्दशभिरिति चतुर्दश-भिः । वपति ।

१तिस्रस्तिस्त्र इति ॥ पुच्छादारभ्य प्राचीस्तिस्त्रस्तिस्त्रः सीताः
कृषतीति यावच्छिरोन्तं उत्तरायै श्रोणेर्दक्षिणमंसं अभितिस्रः दक्षिणा-
यै श्रोणेरुत्तरमंसं अभिदक्षिणात् पक्षात् उत्तरं पक्षमभि द्वादश
सीताः कृषति । त्रिवृतमिति । द्वादशसु नवानां विद्यमानत्वात्,
त्रित्वान्वयाच्च ॥

¹⁰ओषधीरिति ॥ औदुम्बरे द्रोणे सर्वोषधं दध्ना अन्येन
समुदायुक्तं भवतीति । तत्सीतासु वपति—ब्रह्मणेति । परिवृ-
ढेन अनेन कर्मणा अन्नं लभते । अर्केऽर्क इति । अर्चनीये
स्थानि अर्चनीयः अग्निश्चीयते । तस्मादोषधिवापेन स्थानस्यार्च-
नीयत्वं कृतं भवति । अर्च्यत इति अर्चतेः कर्मणि घञ् ।
'चजोः कुधिण्यतोः' इति कुत्वम् । उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । चतु-
र्दशभिरिति । 'या जाता ओषधयः'* इत्यादिभिः ऋग्भिः ।

ओषधयस्सप्तारण्या उभयीषामव-
रुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्न-
स्यावरुद्ध्यै कृष्टे वपति कृष्टे ह्योष-
धयः प्रतितिष्ठन्त्यनुसीतं वपति प्र-

सप्त । ग्राम्याः । ओषधयः । सप्त । आरण्याः । उभ-
यीषाम् । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अन्नस्यान्नस्येत्य-
न्नस्य-अन्नस्य । वपति । अन्नस्यान्नस्येत्यन्नस्य-अ-
न्नस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ¹¹कृष्टे । वपति ।
कृष्टे । हि । ओषधयः । प्रतितिष्ठन्तीति प्रति-तिष्ठ-
न्ति । अनुसीतमित्यनु-सीतम् । वपति । प्रजात्या

‘ झल्युपोत्तमम् ’ इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । सप्तेति । तिलमाष-
त्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाः सप्त ग्राम्या ओषधयः । श्या-
माकाश्च नीवाराश्च जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च हाळुकाश्च वेणुयवाश्च
वास्त्यानि च सप्तारण्या ओषधयः । अन्नस्यान्नस्येति । सर्वा-
न्नपानेन सर्वान्नलाभः । ‘ अनुदात्तं च ’ इति द्वितीयोऽन्नशब्दः
उदात्तः । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी ॥

¹¹कृष्ट इत्यादि ॥ गतम् । अनुसीतं वपति सीतानुकूल्येन
तत्प्रजात्यै भवति । द्वादशस्विति । पुच्छादारभ्य अग्रे तिस्रः
प्राचीः सीतासु वपति ‘ या जाता ओषधयः ’* इति तिसृभिः,
अथ उत्तरायै श्रोणेर्दक्षिणमंसं अभितिलः सीता वपति—‘ओषधी-

जात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वा-
दश मासास्संवत्सरस्संवत्सरेणैवा-
स्मा अन्नं पचति यदग्निचित् ॥२९
अनवरुद्धस्याश्रीयादवरुद्धेन व्युध्ये-
त् ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानि-

इति प्र-जात्यै । द्वादशस्विति द्वादश-सु । सीता-
सु । वपति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-
वत्सरः । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अस्मै ।
अन्नम् । पचति । ¹²यत् । अग्निचिदित्यग्नि-चित् ॥
२९ ॥ अनवरुद्धस्येत्यनव-रुद्धस्य । अश्रीयात् ।
अवरुद्धेनेत्यव-रुद्धेन । वीति । ऋद्धयेत् । ये । व-
नस्पतीनाम् । फलग्रहय इति फल-ग्रहयः । तान् ।

रिति मात्र इति * तिसृभिः । अथ दक्षिणायै श्रोणेरुत्तरमंसं
अभितिस्रः सीता वपति 'यदोषधयः' * इति तिसृभिः । अथ
दक्षिणात्पक्षाद्दुत्तरमंसं अभितिस्रः सीता वपति 'उच्छुप्माः' * इति
पञ्चभिः । पूर्ववदुपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

¹²यदग्निचिदिति ॥ अवरुद्धं यागात्प्रागेव सात्कृतं नातोन्वदपरुद्ध-
मस्य स्यात् । अपरोधव्यजीवी स्यात् । तस्मात्फलेग्रहीन्वनस्पतीनिध्मे
उपनह्य प्रोक्षणेनानवरुद्धमपि सर्वमवरुद्धं भवति । अपिशब्द इवार्थे ।
ससाधनां क्रियां उपसर्ग आहेति उपनह्येति लभ्यते । 'फलेग्रहिरात्म-
म्भरिश्च' इतीन्द्रप्रत्ययः । एकारस्तु पाठे नाद्रियते । वनस्पतिशब्दे सुट्-

ध्मेऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्यावरुद्धयै दि-
ग्भ्यो लोष्ठान्त्समस्यति दिशामेव
वीर्यमवरुद्धयं दिशां वीर्येऽग्निं चि-
नुते यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यै दि-
शो लोष्ठमा हरेद्विषमूर्जमहमित आ
दद इतीषमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव रु-

द्धमे । अपि । प्रेति । उक्षेत् । अनवरुद्धस्येत्यनव-
रुद्धस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ¹³ दिग्भ्य इति
दिक्-भ्यः । लोष्ठान् । समिति । अस्यति । दि-
शाम् । एव । वीर्यम् । अवरुद्धेत्यव-रुद्ध्यै । दि-
शाम् । वीर्ये । अग्निम् । चिनुते । यम् । द्विष्यात् ।
यत्र । सः । स्यात् । तस्यै । दिशः । लोष्ठम् । ए-
ति । हरेत् । इषम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । ए-
ति । ददे । इति । इषम् । एव । ऊर्जम् । तस्यै ।

स्वरावुक्तौ 'गतिरनन्तरः' 'तादौ च' इति उपशब्दस्य प्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥

¹³दिग्भ्य इति ॥ प्राङ्द्रुत्वा बहिर्लोष्ठमादाय तमन्तश्शकटं
न्यस्याति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये पञ्चमोऽनुवाकः.

न्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि
 भवत्युत्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्यां
 ह्यग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवे-
 दिः पशून्नेवाव रुन्धेऽथो यज्ञपरुषो-
 ऽनन्तरित्यै ॥ ३० ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि

दिशाः । अवेति । रुन्धे । क्षोधुकः । भवति । यः ।
 तस्याम् । दिशि । भवति । उत्तरवेदिमित्युत्तर-
 वेदिम् । उपेति । वपति । उत्तरवेद्यामित्युत्तर-वे-
 द्याम् । हि । अग्निः । चीयते । अथो इति । पश-
 वः । वै । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । पशून् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । अथो इति । यज्ञपरुष इति यज्ञ-
 परुषः । अनन्तरित्या इत्यनन्तः-इत्यै ॥ ३० ॥

च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं यत्कृष्टं चाकृष्टं च
 दिक्सीतां अग्निचिदव पञ्चविंशतिश्च ॥५॥

¹अग्ने । तव । श्रवः । वयः । इति । सिकताः ।
 नीति । वपति । एतत् । वै । अग्नेः । वैश्वानरस्य ।

¹अग्ने तव श्रवो वय इत्यादि ॥ व्याघारणान्तं कृत्वा तत्रा-

वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तं
 सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे षड्भिर्नि
 वपति षड्वा ऋतवस्संवत्सरस्संव-
 त्सरोग्निर्वैश्वानरस्साक्षादेव वैश्वानर-
 मव रुन्धे समुद्रं वै नामैतच्छन्द-
 स्समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदे-

सूक्तमिति सु-उक्तम् । सूक्तेनेति सु-उक्तेन । एव ।
 वैश्वानरम् । अवेति । रुन्धे । षड्भिरिति षट्-भिः ।
 नीति । वपति । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अ-
 ग्निः । वैश्वानरः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव ।
 वैश्वानरम् । अवेति । रुन्धे । ^२समुद्रम् । वै ।
 नामं । एतत् । छन्दः । समुद्रम् । अन्विति । प्र-

नेन सूक्तेन षड्भिरिति सिकता निवपति । विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन
 सम्बन्धी वैश्वानरः ॥

^२समुद्रं वा इति ॥ समुन्दनशीलं समुद्रं अवस्थितस्वरूपम् ।
 तथा हि—प्रथमा विष्टारपङ्क्तिः, मध्यमयोः पादयोः द्वादशाक्षरत्वा-
 त् । द्वितीयाऽस्तारपङ्क्तिः, अयुक्पादयोः द्वादशाक्षरत्वात् । यथा
 द्वितीया तथा तृतीया यथा प्रथमा तथा चतुर्थी उपरिष्ठाज्ज्यो-
 तिर्जगती पञ्चमी, चतुर्थस्य पादस्याष्टाक्षरत्वात् । यथा द्वितीय

तेन सिकता निवपति प्रजानां
 प्रजननायेन्द्रः ॥ ३१ ॥ वृत्राय वज्रं
 प्राहरथस त्रेधा व्यभवत्स्फयस्तृती-
 यं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्त-
 श्शरा अशीर्यन्त ताश्शर्करा अभ-
 वन्तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै

जा इति प्र-जाः । प्रेति । जायन्ते । यत् । एते-
 न । सिकताः । निवपतीति नि-वपति । प्रजाना-
 मिति प्र-जानाम् । प्रजननायेति प्र-जननाय ।
^३इन्द्रः ॥ ३१ ॥ वृत्राय । वज्रम् । प्रेति । अह-
 रत् । सः । त्रेधा । वीति । अभवत् । स्फयः ।
 तृतीयम् । रथः । तृतीयम् । यूपः । तृतीयम् । ये ।
 अन्तश्शरा इत्यन्तः-शराः । अशीर्यन्त । ताः ।
 शर्कराः । अभवन् । तत् । शर्कराणाम् । शर्कर-
 त्वमिति शर्कर-त्वम् । 'वज्रः । वै । शर्कराः ।

तृतीये तथा षष्ठीति । समुद्रमनुगताः प्रजाः प्रजायन्ते यस्मात्
 तस्मात्प्रजानां प्रजननानि भवन्ति एतेन सिकता निवपतः ॥

^३इन्द्रो वृत्रायेत्यादि ॥ व्यभवत् । शराः शकलानि । श-
 र्करत्वमिति । शरणात् शर्करः । 'त्वे च' इति ह्रस्वत्वम् ॥

^४वज्रो वा इत्यादि ॥ तदेकदेशत्वात् । पशुरिति । तत्साध-

शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं परि-
 मिनोति वज्रैणैवास्मै पशून्परि
 गृह्णाति तस्माद्वज्रैण पशवः परिगृ-
 हीतास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप
 हरते त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ॥ ३२
 परि मिनुयात्सप्त वै शीर्षण्याः

पशुः । अग्निः । यत् । शर्कराभिः । अग्निम् । परि-
 मिनोतीति परि-मिनोति । वज्रैण । एव । अस्मै ।
 पशून् । परीति । गृह्णाति । तस्मात् । वज्रैण ।
 पशवः । परिगृहीता इति परि-गृहीताः । तस्मात् ।
 स्थेयान् । अस्थेयसः । न । उपेति । हरते । त्रि-
 सप्ताभिरिति त्रि-सप्ताभिः । पशुकामस्येति पशु-
 कामस्य ॥ ३२ ॥ परीति । मिनुयात् । सप्त ।
 वै । शीर्षण्याः । प्राणा इति प्र-अनाः । प्राणा

नत्वात् । अग्निं आहवनीयचितेरायतनं परिमिनोति परिश्रयति ।
 दु मिड् प्रक्षेपणे । स्थेयान् स्थिरतरः । अस्थेयान् अर्था, न तु स्थे-
 यानितरार्थी ॥

^५त्रिसप्ताभिरिति ॥ त्रीणि सप्तकानि यासां ताः त्रिसप्ताः ।
 'बहुव्रीहौ सङ्ख्ये' इति डच् । पशुकामस्येति । 'शीलिकामि'
 इति णः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । त्रिणवाभिरिति । सप्तविंशत्या ।

प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशून्वं रुन्धे त्रिणवाभिभ्रतृव्यवत-
 त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय
 प्र हरति स्तृत्या अपरिमिताभिः
 परि मिनुयादपरिमितस्यावर्द्धये
 यं कामयेतापशुस्यादित्यपरिमित्य

इति प्र-अनाः । पशवः । प्राणैरिति प्र-अनैः ।
 एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । त्रिणवाभि-
 रिति त्रि-नवाभिः । भ्रातृव्यवत इति भ्रातृव्य-
 वतः । त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । एव । वज्रम् । स-
 भृत्येति सं-भृत्य । भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति ।
 स्तृत्यै । अपरिमिताभिरित्यपरि-मिताभिः । परि-
 ति । मिनुयात् । अपरिमितस्येत्यपरि-मितस्य ।
 अवर्द्धया इत्यव-र्द्धये । यम् । कामयेत । अप-
 शुः । स्यात् । इति । अपरिमित्येत्यपरि-मित्य ।

उक्तः समासान्तः । त्रिवृतमिति । वज्रस्य त्रिवृत्वमुक्तम् ।
 स्तृत्या इति । स्तृ हिंसायाम् । अपरिमिताभिरिति । माङ् माने,
 'द्यतिस्यति' इत्यादिना इत्वम् ॥

^६अथ सिकताव्यूहनं विधातुमाह—यं कामयेतेत्यादि ॥ शर्क-
 रा अपरिमित्य अपरिश्रित्य सिकता व्युहेत् पूर्वं न्युप्ता विप्रि-

तस्य शर्करासिकता व्यूहेदपरिगृ-
हीत एवास्य विषूचीनं^५ रेतः परा
सिञ्चत्यपशुरेव भवति ॥ ३३ ॥ यं
कामयेत पशुमान्थस्यादिति परि-
मित्य तस्य शर्करासिकता व्यूहे-
त्परिगृहीत एवास्मै समीचीनं^५ रे-

तस्य । शर्कराः । सिकताः । वीति । ऊहेत् ।
अपरिगृहीत् इत्यपरि-गृहीते । एव । अस्य ।
विषूचीनंम् । रेतः । परेति । सिञ्चति । अपशुः ।
एव । भवति ॥ ३३ ॥ यम् । कामयेत । पशु-
मानिति पशु-मान् । स्यात् । इति । परिमित्येति
परि-मित्यं । तस्यं । शर्कराः । सिकताः । वीति ।
ऊहेत् । परिगृहीत् इति परि-गृहीते । एव ।
अस्मै । समीचीनंम् । रेतः । सिञ्चति । पशुमा-

येत् [न्युष्येत्] । अपरिमिते स्थाने विषूचीनं विष्वगतं परा-
सिञ्चति पराभूतं सिञ्चति रेतः । तेनापशुस्स्यात् रेतोनाशात् ।
विष्वङ् नाना अञ्चतीति ऋत्विगादिना क्विप् । 'विभाषाञ्चरदि-
क्स्त्रियाम्' इति खः । नकाराकारयोर्लुप्तयोः 'चौ' इति दी-
र्घत्वम् ॥

^५समीचीनमिति ॥ सङ्गतमञ्चतीति सम्यक् । 'समस्समि'
इति सम्यादेशः, पूर्ववत्खः, दीर्घत्वं च ॥

तस्मिञ्चति पशुमानेव भवति सौ-
म्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत
एव तद्वधाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य
गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राज-
न्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यशंयुं
वार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत्सोऽग्निं
प्राविशत् ॥ ३४ ॥ सोऽग्नेः कृष्णो

निति पशु-मान् । एव । भवति । सौम्या । वी-
ति । ऊहति । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः-धाः ।
रेतः । एव । तत् । दधाति । गयत्रिया । ब्राह्मणः
स्य । गायत्रः । हि । ब्राह्मणः । त्रिष्टुभा । राज-
न्यस्य । त्रैष्टुभः । हि । राजन्यः । शंयुमिति
शं-युम् । वार्हस्पत्यम् । मेधः । न । उपेति ।
अनमत् । सः । अग्निम् । प्रेति । अविशत् ॥ ३४ ॥
सः । अग्नेः । कृष्णः । रूपम् । कृत्वा । उदिति ।

^१सौम्येति ॥ 'आ प्यायस्व'* इत्यनया गायत्र्या । त्रिष्टुभेति ।
'सं ते पयांसि'* इति । गायत्रीत्रिष्टुब्भ्यां सह जातत्वाद्गायत्रत्रै-
ष्टुभौ ब्राह्मणराजन्यौ । त्रिष्टुब्ध् उत्सादिः ॥

^२शंयुमित्यादि ॥ बृहस्पतिशब्दं [बृहस्पतिपुत्रं] शंयुनामानं
मेधः यज्ञो नोपानमत् । सोऽग्निं प्राविशत् । ततोऽग्नेः कृष्णमृगो

रूपं कृत्वोदायत् सोश्वं प्राविशत्सो-
श्वस्यावान्तरशफोऽभवद्यदश्वंमाक्र-
मयति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत्तमे-
वाव रुन्धे प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्य
इत्याहुः प्राजपत्योश्वो यदश्वंमाक्र-
मयति प्रजापतिनेवाग्निं चिनुते पु-

आयत् । सः । अश्वम् । प्रेति । अविशत् । सः ।
अश्वस्य । अवान्तरशफ इत्यवान्तर-शफः । अ-
भवत् । यत् । अश्वम् । आक्रमयतीत्या-क्रमयति ।
यः । एव । मेधः । अश्वम् । प्रेति । अविशत् ।
तम् । एव । अवेति । रुन्धे । प्रजापतिनेति प्रजा-
पतिना । अग्निः । चेतव्यः । इति । आहुः । प्रा-
जापत्य इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । यत् । अ-
श्वम् । आक्रमयतीत्या-क्रमयति । ¹⁰ प्रजापतिनेति
प्रजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । पुष्कर-

भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा उदगच्छत् स मेधः । अनन्तरं
स मेधोऽश्वं प्राविशत् । अथ सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवत् । तस्मात्
यदश्वं आक्रमयति चित्थायतनं अभ्यस्तात्तत् अश्वं प्रविष्टस्य
मेधस्य लाभाय भवति ॥

¹⁰ प्रजापतिना इत्यादि ॥ प्रजापतिरेवाग्निं चेतुमर्हतीति ब्रुवते

ष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः
 पुष्करपर्णं सयोनिमेवग्निं चिनुते-
 ऽपां पृष्ठमसीत्युप दधात्यपां वा ए-
 तत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवेनदुप
 दधाति ॥ ३५ ॥

पर्णमिति पुष्कर-पर्णम् । उपेति । दधाति । यो-
 निः वै । अग्नेः । पुष्करपर्णमिति पुष्कर-पर्णम् ।
 सयोनिमिति स-योनिम् । एव । अग्निम् । चि-
 नुते । अपाम् । पृष्ठम् । असि । इति । उपेति ।
 दधाति । अपाम् । वै । एतत् । पृष्ठम् । यत् ।
 पुष्करपर्णमिति पुष्कर-पर्णम् । रूपेण । एव ।
 एनत् । उपेति । दधाति ॥ ३५ ॥

इन्द्रः पशुकामस्य भवत्यविशत्सयोनिं
 विशतिश्च ॥ ६ ॥

पुराविदः । अर्हे कृत्यः । योनिर्वा इति । ' त्वामग्ने पुष्करादधि '*
 इति लिङ्गात् । अपां वा एतत् पृष्ठमिति । उपरिभाव-
 सामान्यात् । रूपेणैवेति । पुष्करपर्णं यद्रूपमपां पृष्ठत्वं तेनैव
 रूपेण अनुकीर्तितेन उपदधाति उपधानं कृतं भवति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः.

ब्रह्मं जज्ञानमिति रुक्ममुपं दधाति
 ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृ-
 जत् ब्रह्ममुखा एव तत्प्रजा यजं-
 मानस्सृजते ब्रह्मं जज्ञानमित्याह त-
 स्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति
 य एवं वेदं ब्रह्मवादिनो वदन्ति न
 पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत-
 व्यं इति यत्पृथिव्यां चिन्वीत पृथि-

¹ब्रह्मं । जज्ञानम् । इति । रुक्मम् । उपेति । द-
 धाति । ब्रह्ममुखा इति ब्रह्म-मुखाः । वै । प्रजापति-
 रिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत् ।
 ब्रह्ममुखा इति ब्रह्म-मुखाः । एव । तत् । प्रजा
 इति प्र-जाः । यजमानः । सृजते । ब्रह्मं । ज-
 ज्ञानम् । इति । आह । तस्मात् । ब्राह्मणः । मु-
 ख्यः । मुख्यः । भवति । यः । एवम् । वेदं ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । न ।
 पृथिव्याम् । न । अन्तरिक्षे । न । दिवि । अग्निः ।
 चेतव्यः । इति । यत् । पृथिव्याम् । चिन्वीत ।

¹ब्रह्म जज्ञानमित्यादि ॥ उत्तरवेद्यां पुष्करपर्णेषूत्तरं रुक्ममुप-
 दधाति । ब्रह्ममुखा वा इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रथमजामिधानेन

वीः शुचाऽर्पयेन्नौषधयो न वनस्प-
 तयः ॥ ३६ ॥ प्र जायेरन् यदन्त-
 रिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षः शुचाऽर्पयेन्न
 वयाऽसि प्र जायेरन् यद्विचि चि-
 न्वीत दिवः शुचाऽर्पयेन्न पर्जन्यो
 वरुषेद्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिर-
 ण्यममृतं एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै
 हिरण्यमयं पुरुषमुप दधाति यजमा-

पृथिवीम् । शुचा । अर्पयेत् । न । औषधयः । न ।
 वनस्पतयः ॥ ३६ ॥ प्रेति । जायेरन् । यत् । अ-
 न्तरिक्षे । चिन्वीत । अन्तरिक्षम् । शुचा । अर्प-
 येत् । न । वयाऽसि । प्रेति । जायेरन् । यत् ।
 दिवि । चिन्वीत । दिवम् । शुचा । अर्पयेत् । न ।
 पर्जन्यः । वरुषेत् । रुक्मम् । उपेति । दधाति ।
 अमृतम् । वै । हिरण्यम् । अमृते । एव । अग्निम् ।
 चिनुते । प्रजात्या इति प्र-जात्यै । हिरण्यमयम् ।
 पुरुषम् । उपेति । दधाति । यजमानलोकस्येति

रुक्माभिधानात् ब्रह्मप्राथम्यं प्रजानां, प्राधान्यं च ब्राह्मणस्य ॥

^१हिरण्यमिति ॥ दक्षिणतः प्राञ्चं 'हिरण्यगर्भः'* इत्यनेन

नलोकस्य विधृत्यै यदिष्टकाया आ-
तृणमनूपदध्यात्पशूनां च यजमा-
नस्य च प्राणमपि दध्यादक्षिणतः॥

३७॥प्राश्चमुप दधाति दाधारं यजमा-
नलोकं न पशूनां च यजमानस्य च
प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्टकाया
आतृणमनूप दधाति प्राणानामुत्सृ-

यजमान-लोकस्य । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
यत् । इष्टकायाः । आतृणमित्या-तृणम् । अ-
नूपदध्यादित्यनु-उपदध्यात् । पशूनाम् । च । य-
जमानस्य । च । प्राणमिति प्र-अनम् । अपीति ।
दध्यात् । दक्षिणतः ॥ ३७ ॥ प्राश्चम् । उपेति । द-
धाति । दाधारं । यजमानलोकमिति यजमान-
लोकम् । न । पशूनाम् । च । यजमानस्य । च ।
प्राणमिति प्र-अनम् । अपीति । दधाति । अथो इ-
ति । खलु । इष्टकायाः । आतृणमित्या-तृणम् ।
अनु । उपेति । दधाति । प्राणानामिति प्र-अना-

आतृणं छिद्रं अपिदध्यात् नाशयेत् । दाधारेति । छान्दसो
छिट्, धारयति । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अथो अपि
च खल्विति पक्षान्तरम् । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

ए॒थै द्र॒प्सश्च॑स्क॒न्दे॒त्य॒भि मृ॑शति॒ होत्रा॑-
स्वे॒वैनं॑ प्र॒तिष्ठा॑पयति॒ स्त्रु॒चावु॑पं द॒धा-
त्या॒ज्यस्य॑ पूर्णां॒ का॒र्म्म॒र्य॒मयीं॑ द॒ध्नः
पूर्णा॑मौदु॒म्बरी॑मि॒यं वै का॒र्म्म॒र्य॒म-
य॒सावौदु॑म्बरी॒मे ए॒वोपं॑ धत्ते॥ ३८॥

नाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । ^३द्रप्सः । चस्क-
न्द । इति । अभीति । मृशति । होत्रासु । एव ।
एनम् । प्रतीति । स्थापयति । स्त्रुचौ । उपेति । द-
धाति । आज्यस्य । पूर्णाम् । का॒र्म्म॒र्य॒मयी॑मिति
का॒र्म्म॒र्य-मयी॑म् । द॒ध्नः । पूर्णाम् । औदुम्बरीम् ।
^५इयम् । वै । का॒र्म्म॒र्य॒मयी॑ति का॒र्म्म॒र्य-मयीं । अ-
सौ । औदुम्बरी । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते॥ ३८॥

^३अभि मृशतीति ॥ पुरुषं हिरण्मयम् । होत्रास्विति 'अनु स-
प्त होत्राः' * इति लिङ्गात् ॥

^४स्त्रुचाविति ॥ पुरुषं दक्षिणेनोत्तरेण च । आज्यस्येति ।
'पूरणगुण' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधात् पूरणार्थयोगे षष्ठी ज्ञापि-
ता । का॒र्म्म॒र्य॒मयी॑मिति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयट् ।
औदुम्बरीमिति । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् ॥

^५इयं वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुषा-
 ऽऽप्तुमर्हति दक्षिणां कार्ष्मर्यमयी-
 मुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असा-
 वुत्तराऽऽज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं
 वज्रो वा आज्यं वज्रः कार्ष्मर्यो
 वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः-
 स्यप हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं प-
 शवो वै दध्युर्गुदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं
 दधाति पूर्णं उप दधाति पूर्णं एवै-

तूष्णीम् । उपेति । दधाति । न । हि । इमे इति ।
 यजुषा । आप्तुम् । अर्हति । दक्षिणाम् । कार्ष्म-
 र्यमयामिति कार्ष्मर्य-मयीम् । उत्तरामित्युत्-त-
 राम् । औदुम्बरीम् । तस्मात् । अस्याः । असौ ।
 उत्तरेत्युत्-तरा । आज्यस्य । पूर्णाम् । कार्ष्मर्य-
 मयामिति कार्ष्मर्य-मयीम् । वज्रः । वै । आ-
 ज्यम् । वज्रः । कार्ष्मर्यः । वज्रेण । एव । यज्ञस्य ।
 दक्षिणतः । रक्षाः सि । अपेति । हन्ति । दध्नः । पू-
 णाम् । औदुम्बरीम् । पशवः । वै । दधि । ऊर्क । उ-
 दुम्बरः । पशुषु । एव । ऊर्जम् । दधाति । पूर्णं इति ।
 उपेति । दधाति । पूर्णं इति । एव । एनम् ॥ ३१ ॥

नम् ॥ ३९ ॥ अमुष्मिन्लोक उप
 तिष्ठेते विराज्यग्निश्चेतव्य इत्याहु-
 स्सुग्वै विराज्यत्सुचावुप दधाति
 विराज्येवाग्निं चिनुते यज्ञमुखेयज्ञ-
 मुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि
 जिघांसन्ति यज्ञमुखं रुक्मो
 यद्रुक्मं व्याघारयति यज्ञमुखादेव

अमुष्मिन् । लोके । उपेति । तिष्ठेते इति ।
 विराजीति वि-राजि । अग्निः । चेतव्यः । इति ।
 आहुः । ^६सुक् । वै । विराडिति वि-राट् । यत् ।
 सुचौ । उपदधातीत्युप-दधाति । विराजीति वि-
 राजि । एव । अग्निम् । चिनुते । यज्ञमुखेयज्ञमु-
 ख इति यज्ञमुखे-यज्ञमुखे । वै । क्रियमाणे । य-
 ज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । ^७यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । रुक्मः । यत् । रुक्मम् । व्याघा-
 रयतीति वि-आघारयति । यज्ञमुखादिति यज्ञ-

^६सुग्वै विराडिति ॥ विराजनशीलत्वाद्विराट्, साधन-
 त्वाद्वा ॥

^७व्याघारयतीति ॥ उत्तरवेदिवत् ॥

रक्षाꣳस्यपं हन्ति पञ्चभिव्याघार-
यति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्त-
स्माद्रक्षाꣳस्यपं हन्त्यक्षण्या व्या-
घारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्ग-
नि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ॥ ४० ॥

मुखात्। एव। रक्षाꣳसि। अपेति। हन्ति। ^४पञ्चभिरिति
पञ्च-भिः। व्याघारयतीति वि-आधारयति। पा-
ङ्क्तः। यज्ञः। यावान्। एव। यज्ञः। तस्मात्।
रक्षाꣳसि। अपेति। हन्ति। ^५अक्षण्या। व्याघा-
रयतीति वि-आधारयति। तस्मात्। अक्षण्या।
पशवः। अङ्गानि। प्रेति। हरन्ति। प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै ॥ ४० ॥

वनस्पतयो दक्षिणतो धत्त एनं
तस्मादक्षण्या पञ्च च ॥७॥

^४पञ्चभिरिति ॥ 'सिंहीरसि' * इत्यादिभिः। 'इत्युपोत्तमम्' इत्यु-
पोत्तमस्य उदात्तत्वम्। पाङ्क्त इति। धानादिपञ्चकसाध्यत्वात् ॥
^५अक्षण्येति ॥ कोणगत्या दक्षिणमंसं उत्तरां श्रोणीं दक्षिण-
मुत्तरमंसं मध्यमिति। अङ्गानि चरणादीन्यक्षण्या न्यस्यति श-
यनादिषु च उपसंहरति। तस्मादक्षण्या व्याघारणं प्रतिष्ठित्यै
भवति पशूनाम् ॥

इति पञ्चमे द्वितीये सप्तमोनुवाकः.

स्वयमातृण्णामुप दधातीयं वै स्व-
यमातृण्णेमामेवोप धत्तेऽश्वमुप घ्रा-
पयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्रा-
जापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं
चिनुते प्रथमेष्टकोपधीयमाना प-
शूनां च यजमानस्य च प्राणमपि

¹स्वयमातृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् । उपे-
ति । दधाति । इयम् । वै । स्वयमातृण्णेति स्व-
यं-आतृण्णा । इमाम् । एव । उपेति । धत्ते । ²अ-
श्वम् । उपेति । घ्रापयति । प्राणमिति प्र-अनम् ।
एव । अस्याम् । दधाति । अथो इति । प्राजाप-
त्य इति प्राजा-पत्यः । वै । अश्वः । प्रजापतिने-
ति प्रजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । प्र-
थमा । इष्टका । उपधीयमानेत्युप-धीयमाना ।

¹स्वयमातृण्णामिति ॥ स्वयमेव शर्करां छिद्रिताम् । 'स्वयं
क्तेन' इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयमिति ।
पृथिवीकल्पा, छिद्रवत्त्वाद्वा ॥

²अश्वमित्यादि । गतम् ॥

³प्रथमेति ॥ प्रथमं उपधीयमाना आपिदधाति । तच्च स्वय-

दधाति स्वयमातृण्णा भवति प्रा-
णानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लो-
कस्यानुख्यात्या अग्निवृश्चेतव्य
इत्याहुरेष वै ॥ ४१ ॥ अग्निर्वैश्वा-
नरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां
यजुष्कृतां प्र यच्छेतां ब्राह्मणश्चोप

पशूनाम् । च । यजमानस्य । च । प्राणमिति
प्र-अनम् । अपीति । दधाति । स्वयमातृण्णेति
स्वयं-आतृण्णा । भवति । प्राणानामिति प्र-अ-
नानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । अथो इति ।
सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या
इत्यनु-ख्यात्यै । अग्नौ । अग्निः । चेतव्यः । इ-
ति । आहुः । एषः । वै ॥ ४१ ॥ अग्निः । वैश्वानरः ।
यत् । ब्राह्मणः । तस्मै । प्रथमाम् । इष्टकाम् ।
यजुष्कृतामिति यजुः-कृताम् । प्रेति । यच्छेत् ।

मातृण्णायाः छिद्रवत्तया प्राणानामुत्सृष्ट्यै भवति । सुवर्गस्य
लोकस्य अनुख्यात्यै अनुवीक्षणाय भवति ॥

‘यजुष्कृतामिति ॥ ‘ध्रुवाऽसि धरुणा’* इत्यनेन मन्त्रेणाभिमृ-
ष्टाम् । ब्राह्मणश्चेति । अध्वर्युश्च सहोपदध्याताम् । अब्राह्म-

दध्यातामग्रावेव तदग्निं चिनुत ई-
श्वरो वा एष आर्तिमातोयोऽविद्वा-
निष्टकामुपदधाति त्रीन् वरान्दद्या-
त्त्रयो वै प्राणाः प्राणानां स्पृत्यै
द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेकं एव

ताम् । ब्राह्मणः । च । उपेति । दध्याताम् । अ-
ग्नौ । एव । तत् । अग्निम् । चिनुते । ईश्वरः ।
वै । एषः । आर्तिम् । आर्तोरित्या-अर्तोः । यः ।
अविद्वान् । इष्टकाम् । उपदधातीत्युप-दधाति ।
त्रीन् । वरान् । दद्यात् । त्रयः । वै । प्राणा इति
प्र-अनाः । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । स्पृत्यै ।
द्वौ । एव । देयौ । द्वौ । हि । प्राणाविति प्र-अ-

णस्याप्रसङ्गात् ब्राह्मणग्रहणं जातिमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविद्वान्
गृह्यते । वक्ष्यति च—‘योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति’ इति ॥

⁵आर्तोरिति ॥ ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनौ’ इति तोसुन् । उभय-
त्रापि ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गोपोषं पुष्पा-
तीतिवदेको धात्वर्थसामान्यवचनः । वरानिति । चतुर्वर्षा गौर्वरः ।
त्रय इति । प्राणापानव्यानाः ‘प्राण्यापान्यव्यान्य’ इत्यादौ
त्रयाणामेव ग्रहणात् । स्पृत्यै । स्पृ प्रीतौ ॥

⁶प्राणापानौ ‘प्राणापानौ मृत्योर्मा पातम्’* इत्यादौ द्वयोरेव

दे॒य ए॒को हि प्रा॒णः प॒शुः ॥ ४२ ॥

वा ए॒ष यद्ग॒ग्निर्न खलु॒ वै प॒शव्
आय॑वसे रमन्ते दूर्वेष्ट॒कामुप॑ दधाति
पशू॑नां धृत्यै॒ द्वाभ्यां॑ प्रतिष्ठित्यै॒ का-
ण्डा॑त्काण्डात्प्ररोहन्तीत्याह॒ काण्डे॑न-

नौ । एकः । ए॒व । दे॒यः । एकः । हि । प्रा॒ण इति
प्र-अ॒नः । प॒शुः ॥ ४२ ॥ वै । ए॒षः । यत् । अ-
ग्निः । न । खलु॒ । वै । प॒शवः॑ । आ॒यव॑से । र॒म-
न्ते । दूर्वेष्ट॒कामिति॑ दूर्वा-इष्ट॒काम् । उपेति॑ । द॒-
धाति॑ । प॒शूना॑म् । धृत्यै॑ । 'द्वाभ्या॑म् । प्रतिष्ठित्या
इति॑ प्रति-स्थित्यै॑ । काण्डा॑त्काण्डादिति॑ काण्डात्-

तयोर्ग्रहणात् । एको हीति । अन्येषां तद्विकल्पत्वान्मुख्यो गृह्यते ।
पशुर्वा इति । पशुसदृशोऽयमग्निः यत्र चरितव्यः तत्रैव रमन्ते
खल्विति । यवसो घासः स एवायवसः स्वार्थिकोऽञ् । यवसा-
भावे न रमन्ते । यद्वा—यवसरहितो देशः आयवसः; छान्द-
सो वर्णविकारः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्येतद्वाधित्वा बहुव्रीहि-
स्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—आडीषदर्थे, अल्पभक्ष्ये देशे
पशवो न रमन्ते । तस्मात् दूर्वेष्टकामुपदधाति प्रभूततृणत्वाय ॥

'द्वाभ्यामिति ॥ 'काण्डात्काण्डात्'* 'या शतेन'* इत्येताभ्यां

काण्डेन ह्येषा प्रतिष्ठित्येवा नो दूर्वे
प्रतनु सहस्रेण शतेन चेत्याह सा-
हस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै देव-
लक्ष्मं वै त्र्यालिखिता तामुत्तरल-
क्ष्माणं देवा उपादधताधरलक्ष्माण-

काण्डात् । प्ररोहन्तीति प्र-रोहन्ती । इति । आह ।
काण्डेनकाण्डेनेति काण्डेन-काण्डेन । हि । एषा ।
प्रतिष्ठित्येति प्रति-तिष्ठति । एवा । नः । दूर्वे ।
प्रेति । तनु । सहस्रेण । शतेन । च । इति । आ-
ह । साहस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा-
पतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । ^४ देवलक्ष्ममिति
देव-लक्ष्मम् । वै । त्र्यालिखितेति त्रि-आलिखि-
ता । ताम् । उत्तरलक्ष्माणमित्युत्तर-लक्ष्माणम् ।
देवाः । उपेति । अदधत् । अधरलक्ष्माणमित्यधर-

प्रतिष्ठित्यै भवति पशूनाम् । काण्डेनकाण्डेन हीति । सर्वेण
काण्डेन ह्येषा पृथिव्यां प्रतिष्ठिता भवति । साहस्र इति ।
सहस्रलाभहेतुः । 'शतमानविंशतिक' इत्यण् ॥

^४ देवलक्ष्ममित्यादि ॥ देवसम्बन्धि लक्षणं देवलक्ष्मम् । 'नपुं-
सकादन्यतरस्याम्' इत्यच् समासान्तः । यदियमषाढा त्र्यालिखिता
भवति । त्रिरालिखिता त्र्यालिखिता । वृत्तौ सुजर्थोऽन्तर्भवति

मसुरा यम् ॥४३॥ कामयेत् वसी-
यान्थस्यादित्युत्तरलक्षमाणं तस्योप
दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत्
पापीयान्थस्यादित्यर्धरलक्षमाणं त-
स्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा
भावयति पापीयान्भवति त्र्यालि-
खिता भवतीमे वै लोकास्त्यालि-

लक्षमाणम् । असुराः । यम् ॥ ४३ ॥ कामयेत् ।
वसीयान् । स्यात् । इति । उत्तरलक्षमाणमित्युत्तर-
लक्षमाणम् । तस्य । उपेति । दध्यात् । वसीयान् ।
एव । भवति । यम् । कामयेत् । पापीयान् ।
स्यात् । इति । अर्धरलक्षमाणमित्यर्धर-लक्षमाणम् ।
तस्य । उपेति । दध्यात् । असुरयोनिमित्यसुर-
योनिम् । एव । एनम् । अनु । परेति । भावयति ।
पापीयान् । भवति । त्र्यालिखितेति त्रि-आलि-

सप्तपर्णादिषु विस्पेव भवति? तिसृभिः लेखाभिरङ्कितेति यावत् ।
तामित्यादि । असुरा इति । उपादधतेत्येव । वसीयान् वसु-
मत्तरः । ' विन्मतोर्लुक् ' ' टेः ' इति टिलोपः ॥

१असुरयोनिमिति ॥ असुरयोनिमनुप्रविष्टं एतं पराभूतं करोति ॥

खितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यम-
 न्तरेत्यङ्गिरसस्सुवर्गं लोकं यतः
 पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पत्
 ॥४४॥ यत्कूर्ममुपदधाति यथा क्षे-
 त्रविदञ्जसा नयत्येवमेवैनं कूर्मस्सु-
 वर्गं लोकमञ्जसा नयति मेधो वा

खिता । भवति । इमे । वै । लोकाः । त्र्यालिखि-
 तेति त्रि-आलिखिता । एभ्यः । एव । लोकेभ्यः ।
 भ्रातृव्यम् । अन्तः । एति । ¹⁰अङ्गिरसः । सुवर्ग-
 मिति सुवः-गम् । लोकम् । यतः । पुरोडाशः ।
 कूर्मः । भूत्वा । अनुं । प्रेति । असर्पत् ॥ ४४ ॥
 यत् । कूर्मम् । उपदधातीत्युप-दधाति । यथा ।
 क्षेत्रविदिति क्षेत्र-वित् । अञ्जसा । नयति । एवम् ।
 एव । एनम् । कूर्मः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
 कम् । अञ्जसा । नयति । ¹¹मेधः । वै । एषः । प-

¹⁰अङ्गिरस इत्यादि ॥ कूर्मोपधानविधिः । यथेति । क्षेत्रज्ञो
 ह्यञ्जसा नयति आर्जवेन नयति । एवं कूर्मोऽपि स्वर्गमार्गज्ञः
 अञ्जसा नयति ॥

¹¹मेधो वा इत्यादि ॥ यज्ञतुल्यः इष्टसाधनत्वात् । उपतिष्ठन्ते समीपे

एष पशूनां यत्कूर्मो यत्कूर्ममुपदधा-
ति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उप-
तिष्ठन्ते श्मशानं वा एतत्क्रियते
यन्मृतानां पशूनां शीरुषाण्युपधी-
यन्ते यज्जीवन्तं कूर्ममुपदधाति ते-
नाश्मशानचिद्वास्तव्यो वा एष यत्

शूनाम् । यत् । कूर्मः । यत् । कूर्मम् । उपदधा-
तीत्युप-दधाति । स्वम् । एव । मेधम् । पश्यन्तः ।
पशवः । उपेति । तिष्ठन्ते । ¹²श्मशानम् । वै । ए-
तत् । क्रियते । यत् । मृतानाम् । पशूनाम् । शी-
रुषाणि । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यत् । जी-
वन्तम् । कूर्मम् । उपदधातीत्युप-दधाति । तेन ।
अश्मशानचिदित्यश्मशान-चित् । वास्तव्यः । वै ।

तिष्ठन्ति । 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम् ॥

¹²अश्मशानचिदिति ॥ श्मशानमिव चीयत इति । 'कर्मण्याख्या-
याम्' इति क्विप् । वास्तव्य इति । सुखेन वस्ता वास्तव्यः ।
'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिञ्च' इति तव्यत् । यस्मादनेन जीवता चिरं
स्थातव्यमत्र तस्माद्धना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति 'मधु वाता ऋतायते'*
इति तिसृभिः । एतत्स्वदयिता चिरं जीविष्यतीति । स्वदयतिः
चुरादिरदन्तः ॥

॥ ४५ ॥ कूर्मो मधु वाता ऋताय-
 त इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति
 स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं वा एतदन्नं य-
 द्दधारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमि-
 श्रेणाभ्यनक्त्युभयस्यावरुद्धयै मही
 द्यौः पृथिवी च न इत्याहाभ्या-
 मेवैनमुभयतः परि गृह्णाति प्रा-
 श्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य स-

एषः । यत् ॥ ४५ ॥ कूर्मः । मधु । वाताः । ऋता-
 यत इत्यृत-यते । इति । दध्ना । मधुमिश्रेणेति म-
 धु-मिश्रेण । अभीति । अनक्ति । स्वदयति । एव ।
 एनम् । ¹³ग्राम्यम् । वै । एतत् । अन्नम् । यत् । द-
 धि । आरण्यम् । मधु । यत् । दध्ना । मधुमिश्रेणेति
 मधु-मिश्रेण । अभ्यनक्तीत्याभि-अनक्ति । उभय-
 स्य । अवरुद्धया इत्यव-रुद्धयै । मही । द्यौः । पृथि-
 वी । च । नः । इति । आह । आभ्याम् । एव । ए-
 नम् । उभयतः । परीति । गृह्णाति । प्राश्चम् । उपेति ।
 दधाति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । सम-

¹³ग्राम्यमिति ॥ 'ग्रामाद्यखनौ' इति यः । मही द्यौरिति गा-
 यत्र्या एनमवहारेण परिवेष्ट्य पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति । आभ्यामिति ।

म॒ष्ट्यै पुरस्तात्प्र॒त्यश्च॒मुप॑ दधाति॒ त-
स्मात् ॥ ४६ ॥ पुरस्तात्प्र॒त्यश्चः प॒-
शवो॑ मेध॒मुप॑ तिष्ठन्ते॒ यो वा अप॑-
नाभि॒मग्निं॑ चिनुते॒ यज॑मानस्य॒ ना-
भि॒मनु॑ प्र वि॒शति॑ स ए॒नमीश्व॑रो
हि॒सितो॑रु॒लूख॑ल॒मुप॑ दधात्येषा वा
अ॒ग्नेना॑भि॒स्सना॑भिमे॒वाग्निं॑ चिनुतेऽ-
हि॒साया॑ औ॒दुम्बरं॑ भव॒त्यूर्वा उ॑-

ष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । पुरस्तात् । प्रत्यश्चम् । उपे-
ति । दधाति । तस्मात् ॥ ४६ ॥ पुरस्तात् । प्र-
त्यश्चः । पशवः । मेधम् । उपेति । तिष्ठन्ते । ¹⁴यः ।
वै । अपनाभिमित्यप-नाभिम् । अग्निम् । चिनु-
ते । यजमानस्य । नाभिम् । अनु । प्रेति । वि-
शति । सः । एनम् । ईश्वरः । हिंसितोः । उलू-
खलम् । उपेति । दधाति । एषा । वै । अग्नेः ।
नाभिः । सनाभिमिति स-नाभिम् । एव । अ-
ग्निम् । चिनुते । अहिंसायै । औदुम्बरम् । भव-
ति । ऊर्क । वै । उदुम्बरः । ऊर्जम् । एव । अवे-

द्यावापृथिवीभ्यामुपतिष्ठते इति । सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् ॥

¹⁴यो वा इत्यादि ॥ उलूखलोपधानविधिः । गतः । तस्मान्म-

दुम्ब॒र ऊ॒र्जमे॒वाव॑ रुन्धे मध्य॒त उ-
प॑ दधाति मध्य॒त ए॒वास्मा॒ ऊ॒र्जं द-
धाति॒ तस्मा॑न्मध्य॒त ऊ॒र्जा भु॑ञ्जत
इयं॑द्भवति प्र॒जाप॑तिना यज्ञमुखेन
सं॑मितमव॑ ह॒न्त्यन्न॑मे॒वाक॑र्वैष्ण॒व्य-

ति । रुन्धे । मध्य॒तः । उपेति॑ । द॒धाति॑ । मध्य॒तः ।
ए॒व । अ॒स्मै । ऊ॒र्जम् । द॒धाति॑ । तस्मा॑त् । म-
ध्य॒तः । ऊ॒र्जा । भु॑ञ्जते । ¹⁵ इयं॑त् । भ॒वति॑ । प्र॒जा-
प॑तिनेति॑ प्र॒जा-प॑तिना । य॒ज्ञमुखे॑नेति॑ यज्ञ-मु-
खेन॑ । स॒न्मित॑मिति॒ सं-मित॑म् । अ॒वेति॑ । ह॒-
न्ति॑ । अ॒न्नम् । ए॒व । अ॒कः । ¹⁶ वैष्ण॒व्या । ऋ-

ध्यत इति । मध्यमे वयसि, देहमध्ये वा । आद्यादिभ्यस्तसिः ॥

¹⁵इयदिति ॥ प्रादेशमात्रम् । इदं परिमाणमस्येति ' किमिदं-
भ्यां वोधः ' इति ' इदं किमोरीशकी ' यस्येति इलोपः,
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इकार उदात्तः । प्रजापतिनेति । ' यज्ञमुखं
वै प्रजापतिः ' इति प्रजापत्यात्मना परिमितेन यज्ञमुखेन सम्मित-
मिदमुलूखलम् । केचिदाहुः—यत्किञ्चित्परिमाणपरिमितमियत् प्रजा-
पतिश्च परिमितिः परिमितात्मा, तस्मात्तत्तुल्यमिति । अन्नमेवा-
करिति । अवघातेन अन्नमेवास्यै करोति उत्पादयति । छान्द-
सो लुङ्, ' मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लोपः ॥

¹⁶वैष्णव्येति ॥ तद्विष्णोरिति गायत्री । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण

चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा
वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठा-
पयति ॥ ४७ ॥

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिरसंभू-
तं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव
चा । उपेति । दधाति । विष्णुः । वै । यज्ञः । वै-
ष्णवाः । वनस्पतयः । यज्ञे । एव । यज्ञम् । प्र-
तीति । स्थापयति ॥ ४७ ॥

एष वै पशुर्यमसर्पदेष यत्तस्मात्तस्मात्सप्त-
विंशतिश्च ॥ ८ ॥

¹एषाम् । वै । एतत् । लोकानाम् । ज्योतिः ।
सम्भूतमिति सं-भूतम् । यत् । उखा । यत् । उ-
खाम् । उपदधातीत्युप-दधाति । एभ्यः । एव ।

डीप उदात्तत्वात् ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वि-
ष्णुर्वा इति । वैष्णवे उलूखले वैष्णवीसृचं प्रयुञ्जानो यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति । उभयोर्वैष्णवत्वाद्दिष्णोश्च यज्ञत्वात् । वनस्पतिशब्दस्य
सुट्स्वरावुक्तौ ॥

इति पञ्चमे द्वितीये अष्टमोनुवाकः.

¹एषां वा इत्यादि ॥ मुख्योखोपधानविधिः । मध्यत इति ।
देहस्य मध्ये ज्योतिः ऐश्वरमुपास्महे सर्वेऽपि वयम् ॥

लोकेभ्यो ज्योतिरव रुन्धे मध्यत उप
 दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति
 तस्मान्मध्यतो ज्योतिरुपास्महे सि-
 कताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानर-
 स्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रु-
 न्धे यं कामयेत क्षोधुकस्यादित्यु-
 नां तस्योप ॥ ४८ ॥ दध्याङ्क्षोधुक
 एव भवति यं कामयेतानुपदस्यदन्न-

लोकेभ्यः । ज्योतिः । अवेति । रुन्धे । मध्यतः ।
 उपेति । दधाति । मध्यतः । एव । अस्मै । ज्यो-
 तिः । दधाति । तस्मात् । मध्यतः । ज्योतिः ।
 उपेति । आस्महे ।^१सिकताभिः । पूरयति । ए-
 तत् । वै । अग्नेः । वैश्वानरस्य । रूपम् । रूपेण ।
 एव । वैश्वानरम् । अवेति । रुन्धे । यम् । काम-
 येत । क्षोधुकः । स्यात् । इति । ऊनाम् । तस्य ।
 उपेति ॥ ४८ ॥ दध्यात् । क्षोधुकः । एव । भव-
 ति । यम् । कामयेत । अनुपदस्यदित्यनुप-द-
 स्यत् । अन्नम् । अद्यात् । इति । पूर्णाभिः । तस्य ।

^१सिकताभिरित्यादि ॥ गतम् । क्षोधुकः क्षुच्छीलः । छान्दस उक-
 व् । अनुपदस्यत् अक्षीयमाणम् । दसु उपक्षये, देवादिकः ॥

मद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनु-
पदस्यदेवान्नमत्ति सहस्रं वै प्रतिपु-
रुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये प-
शवो मध्ये पुरुषशीरुषमुप दधाति
सवीर्यत्वायोखायामपि दधाति प्र-

उपेति । दध्यात् । अनुपदस्यदित्यनुप-दस्यत् ।
एव । अन्नम् । अत्ति । ^३सहस्रम् । वै । प्रतीति ।
पुरुषः । पशूनाम् । यच्छति । सहस्रम् । अन्ये ।
पशवः । मध्ये । पुरुषशीरुषमिति पुरुष-शीरु-
षम् । उपेति । दधाति । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-
त्वाय । ^४उखायाम् । अपीति । दधाति । प्रतिष्ठा-

^३सहस्रं वा इति ॥ पुरुषशीर्षोपधानविधिः । येषामत्र शिरांसि
उपधीयन्ते पुरुषाश्ववृषभवृष्णिबस्तानां तेषां मध्ये एक एव पुरुष
उपधीयमानशिरस्कः प्रपशूनां सहस्रं प्रतियच्छति यजमानाय,
तस्मात् सहस्रसम्मितं पुरुषशिर इति । मन्त्रलिङ्गं च—‘सहस्रस्य
प्रतिमां विश्वरूपम्’* इति । अन्ये तु—अश्वादयः पशवः सर्वेऽपि
सम्भूय सहस्रं पशूनां प्रतियच्छन्ति, तस्मात् प्राधान्यात् मध्ये
पुरुषशीर्षं पुरुषशिर उपदधाति सवीर्यत्वायाग्रेः । ‘शीर्षञ्छन्दसि’
इति शीर्षन्भावः । ‘नपुंसकादन्यतरस्याम्’ इत्यच् समासान्तः ॥

^४उखायामित्यादि ॥ गतम् । प्राणिरहितत्वाद्मेध्यं अमेधार्हम् । मेधं
नार्हतीति दण्डादित्वात् यः । ‘ययतोश्चातदर्थे’ इत्युत्तरपदान्तो-

तिष्ठामेवैनंद्ममयति व्यृद्धं वा एत-
त्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षममृतं ख-
लु वै प्राणाः ॥ ४९ ॥ अमृतं हि-
रण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्य-
ति प्रतिष्ठामेवैनंद्ममयित्वा प्राणैस्स-
मर्धयति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति

मिति प्रति-स्थाम् । एव । एनत् । गमयति ।
व्यृद्धमिति वि-ऋद्धम् । वै । एतत् । प्राणैरिति
प्र-अनैः । अमेध्यम् । यत् । पुरुषशीर्षमिति पु-
रुष-शीर्षम् । अमृतम् । खलु । वै । प्राणा इति
प्र-अनाः ॥ ४९ ॥ अमृतम् । हिरण्यम् । प्राणे-
ष्विति प्र-अनेषु । हिरण्यशल्कानिति हिरण्य-श-
ल्कान् । प्रतीति । अस्यति । प्रतिष्ठामिति प्रति-
स्थाम् । एव । एनत् । गमयित्वा । प्राणैरिति प्र-
अनैः । समिति । अर्धयति । दध्ना । मधुमिश्रेणे-
ति मधु-मिश्रेण । पूरयति । मधव्यः । असानि ।

दात्तत्वम् । अमृतमिति । मृतमेषां नास्तीति अमृतम् । प्राणाः
हिरण्यं चामृतहेतुः ॥

^५मधव्य इति । मधुमान् भूयासमिति । 'मधोर्ञ च' इति
यत् । शृतातंक्थेनेति ॥ पूरयतीत्येव । श्रितेन पयसा कृतात-

मधुव्योऽसानीति शृतातङ्ग्येन मेध्य-
 त्वायं ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यार-
 ण्यं मधु यद्दधा मधुमिश्रेणं पूर्य-
 त्युभयस्यावर्द्धयै पशुशीर्षाण्युप
 दधाति पशवो वै पशुशीर्षाणि प-
 शून्नेवाव रुन्धे यं कामयेतापशु-
 इति । शृतातङ्ग्येनेति शृत-आतङ्ग्येन । मेध्यत्वा-
 येति मेध्य-त्वायं । ग्राम्यम् । वै । एतत् । अ-
 न्नम् । यत् । दधि । आरण्यम् । मधु । यत् । द-
 धा । मधुमिश्रेणेति मधु-मिश्रेणं । पूर्यति । उ-
 भयस्य । अवर्द्धया इत्यव-र्द्धयै । पशुशीर्षाणी-
 ति पशु-शीर्षाणि । उपेति । दधाति । पशवः ।
 वै । पशुशीर्षाणीति पशु-शीर्षाणि । पशून् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । यम् । कामयेत । अपशुः ।

अनम् । तञ्चु संकोचने, 'ऋहलोर्ण्यत्' 'चजोः कुघिण्यतोः'
 इति कुत्वम् । ग्राम्यं वा इत्यादि* गतम् ॥

⁶पशुशीर्षाणीति ॥ अश्वादीनां शिरांसि । पशवो वा इति ।
 तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

⁷यमित्यादि ॥ अपशुः पशुहीनः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरप-
 दान्तोदात्तत्वम् । विषूचीनानि विष्वञ्जुखानि अभिमुखानि विषु नाना

स्यादिति ॥ ५० ॥ विषूचीनानि
तस्योपं दध्याद्विषूच एवास्मात्पशू-
न्दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत
पशुमान्त्स्यादिति समीचीनानि त-
स्योपं दध्यात्समीच एवास्मै पशू-

स्यात् । इति ॥ ५० ॥ विषूचीनानि । तस्य । उ-
पेति । दध्यात् । विषूचः । एव । अस्मात् । प-
शून् । दधाति । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इ-
ति । समीचीनानि । तस्य । उपेति । दध्यात् ।
समीचः । एव । अस्मै । पशून् । दधाति । पशु-
मानिति पशु-मान् । एव । भवति । ^८पुरस्तात् ।

अञ्चतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिन् । विभाषाञ्चरदिकिस्रयाम्' इति
खः । 'चौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विषूच इति अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । 'अञ्चेश्छन्दसि' इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । अस्मादिति ।
'अन्यारादितरते' इति पञ्चमी । पशुमानिति 'द्वस्वनुङ्ग्याम्' इति
मतुप उदात्तत्वम् । समीचीनानि सङ्गतमुखानि । 'समस्समि' इति
सम्यादेशः । पूर्ववद्दीर्घत्वम् । समीच इति पूर्वपदस्य अन्तोदात्तत्वं,
पूर्ववत् 'अञ्चेश्छन्दसि' इति न प्रवर्तते ॥

^८पुरस्तादिति ॥ पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख उपविश्यात्मनि प्रतीचीन-
मश्वस्य शिर उपदधाति । पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य प्राचीनमृषभस्य

दधाति पशुमानेव भवति पुरस्ता-
त्प्रतीचीनमश्वस्योप दधाति पश्चा-
त्प्राचीनमृषभस्यापशवो वा अन्ये
गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै
समीचो दधात्येतावन्तो वै पशवः

प्रतीचीनम् । अश्वस्य । उपेति । दधाति । पश्चात् ।
प्राचीनम् । ऋषभस्य । ^९अपशवः । वै । अन्ये ।
गोअश्वेभ्य इति गो-अश्वेभ्यः । पशवः । गोअ-
श्वानिति गो-अश्वान् । एव । अस्मै । समीचः ।
दधाति । ^{१०}एतावन्तः । वै । पशवः ॥ ५१ ॥ द्वि-

शिर उपदधाति । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । 'द्विकछब्देभ्यः'
इति 'अस्ताति च' इति पुरादेशः । 'पश्चात्' इति पुरस्ता-
दित्यर्थे निपात्यते ॥

^९अपशवो वा इत्यादि ॥ गोऽश्वव्यतिरिक्ताः सर्वे अपशवः
अपशुकल्पाः । 'सर्वत्र विभाषाञ्चैः' इति प्रकृत्या भावः । अ-
श्वर्षभयोः समीचीनतया गोऽश्वान् सर्वानस्मै समीचीनान् स्थाप-
यति । प्राधान्याद्गोऽश्वग्रहणम् । वृष्णिगवस्तयोरिति तुल्यो न्यायः ॥

^{१०}एतावन्त इत्यादिना उत्सर्गैरुपस्थानं विदधाति ॥ द्विपाद इति ।
'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः । 'द्वित्रिभ्यां पदन्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रदधाति प्राक्षिपति । तस्मात्प्रतिविधानं

॥५१॥ द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्
 वा एतद्ग्रौ प्रदधाति यत्पशुशीर्षा-
 ण्युपदधात्यमुमारण्यमनुतेदिशामी-
 त्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आर-
 ण्यान्पशूञ्छुचमनूत्सृजति तस्मा-
 त्समावत्पशूनां प्र जायमानानामा-
 रण्याः पशवः कनीयाः सशुचा

पाद इति द्वि-पादः । च । चतुष्पाद इति चतुः-
 पादः । च । तान् । वै । एतत् । अग्रौ । प्रेति ।
 दधाति । यत् । पशुशीर्षाणीति पशु-शीर्षाणि ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । अमुम् । आरण्यम् । अ-
 न्विति । ते । दिशामि । इति । आह । ग्राम्येभ्यः ।
 एव । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । आरण्यान् । प-
 शून् । शुचम् । अनु । उदिति । सृजति । तस्मात् ।
 समावत् । पशूनाम् । प्रजायमानानामिति प्र-

कार्यमित्याह—अमुमित्यादि । अमुमिति सामान्यनिर्देशो मयुगौरा-
 दीनाम् । एतदुक्तं भवति—‘मयुमारण्यमनु ते दिशामि’* ‘गौरमारण्य-
 मनुते दिशामि’* इत्येवमुपधानान्तरं उत्सर्गमुपतिष्ठते । तेन ग्राम्ये-
 भ्यः पशुभ्य आदाय आरण्यान् पशून् अनु लक्षीकृत्य च शुचं

हृतास्सर्पशीर्षमुप दधाति यैव
 सर्पे त्विषिस्तामेवाव रुन्धे ॥ ५२ ॥
 यत्समीचीनं पशुशीर्षैरुपदध्याद्वा-
 म्यान्पशून्दंशुकास्स्युर्यद्विषूचीनं-
 आरण्यान् यजुरेव वदेद्व तां त्वि-

जायमानानाम् । आरण्याः । पशवः । कनीयां-
 सः । शुचा । हि । ऋताः । 'सर्पशीर्षमिति' स-
 र्प-शीर्षम् । उपेति । दधाति । या । एव । सर्पे ।
 त्विषिः । ताम् । एव । अवेति । रुन्धे ॥ ५२ ॥
 यत् । समीचीनम् । पशुशीर्षैरिति पशु-शीर्षैः ।
 उपदध्यादित्युप-दध्यात् । ग्राम्यान् । पशून् । दंशु-
 काः । स्युः । यत् । विषूचीनम् । आरण्यान् ।
 यजुः । एव । वदेत् । अवेति । ताम् । त्विषिम् ।

शोकमुत्सृजति । तस्मादित्यादि । समावत्समं 'समादावतुप्'
 इति स्वार्थे वतुप् कनीयांसः अल्पतराः । शुचा हृताः शुचं प्राप्तत्वात् ॥

'सर्पशीर्षमित्यादि ॥ पूर्ववत्समासान्तः । त्विषिः दीप्तिः ।
 यदित्यादि । ग्राम्यान् पशून् दन्दशूका दंशनशीलाः सर्वाः स्युः
 यद्विषूचीनं आरण्यानिति दन्दशूकास्स्युरिति । एवं छान्दस
 उक्त्वा 'नलोकाव्ययनिष्ठा' इति षष्ठीप्रतिषेधः । उक्ता ग्रा-
 म्यारण्याः पशवः । तस्मात् 'नमो अस्तु सर्पेभ्यः' * इति मन्त्रानेव

षिः रुन्धे या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्
 हिनस्ति नारण्यानथो खलूपधेय-
 मेव यदुपदधाति तेन तां त्विषिमव
 रुन्धे यां सर्पे यद्यजुर्वदति तेन शा-
 न्तम् ॥ ५३ ॥

रुन्धे । या । सर्पे । न । ग्राम्यान् । पशून् । हि-
 नस्ति । न । आरण्यान् । ¹²अथो इति । खलु ।
 उपधेयमित्युप-धेयम् । एव । यत् । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । तेन । ताम् । त्विषिम् । अवेति ।
 रुन्धे । या । सर्पे । यत् । यजुः । वदति । तेन ।
 शान्तम् ॥ ५३ ॥

ऊनां तस्योप प्राणास्स्यादिति वै पशवो
 रुन्धे चतुश्चत्वारिंशच्च ॥९॥

वदेत् न सर्पशिर उपदध्यात् । यजुश्शब्दो मन्त्रमचनः । यजु-
 र्वदनेन त्विषेः लाभः । अनुपधानेन उक्तदोषाम्रसङ्ग इति ॥

¹²अथो खल्वित्यादि पक्षान्तरविधिः ॥ उपधानेन त्विषिलाभः,
 यजुर्वदनेन दोषशान्तिरिति । शान्तं शिवमित्यर्थः । अत्र ब्रा-
 ह्मणानुसारिण आहुः—पशुशीर्षोपधानानन्तरं सर्पशीर्षोपधानमिति ।
 मन्त्राम्नानुसारिणस्तु हिरण्मयपुरुषोपधानानन्तरं सर्पशीर्षोपधानमिति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये नवमोनुवाकः.

पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा
 एषा पशोर्वि क्रियते यत्प्राचीनमैष्ट-
 काद्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या अपस्या
 उप दधाति योनौवै रेतो दधाति

¹पशुः । वै । एषः । यत् । अग्निः । योनिः ।
 खलु । वै । एषा । पशोः । वीति । क्रियते । यत् ।
 प्राचीनम् । ऐष्टकात् । यजुः । क्रियते । रेतः । अ-
 पस्याः । अपस्याः । उपेति । दधाति । योनौ । एव ।
 रेतः । दधाति । पञ्च । उपेति । दधाति । पाङ्क्ताः । पशवः ।

¹पशुर्वा एष इत्यादिः अपस्याविधिः ॥ अयमग्निः योनौ
 निषेकादिना उत्पाद्यत्वात् पशुकल्पः । तत्र 'योनौर्वा अग्नेः
 पुष्करपर्ण'* इति तदुपधानात् योनिः । सैषा ऐष्टकात् इष्टका-
 समूहोपधानात् प्राग्यजुःकरणेन उक्तोपधानादिप्रसक्तेन क्रियते
 अयोन्यर्हेण कर्मणा । तस्मात् एतत्परिहारार्थं रेतस्थानीया अप-
 स्याः प्रथममुपदधाति योनौ रेतो दधाति अप्शब्दानुपधानो
 मन्त्रः आसामिष्टकानामिति 'तद्धानासामुपधानो मन्त्रः' इति य-
 त्प्रत्ययः । छान्दसोऽमुकागमः । अपस्याः 'अपां त्वेमन्'† इत्या-
 द्यैर्मन्त्रैः उपधेया विंशतिरिष्टकाः ता अप्यभेदेन अपस्या उच्य-
 न्ते । अप्शब्दवतां च बहुत्वात् सर्वा अपस्या उच्यन्ते ॥

²पञ्चेति ॥ प्रथमं पुरस्तात् प्रतीचीः प्रत्यग्रीतीः । पाङ्क्ता

पश्चोपं दधाति पाङ्गाः पशवः पशू-
 नेवास्मै प्र जनयति पश्चं दक्षिणतो
 वज्रो वा अपस्यां वज्रेणैव यज्ञस्य
 दक्षिणतो रक्षांस्यपं हन्ति पश्चं प-
 श्वात् ॥ ५४ ॥ प्राचीरुपं दधाति प-
 श्वाद्वा प्राचीनं रेतो धीयते पश्चाद्दे-
 वास्मै प्राचीनं रेतो दधाति पश्चं

पशून् । एव । अस्मै । प्रेति । जनयति । पश्चं । दक्षि-
 णतः । वज्रः । वै । अपस्याः । वज्रेण । एव । यज्ञ-
 स्य । दक्षिणतः । रक्षांसि । अपेति । हन्ति । पश्चं ।
 पश्वात् ॥ ५४ ॥ प्राचीः । उपेति । दधाति । पश्वात् ।
 वै । प्राचीनम् । रेतः । धीयते । पश्वात् । एव । अ-
 स्मै । प्राचीनम् । रेतः । दधाति । पश्चं । पुरस्तात् ।

इति पङ्क्तिप्रभवाः । पङ्क्तिशब्द उत्सादिः । दक्षिणत इति ।
 उशीचीः 'अर्णवे' इत्यादिभिः । वज्रो वा इति । वज्रवद्वीर्यव-
 त्य इति । प्राचीरिति । प्राचीतीः । 'अपां त्वा सद्ने'* इत्या-
 दिभिः । प्राचीनमिति । प्रागञ्चतीति प्राचीनं यत्रोपासनीय-
 ज्योतिः अन्तरुदेति सा प्राचीति कृत्वा ॥

*पश्च पुरस्तादित्यादि ॥ पश्चात्प्राचीभिः प्राचीनं रेतो धीयते पुर-

पुरस्तात्प्रतीचीरुपं दधाति पञ्च प-
श्चात्प्राचीस्तस्मात्प्राचीनं५ रेतो धी-
यते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते पञ्चोत्त-
रत्तच्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
पशूनेव प्रजातान्स्वमायतनमभि
पर्यहत् इयं वा अग्नेरतिदाहादभिभे-

प्रतीचीः । उपेति । दधाति । पञ्च । पश्चात् । प्राचीः ।
तस्मात् । प्राचीनम् । रेतः । धीयते । प्रतीचीः । प्र-
जा इति प्र-जाः । जायन्ते । पञ्च । उत्तरत् इत्युत्-
तरत्तः । छन्दस्याः । पशवः । वै । छन्दस्याः । प-
शून् । एव । प्रजातानिति प्र-जातान् । स्वम् । आ-
यतनमित्या-यतनम् । अभि । परिति । ऊहते ।
इयम् । वै । अग्नेः । अतिदाहादित्यति-दाहात् ।

स्तात्प्रतीचीभिः प्रतीच्यः प्रजा जायन्ते । उत्तरत् इति । दक्षि-
णानीति । छन्दस्या इति । छन्दस्वता मन्त्रेण उपधेयाः 'गा-
यत्री छन्दः'* इत्यादिभिः उपधेयाः । पूर्ववद्यत्, मतुब्बुक् ।
पशव इति । पशुनिमित्तभूताः छन्दस्या इष्टकाः । पशूनिति ।
अपस्याभिरुत्पन्नत्वात् छन्दस्याभिः स्वस्मिन्नायतने स्थापयति ।
'अभिरभागे' इति लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

इयं वा इत्यादि ॥ पृथिव्या अनतिदाहाय भवन्त्यपस्था

थस्यैताः ॥ ५५ ॥ अपस्या अपश्यत्ता
 उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदहद्य-
 दपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहा-
 योवाच हेयमददित्स ब्रह्मणाऽन्नं य-
 स्यैता उपधीयान्तै य उ चैना ए-

अविभेत् । सा । एताः ॥ ५५ ॥ अपस्याः । अप-
 श्यत् । ताः । उपेति । अधत्त । ततः । वै । इमाम् ।
 न । अतीति । अदहत् । यत् । अपस्याः । उपदधा-
 त्तित्युप-दधाति । अस्याः । अनतिदाहायेत्यनति-
 दाहाय । उवाच । ह । इयम् । अदत् । इत् ।
 सः । ब्रह्मणा । अन्नम् । यस्य । एताः । उपधी-
 यान्ता इत्युप-धीयान्तै । यः । उ । च । एनाः ।

इति । उवाचेत्यादि । इयं पृथिवी पूर्वमुवाच । कथं?—अदत्
 इत् अद्यादेवात् ब्रह्मणा परिवृढेनानेन कर्मणा सः, यस्यैता
 अतिदाहनिवृत्तिहेतवोऽपस्या उपधीयन्ते उपधीयेरन् यश्च एता
 अपस्या एवं ममातिदाहशमनोऽग्निरित्येतत् विद्यात् सोऽप्यन्नमद्यादेव ।
 अददिति अत्तेलेटि शपो लुकि 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः । स-
 मानवाक्ये पदात्परत्वाभावान्निवाताभावः । अददित्यादिभिर्वाक्या-
 न्तरं पृथिव्याः । दधातेः कर्मणि लेटि आडागमः 'वैतोन्यत्र'
 इत्येकारः ; पूर्ववदाडागमः ॥

वं वेददिति प्राणभृत् उपं दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्वदन्प्रा-
 णन्पश्यञ्छृण्वन्पशुर्जायतेऽयं पुरः॥
 ५६ ॥ भुव इति पुरस्तादुपं दधाति
 प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा वि-
 श्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभि-
 र्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यञ्चा इति प-

एवम् । वेदत् । इति । ^५प्राणभृत् इति प्राण-भृ-
 तः । उपेति । दधाति । रेतसि । एव । प्राणानिति
 प्र-अनान् । दधाति । तस्मात् । वदन् । प्राणानि-
 ति प्र-अनन् । पश्यन् । शृण्वन् । पशुः । जाय-
 ते । अयम् । पुरः ॥ ५६ ॥ भुवः । इति । पुर-
 स्तात् । उपेति । दधाति । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 एव । एताभिः । दाधार । अयम् । दक्षिणा । वि-
 श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । इति । दक्षिणतः । मनः ।
 एव । एताभिः । दाधार । अयम् । पश्चात् । वि-

^५प्राणभृत् इति ॥ पञ्चाशतं 'अयं पुरो भुवः' * इत्याद्याः ।
 सिके रेतसि प्राणभरणहेतुत्वात् प्राणभृत् इति । तस्मादित्यादि ।

श्वाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तराथसुव -
रित्युत्तरतश्चोत्रमेवैताभिर्दाधारेय -
मुपरिमृतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवैताभि -
र्दाधार दशदशोपं दधाति सवीर्य -
त्वायाक्षण्या ॥ ५७ ॥ उपं दधाति
तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हर-

श्वव्यञ्चा इति विश्व-व्यञ्चाः । इति । पश्चात् । च-
क्षुः । एव । एताभिः । दाधार । इदम् । उत्तरादि-
त्युत्-तरात् । सुवः । इति । उत्तरत इत्युत्-तर-
तः । श्रोत्रम् । एव । एताभिः । दाधार । इयम् ।
उपरि । मृतिः । इति । उपरिष्ठात् । वाचम् । ए-
व । एताभिः । दाधार । दशदशेति दश-दश ।
उपेति । दधाति । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वाय ।
अक्षण्या ॥ ५७ ॥ उपेति । दधाति । तस्मात् ।
अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि । प्रेति । हरन्ति ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । याः । प्राचीः ।

गतम् । वदन्नित्यादयः प्राणवृत्तयः । दशदश प्रतिदिशं अक्षण्या
दश मध्येऽन्तरामन्तरां उपधाय बाह्यांवाह्याम् । दाधारेति । छान्दसे
लेटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

याः प्राचीरिति ॥ प्राच्य उपधीयन्ते ताभिर्वसिष्ठः ऋद्धि

न्ति प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभिर्व-
सिष्ठ आध्वोद्या दक्षिणा ताभिर्भर-
द्वाजो याः प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामि-
त्रो या उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्या
ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य एवमे-
तासामृद्धिं वेदध्नोत्येव य आसामेवं
बन्धुतां वेदु बन्धुमान्भवति य आ-

ताभिः । वसिष्ठः । आध्वोत् । याः । दक्षिणा । ता-
भिः । भरद्वाजः । याः । प्रतीचीः । ताभिः । वि-
श्वामित्र इति विश्व-मित्रः । याः । उदीचीः ।
ताभिः । जमदग्निः । याः । ऊर्ध्वाः । ताभिः । वि-
श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । यः । एवम् । एतासाम् ।
ऋद्धिम् । वेदु । ऋध्नोति । एव । यः । आसाम् ।
एवम् । बन्धुताम् । वेदु । बन्धुमानिति बन्धु-

गतः । या दक्षिणेति । दक्षिणस्यां दिशि । 'दक्षिणा-
दाच्' । प्रतीचीरिति । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदीचीरिति ।
'अनिगन्तोञ्चतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'य एवमित्यादि ॥ वसिष्ठादिकर्तृकाम् । आसां इति । आसा-
देशोनुदात्तः(?) । बन्धुतामिति । बन्धुसमूहं देशलक्षणम् । 'ग्रा-
मजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' । ऋद्धिमिति । सामर्थ्यमृद्धिकरणे । आ-

सामे॒वं क॒लृ॒षिं वे॒द॒ क॒ल्प॑ते॥ ५८ ॥
 अ॒स्मै य आ॑सामे॒वमा॒यत॑त॒नं वे॒दाय॑-
 त॒नवान्भव॑ति॒ य आ॑सामे॒वं प्र॑ति॒ष्ठां
 वे॒द॒ प्रत्ये॒व ति॑ष्ठति प्रा॒णभृ॑त॒ उप॒-
 धायं॑ सं॒यत॒ उप॑.दधाति प्रा॒णाने॒वा-
 स्मिन्धि॒त्वा सं॒यद्धि॑स्सं॒ यच्छ॑ति॒ त-

मान् । भवति । यः । आसाम् । एवम् । कृषिम् ।
 वेदं । कल्पते ॥ ५८ ॥ अस्मै । यः । आसाम् ।
 एवम् । आयत॑नमि॒त्या-य॑त॒नम् । वेदं । आय॑त॒न-
 वानि॒त्याय॑त॒न-वान् । भवति । यः । आसाम् । एवम् ।
 प्रति॑ष्ठामि॒ति॒ प्रति-स्थाम् । वेदं । प्रती॑ति । एव ।
 तिष्ठ॑ति । प्रा॒णभृ॑त॒ इति॑ प्रा॒ण-भृ॑तः । उप॒धाये-
 त्युप॒-धायं॑ । सं॒यत॑ इति॑ सं-य॑तः । उपे॑ति । द्-
 धाति । प्रा॒णानि॑ति प्र-अ॒नान् । एव । अ॒स्मिन् ।
 धित्वा । सं॒यद्धि॑रिति॑ सं॒यत्-भिः । समि॑ति । य-

यतनमिति । वा गायत्रीति प्रागादि (?) । प्रतिष्ठामिति । कार्य-
 कारणभावेन प्राणवृद्धिः ॥

संयत इत्यादि ॥ प्राणस्य निहितस्य संयमहेतवः संयतः ।
 अथो अपि च प्राणे प्राणपार्श्वे अपानस्य संयमाश्च संयतः ।
 संपूर्वाद्यच्छतेः छान्दसोऽनुनासिकलोपः । तदेवाह—तरमात्प्राणापानौ

संयतां संयत्त्वमथो प्राण एवा-
पानं दधाति तस्मात्प्राणापानौ सं-
चरतो विषूचीरुपं दधाति तस्मा-
द्विष्वञ्चौ प्राणापानौ यद्वा अग्नेरसं-

च्छति । तत् । संयतामिति सं-यताम् । संयत्त्व-
मिति संयत्-त्वम् । अथो इति । प्राण इति प्र-
अने । एव । अपानमित्यप-अनम् । दधाति ।
तस्मात् । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । सामि-
ति । चरतः । ⁹विषूचीः । उपेति । दधाति । त-
स्मात् । विष्वञ्चौ । प्राणापानाविति प्राण-अपा-
नौ । ¹⁰यत् । वै । अग्नेः । असंयत्त्वमित्यसं-यत्त्वम्

संचरत इति । सह चरत इत्यर्थः । एवमपानभृत इत्यप्यासा-
मारुया लभ्यते । एकपञ्चाशद्भवति 'प्राची दिशां' * इत्याद्या
दशदश प्रतिदिशं अक्षण्या दश मध्ये ॥

⁹विषूचीरिति ॥ यादृश्यः प्राणभृतः तत्प्रतिकूलगतीः । तेन वा-
ह्यांबाह्यामुपधाय अन्तरामन्तरामुपदधाति । तस्माद्विष्वञ्चौ इति ।
ऊर्ध्वाधोवृत्तित्वात् ॥

¹⁰इदानीं अग्नेरपि संयमनात् संयत्त्वमासामिति प्रतिपादयितुमाह—
यद्वा इत्यादि ॥ अग्नेर्यद्वूपमसंयतं तस्य यजमानस्य अमुवर्ग्यं ।

यतम् ॥ ५९ ॥ असुवर्ग्यमस्य त-
 धसुवर्ग्योऽग्निर्यथसंयत उपदधाति
 समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाक-
 स्यविवर्यः कृतमयानामित्याह व-
 योभिरेवायानवं रुन्धेऽयैर्वयांसि

॥ ५९ ॥ असुवर्ग्यमित्यसुवः—ग्यम् । अस्य । तत् ।
 सुवर्ग्य इति सुवः—ग्यः । अग्निः । यत् । संयत्
 इति सं—यतः । उपदधातीत्युप—दधाति । समिति ।
 एव । एनम् । यच्छति । सुवर्ग्यमिति सुवः—ग्यम् ।
 एव । अकः । "व्यविरिति त्रि—अविः । वर्यः । कृ-
 तम् । अयानाम् । इति । आह । वयोभिरिति व-
 यः—भिः । एव । अयानं । अवेति । रुन्धे । अयैः ।

'गोद्वचचः' इति यत् । अग्निश्चायं स्वर्गनिमित्ततया चीयते । तस्मात्संयत्तुपधानेन एनं संयतं कृत्वा स्वर्ग्यमेवाकः करोति । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे वस' इति च्छेलेकः ॥

"वयोभिरेवेति ॥ अव्यादीनि वयांसि । अष्टादशमास्यं वयस्त्र्यविः । कृतादीनि युगाख्याः । उभयतोऽपि कालावयवोपादानं किमर्थं इति पर्यनुयोगावसरे उभयोपादानप्रयोजनं अनेनाह—वयोविशेषनिमित्तको युगविशेषजन्मलाभः युगविशेषस्य लाभे भवति । तस्मात् उभयमिच्छार्थं उभयोपादानमिति भावः ॥

सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्माद्-
यः सर्वतः पवते ॥ ६० ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्कृच्च्यां स-
वयांसि । ^{१२}सर्वतः । वायुमतीरिति वायु-मतीः ।
भवन्ति । तस्मात् । अयम् । सर्वतः । पवते ॥ ६० ॥

पश्चादेताः पुरोऽक्षण्या कल्पतेऽसंयतं पञ्च-
त्रिंशच्च ॥ १० ॥

^१गायत्री । त्रिष्टुप् । जगती । अनुष्टुगित्यनु-

^{१२}सर्वत इति ॥ सर्वासु दिक्षु पुरोवातादिवायुविशेषवत्यो भवन्ति ।
'ह्रस्वनुङ्ग्र्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् । तस्मादयं वायुः सर्वा-
भ्यो दिग्भ्यः पवते पवमान आगच्छति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये दशमोनुवाकः.

^१अथ अश्वमेधं काण्डं वैश्वदेवं तत्र संज्ञप्तस्याश्वस्य पत्न्यः
सूचीभिः असिपथान् कल्पयन्ति गायत्रीत्रिष्टुबित्यादिभिः ॥ असिमा-
र्गकल्पनं सुखविशसनार्थम् । तत्र महिषी सौवर्णीभिः सूचीभिः प्राक्क्रोडा-
दसिपथान् कल्पयति प्रथमाभ्याम् । अथ राजतीभिः सूचीभिः वावाता
प्रत्यक्क्रोडान् प्राङ्गामेरुत्तराभ्याम् । अथोत्तराभ्यां लौहितीभिः सूची-
भिः परिवृक्ती वेषमार्गं कल्पयति । सर्वश्चायमानुष्टुभोऽनुवाकः । कुवि-
ङ्ङेति त्रिष्टुप् । तत्र प्रथमा—जगत्यन्तः प्रथमः पाद् । गायत्र्या-

ह । बृह॒त्यु॒ष्णि॒हा क॒कु॒त्सू॒चीभि॒रिश॒-
म्यन्तु॑ त्वा । द्वि॒प॒दा या चतु॑ष्पदा
त्रि॒प॒दा या च षट्प॑दा । स॒छ॒न्दा या
च वि॒च्छ॒न्दास्सू॒चीभि॒रिश॒म्यन्तु॑ त्वा ।

स्तुक् । प॒ङ्क॒चा । स॒ह । बृ॒ह॒ती । उ॒ष्णि॒हा । क॒कु॒त् ।
सू॒चीभिः॑ । शि॒म्य॒न्तु । त्वा । २द्वि॒प॒देति॑ द्वि॒-प॒दा ।
या । चतु॑ष्प॒देति॑ चतुः-प॒दा । त्रि॒प॒देति॑ त्रि॒-प॒दा ।
या । च॒ । षट्प॑देति॑ षट्-प॒दा । स॒छ॒न्दा इति॑ स-
छ॒न्दाः । या । च॒ । वि॒च्छ॒न्दा इति॑ वि-छ॒न्दाः ।

दीनि छन्दांसि पङ्क्त्या सहितानि बृहती चोष्णिहा ककुप्च । उ-
ष्णिहाशब्द आकारान्तोप्यस्ति । यद्वा—उष्णिहा सहिता बृहती
ककुप्च ककुदतिच्छन्दाः । तेन सर्वाणि छन्दांसि गृह्यन्ते इत्येके-
न उष्णिग्विशेषेण ककुद्ग्रहणम् । यथोक्तम् ‘ मध्ये चद्वादशाक्षरः
ककुदुष्णिक् ’ इति । एतेनैव सर्वाणि छन्दांसि गृह्यन्ते इति तानि स-
र्वाणि छन्दांसि त्वां संशमयन्तु । शम्यतिः छान्दसः शमयति-
कर्मा शमितृव्यापारमाचष्टे । विशसनकाले भविष्यतामसिपथानां-
प्रतिपथः छन्दः प्रतिरेव(?) शमितृत्वेन वर्तमाने कल्पितात् विशसनकाले
दुःखं न भविष्यतीति प्रयोजनम् ॥

२अथ द्वितीया—द्विपदा गायत्र्यादिः या च चतुष्पादा या च त्रिप-
दा । यथोक्तम्—‘ एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं ’ इति । या च ।
षट्पदा जगती, प्रदर्शनमात्रमिदं ; तेन पञ्चपदा पङ्क्तिः सप्तपदा शक-
री च गृह्यते । या च सछन्दा उक्ताद्युत्कृत्यन्तछन्दोलक्षणव-

महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः
प्रसूवरीः । मेघ्या विद्युतो वाचस्सू-
चीभिश्शिम्यन्तु त्वा । रजता हरिणी-

सूचीभिः । शिम्यन्तु । त्वा । ^३महानाम्नीरिति म-
हा-नाम्नीः । रेवतयः । विश्वाः । आशाः । प्रसूव-
रीरिति प्र-सूवरीः । मेघ्याः । विद्युत् इति वि-
द्युतः । वाचः । सूचीभिः । शिम्यन्तु । त्वा । ^४र-
जताः । हरिणीः । सीसाः । युजः । युज्यन्ते ।

ती या च विछन्दाः छन्दोलक्षणरहिता देवानां गायत्र्यादिका-
श्च सर्वास्त्वां सूचीभिः शिम्यन्तु शमयन्तु ॥

^३अथ तृतीया—महानाम्नीः महानाम्नी अत्रपूजितनामधेया ।
'अन उपधालोपिनः' इति दीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । रेवतयः धनवत्यः । 'रथेर्मतौ बहुलम्'
इति संप्रसारणम् । 'रेशब्दाच्च' इति मतुप उदात्तत्वम् ।
छान्दसं जीपो द्वस्वत्वम् । पदद्वयेन देवताविशेषा उच्यन्ते ।
आशानामिव विशेषणं सर्वा दिशः प्रसूवरीः प्रसवनशीलाः । 'अ-
न्येभ्योपि दृश्यते' इति क्वनिप् । 'वनोरच' इति ञ्ब्रिफौ ।
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मेघ्याः मेघेषु भवाः वाचः स्तनयित्तुशब्दो विद्यु-
तश्च सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा । गतम् ॥

^४चतुर्थी—सीसान्तः प्रथमपादः । रजता रूप्यमध्यः हरिणीः
हरिण्यः सौवर्ण्यः सीसाः आयस्याः युजः संहिताः कर्मसु योग्याः

स्सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
 अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभि-
 श्शिम्यन्तु त्वा । नारीः ॥ ६१ ॥
 ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीष-
 या । देवानां पत्नीर्दिशस्सूचीभिश्शि-

कर्मभिरिति कर्म—भिः । अश्वस्य । वाजिनः ।
 त्वचि । सूचीभिः । शिम्यन्तु । त्वा । ^५नारीः ॥
 ६१ ॥ ते । पत्नयः । लोम । वीति । चिन्वन्तु ।
 मनीषया । देवानाम् । पत्नीः । दिशः । सूचीभिः ।

अत एव च कर्मभिः युज्यन्ते ईदृशीभिः सूचिभिः शिम्यन्तु त्वा ।
 के ये अश्वस्य वेगवतो वाजिनः अन्नवतः तव त्वचि विशस-
 नाथ प्रवर्तन्ते । अस्यादयश्शभिन्नादयो वा । यद्वा—सूचीभिः
 इति विभक्तिव्यत्ययः ईदृशयः सूच्यः त्वां शिम्यन्तु इति ॥

^५पञ्चमी—लोमान्तः प्रथमपादः । नारीः नार्यः । पूर्ववत्पूर्वस्व-
 र्णदीर्घत्वम् । पत्नयः पन्त्यः । महिषी वावाता परिवृक्ती राज्ञः
 पन्त्यः सर्वा एव पतिव्रताः । पूर्ववद्भूस्त्वम् । लोम लोमानि
 जातविकवचनम् । 'सुपां सुलुक्' इति वा द्वितीयाबहुवचनस्य
 लुक् । विचिन्वन्तु असिमार्गेभ्यो उपनयन्तु मनीषया स्वाभिप्रा-
 येण देवानां पन्त्यः इन्द्राण्यादयश्च दिशः प्राच्यादयश्च प्रा-
 च्यादिव्यवस्थिताः मनुष्याश्चेत्यर्थः । सूचीभिरित्यादि गतम् ॥

म्यन्तु त्वा । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं
चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूयं । इहेहैषां
कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो न-
मोवृक्तिं न जग्मुः ॥ ६२ ॥

शि॒म्यन्तु । त्वा । कु॒वित् । अ॒ङ्ग । यव॑मन्त॒ इति
यव॑-मन्तः । यव॑म् । चि॒त् । यथा॑ । दान्ति॑ । अ-
नु॒पूर्वमि॒त्यनु॑-पूर्वम् । वि॒यूयेति॑ वि-यूयं । इहेहे-
तीह॑-इह॒ । एषाम् । कृ॒णुत॑ । भोज॑नानि । ये ।
वर्हि॑षः । नमो॑वृक्तिमिति॒ नमः-वृक्ति॑म् । न । ज-
ग्मुः ॥ ६२ ॥

नारी॑स्त्रिंशच्च ॥ ११ ॥

षष्ठी—कुविदङ्गेति व्याख्यातेयं 'स्वाद्धीं त्वा' * इत्यत्र । प्रसिद्धमे-
वैतत्—यथा यवादिबहुधान्यवन्तो यवादीन् सहोत्पद्यमानान् अनुपूर्वं
परिपाठ्या पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति पृथक्केन स्थापयन्ति परस्परं कुण्डप-
लालादिभ्यो वा तुषकणादिभ्यो वा पृथक्कृत्य शोधयन्ति तथा
यूयमपि हे अस्यादयः तेषां भोजनानि कृणुत अस्याद्युद्गम्य
तुषादिकं पृथक्कृत्य भोक्तव्यानि स्वादूनि कुरुत । इहेह स्थाने
लोके वा केषां ये बर्हिषो यज्ञस्य वा नमोवृक्तिं नमस्कारनाशं न
जग्मुः न गता अस्माकमुपकारिणः तेषां कृणुत । ये पुनर्नाश-
न्ति ते तु अनेन विनाश्यन्तामिति ॥

इति पञ्चमे द्वितीये एकादशोनुवाकः.

कस्त्वां छ्यति कस्त्वा वि शास्ति
कस्ते गात्राणि शिम्यति । क उ ते श-
मिता कविः । ऋतवस्त ऋतुधा प-

^१कः । त्वा । छ्यति । कः । त्वा । वीति । शा-
स्ति । कः । ते । गात्राणि । शिम्यति । कः । उ ।
ते । शमिता । कविः । ^२ऋतवः । ते । ऋतुधेत्यृतु-
धा । परुः । शमितारः । वीति । शासतु । संवत्सरस्ये-

^१अथ अश्वं विशसति कस्त्वाछ्यतीत्यनुवाकेन ॥ अयमपि सर्व आनुष्टुभोनुवाकः । प्रथमा गायत्री । कः प्रजापतिः स एव त्वा छ्यति छिनत्ति स एव योग्य इति । छो छेदने, 'ओतश्शयनि' इत्योकारलोपः । क एव त्वां विशास्ति विशसतीत्यनया भूयुक्तं करोति । विपूर्वश्शास्तिविशसने । यद्वा—शसु हिंसायां इत्यस्य 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, वर्णव्यव्यत्ययेन अकारः । क एव ते तव गात्राणि शिम्यति शमयति सुखेन विशसति । यद्वा—अविनाशेन अङ्गानि विशस्य स्थापयति । यस्मादेवं तस्मात् क एव शमिता शमयिता कविः मेधावी अवयवविभागज्ञः । 'शमिता यज्ञे' इति ण्यन्तस्य निपात्यते ॥

^२अथ द्वितीया—ऋतवो वसन्तादयः ते तव शमितारो भूत्वा ऋतुधा ऋतावृतौ तत्तद्वत्वनुरूपं कालेकाले वा । वीप्सायां छान्दसो धाप्रत्ययः । परुः परुंषि पर्वाणि विशासतु विशसन्तु । यद्वा—परुरिति वीप्स्यते । परुः पर्वविभागेनेत्यर्थः । संवत्सरस्य धायसा साधारण्येन तदधीनत्वात्तेषां शिमीभिः विशसनकर्मभिः

संशामितारो वि शासतु । संवत्स-
रस्य धार्यसा शिमीभिश्शिम्यन्तु त्वा ।
दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छ्यन्तु वि च
शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः
कृण्वन्तु शिम्यन्तः । अर्धमासाः
परूषि ते मासाश्छ्यन्तु शिम्य-

ति सं-वत्सरस्य । धार्यसा । शिमीभिः । शिम्यन्तु ।
त्वा । ^३दैव्याः । अध्वर्यवः । त्वा । छ्यन्तु । वीति ।
च । शासतु । गात्राणि । पर्वश इति पर्व-शः । ते ।
शिमाः । कृण्वन्तु । शिम्यन्तः । अर्धमासा इत्य-
र्ध-मासाः । परूषि । ते । मासाः । छ्यन्तु । शि-

हविर्भागादानसमर्थाभिः शिम्यन्तु ऋतवः । ' वहिहाधाम्रीभ्यः छन्द-
सि ' इति दधातेरसुन् । णिदिति हि तत्रानुवर्तते । शिम्यतेः
' इन् सर्वधातुभ्यः ' इतीन्प्रत्ययः, छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

^३तृतीया—दैव्याः दिव्याः । ' देवाद्ययञौ ' इति यञ् । अ-
ध्वर्युः अध्वरस्य नेता । क्यचि ' कव्यध्वरपृतनस्यचि ' इति लोपः
' कयाच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । त्वा छ्यन्तु संविशसन्तु च । ते
तव गात्राणि पर्वशः । ' संख्यैकवचनाच्च ' इति शस् । विशसनसमर्थाः
ते दैव्या अध्वर्यवः शिम्यन्तः शमयन्तः कृण्वन्तु पर्वशः कुर्वन्तु ॥

^४चतुर्थी—अर्धमासाः परूषि पर्वाणि पूर्णमासादयो मासाश्च छ्यन्तु
छेदनेन त्वां हविः कुर्वन्तु शिम्यन्तः शमयन्तः । यद्वा—अ-

न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलि-
ष्टम् ॥ ६३ ॥ सूदयन्तु ते । पृथि-
वी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिष-
ज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैस्सह रूपं कृ-
णोतु साधुया । शं ते परेभ्यो गा-

म्यन्तः । अहोरात्राणीत्यहः—रात्राणि । मरुतः ।
विलिष्टमिति वि—लिष्टम् ॥ ६३ ॥ सूदयन्तु । ते ।
^५पृथिवी । ते । अन्तरिक्षेण । वायुः । छिद्रम् । भिष-
ज्यतु । द्यौः । ते । नक्षत्रैः । सह । रूपम् । कृणोतु ।
साधुया । ^६शम् । ते । परेभ्यः । गात्रेभ्यः । शम् ।
अस्तु । अवरैभ्यः । शम् । अस्थभ्य इत्यस्थ—भ्यः ।

धर्मासाश्च तव पुरूषि अवयवान् शिष्यन्तु छ्यन्तु अहोरात्राणि
मरुतश्च ते विलिष्टं विनाशितं विश्लिष्टं वा सूदयन्तु क्षारयन्तु
स्वाद्भुक्वन्तु वा । यद्वा—यद्विलिष्टं यागायोग्यं यद्विरूपं विश-
सितं तद्विनाशयन्तु ॥

^५पञ्चमी—पृथिवी अन्तरिक्षेण सहितो वायुश्च तव छिद्रं विनष्टं
भिषज्यतु अविनष्टं करोतु । द्यौरपि नक्षत्रैस्सह तव रूपं कृणोतु
साधु । द्वितीयाया याजादेशः । यागसाधनं कुर्वन्त्विति ॥

^६षष्ठी—ते तव परेभ्यो गात्रेभ्यः हविष्टं प्रतिपाद्यमानेभ्यः शं सुख-
मस्तु । अवरैभ्यः हविष्टं प्रतिपाद्यमानेभ्यश्च शमस्तु । अस्थभ्यः अस्थि-
भ्यश्च शमस्तु । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यनङ् । मज्जभ्यश्च शमस्तु ।

त्रैभ्यश्शामस्त्ववरेभ्यः । शमस्थभ्यो
मज्जभ्यश्शामु ते तनुवे भुवत् ॥ ६४ ॥

मज्जभ्य इति मज्ज-भ्यः । शम । उ । ते । तनुवे ।
भुवत् ॥ ६४ ॥

विलिष्टं त्रिंशच्च ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अन्नपते यावती वि वै पुरु-
षमात्रेणाग्ने तव श्रवो वषो ब्रह्म जज्ञान स्व-
यमातृणामेषां वै पशुर्गायत्री कस्त्वा द्वा-
दश ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अपचितिमान् वि वा एतावग्ने
तव स्वयमातृणां विष्चीनानि गा-
यत्री चतुष्पष्टिः ॥ ६४ ॥

पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रश्नः.

किं बहुना ते तव तनुवः शरीरस्य शं सुखमेव भुवत् भवतु । तनूशब्द
ऊकारान्तोप्यस्ति । भवतेर्लेट् ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ' लेटो-
डाटौ ' इत्यडागमः ' भूसुवोस्तिङि ' इति गुणाभावः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये
पञ्चमे काण्डे द्वितीयप्रश्ने द्वादशोनुवाकः.

समाप्तो द्वितीयप्रपाठकः.

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदाग्निः किं वा-
ऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै य-
ज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूर्यन्ति
वा अस्य तदाश्विनीरुपं दधात्यश्वि-
नौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवा-

¹उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-यज्ञः । वै । एषः । यत् ।
अग्निः । किम् । वा । अहं । एतस्य । क्रियते ।
किम् । वा । न । यत् । वै । यज्ञस्य । क्रियमा-
णस्य । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । पूर्यन्ति । वै ।
अस्य । तत् । आश्विनीः । उपेतं । दधाति । अ-
श्विनौ । वै । देवानाम् । भिषजौ । ताभ्याम् । ए-

¹उक्ता प्रथमा चितिः । इदानीं द्वितीयस्यां चितौ आश्विनीर्वि-
धातुमाह—उत्सन्नयज्ञ इत्यादि ॥ अतः परमग्निकाण्डमेव । उत्सन्न-
यज्ञः । शाकपार्थिवादिः । अग्नौ भूयिष्ठं कर्मोत्सन्नं भवति, कात्स्नर्येन
कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् एतस्य किं कर्तव्यं क्रियते किं वाऽक-
र्तव्यमेव क्रियते इति को ज्ञातुं अर्हति । अहेति पक्षे । यच्च
यज्ञस्य क्रियमाणस्य कात्स्नर्येन निवर्तयितुं प्रारब्धस्य सम्बन्धिनः
अन्तर्यन्ति नाशयन्ति । प्रमादादननुष्ठानमेव नाशः । ‘अन्तरपरि-
ग्रहे’ इति गतित्वात् ‘तिडि चोदात्तवति’ इत्यन्तश्शब्दस्य अनुदा-

स्मै भेषजं करोति पञ्चोप दधाति
 पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मै
 भेषजं करोत्यृतव्या उप दधात्यृतूनां
 क्लृप्त्यै ॥ १ ॥ पञ्चोप दधाति पञ्च
 वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्क-

व । अस्मै । भेषजम् । करोति । पञ्च । उपेति ।
 दधाति । पाङ्क्तः । यज्ञः । यावान् । एव । यज्ञः ।
 तस्मै । भेषजम् । करोति । ऋतव्याः । उपेति ।
 दधाति । ऋतूनाम् । क्लृप्त्यै ॥ १ ॥ पञ्च । उपेति ।
 दधाति । पञ्च । वै । ऋतवः । यावन्तः । एव ।

त्त्वम् । 'यदृत्तान्नित्यम्' इति आख्यातं न निहन्यते । तदाऽस्य
 अङ्गं पूयति विशीर्यते दुष्टं पच्यते भिषजा चिकित्सितव्यं भव-
 ति । पूयी विशरणे । आश्विनीरिति । 'ध्रुवक्षितिः' * इत्याद्याः । अ-
 श्विमानुपधान आसामिति 'अश्विमानण्' इत्यणप्रत्ययः । अश्विना-
 वित्यादि । गतम् ॥

पञ्चेति ॥ एकैका दिक्षु एका मध्ये । पाङ्क्तत्वमुक्तम् । ऋतव्या इति
 ऋतुमता मन्त्रेणोपधेयाः । पूर्ववत् यत् । 'सजूर् ऋतुभिस्सजूर्वि-
 धाभिस्सजूर्वसुभिः' * इत्याद्याः । क्लृप्त्यै अविपर्यतधर्मतायै । पञ्चेति ।
 एकैका दिक्षु एकां मध्ये । पञ्च वा इति । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वात् ॥

ल्पयति समानप्रभृतयो भवन्ति
समानोदर्कास्तस्मात्समाना ऋतव
एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्दृतवो

ऋतवः । तान् । कल्पयति । ^३समानप्रभृतय इति
समान-प्रभृतयः । भवन्ति । समानोदर्का इति
समान-उदर्काः । तस्मात् । समानाः । ऋतवः ।
एकेन । पदेन । व्यावर्तन्त इति वि-आवर्तन्ते ।
तस्मात् । ऋतवः । व्यावर्तन्त इति वि-आवर्तन्ते ।

^३समानप्रभृतय इति ॥ एकप्रारम्भा एकसमाप्तय इत्यर्थः ।
तस्मान्मध्ये (दोषं) एकं पदं व्यावर्तते तासां, यथा—सजूरादिकं
वसुभी रुद्रैरादित्यैः विश्वेर्देवैरिति । सर्वमन्यत्समानं, यथा—सजूर्
ऋतुभिस्सजूर्विधाभिः * इति सर्वासां प्रभृतिः । 'सजूर्देवैर्वयोनाथैः *
इत्यादि सर्वासामुदर्कः । तस्मादित्यादि । मन्त्राणां अत्यन्तसाम्यात्
ऋतवोऽप्यत्यन्तसमाना भवन्ति । एकेनेत्यादिना पुनः प्रवृत्तिं प्रति-
पादयन्ति । तस्मादिति । एकेन पदेन व्यावृत्तत्वात् मन्त्राणां
समाना अपि सन्तो व्यावृत्तधर्माणो भवन्ति ऋतवः । केचिदाहुः—
विधाः वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवाः । व्यावर्तकाः विधा इत्याव [इत्येवं]
उच्यन्ते । 'सजूर् ऋतुभिः * इति प्रभृतिः उदर्कः स (एक) एव ।
'सजूर्देवैः * इति वीप्सा पञ्चस्वनुषङ्गद्योतनार्था इति ॥

व्यावर्तन्ते प्राणभृत उप इधात्युतु-
 ष्वेव प्राणान्दधाति तस्मात्समाना-
 सन्त ऋतवो न जीर्यन्त्यथो प्र
 जनयत्येवैनानेष वै वायुर्यत्प्राणो
 यद्वत्तव्या उपधाय प्राणभृतः ॥ २ ॥

प्राणभृत इति प्राण-भृतः । उपेति । इधाति ।
 ऋतुषु । एव । प्राणानिति प्र-अनान् । इधाति ।
 तस्मात् । समानाः । सन्तः । ऋतवः । न । जी-
 र्यन्ति । अथो इति । प्रेति । जनयति । एव ।
 एनान् । एषः । वै । वायुः । यत् । प्राण इति
 प्र-अनः । यत् । ऋतव्याः । उपधायेत्युप-धाय ।
 प्राणभृत इति प्राण-भृतः ॥ २ ॥ उपइधातीत्युप-

प्राणभृत इति ॥ पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । 'प्राणं मे
 पहि'* इत्याद्या ऋतुषु प्राणभरणहेतुत्वात्प्राणभृतः प्रजानां प्राणा-
 द्यभिवृद्धिहेतुत्वमेव ऋतूनां प्राणादिमत्त्वम् । तस्मादिति । सर्वकालं
 समाना एकरवभावा एव सन्तो भवन्तो न कदाचिदपि जीर्यन्त्यु-
 तवः, समाना एव भवन्ति । अथो अपि च प्रजनयत्येवैनान्
 ऋतून् प्राणादिमत्तया न जराभावमात्रमेव क्रियत इति ॥

एष वा इति ॥ गतम् । सर्वानृतूनिति । सर्वैः ऋतुभिः लक्षितः ।

उपदधाति तस्मात्सर्वानृतून् वा-
युरावरीवर्ति वृष्टिसनीरुप दधाति
वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेक-
मृतुं वर्षेदनुपरिहारः सादयति त-
स्मात्सर्वानृतून् वर्षति यत्प्राणभृत

दधाति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् । अन्विति ।
वायुः । एति । वरीवर्ति । वृष्टिसनीरिति वृष्टि-
सनीः । उपेति । दधाति । वृष्टिम् । एव । अवेति ।
रुन्धे । यत् । एकधेत्येक-धा । उपदध्यादित्युप-
दध्यात् । एकम् । ऋतुम् । वर्षेत् । अनुपरिहार-
मित्यनु-परिहारम् । सादयति । तस्मात् । सर्वान् ।
ऋतून् । वर्षति । यत् । प्राणभृत इति प्राण-

लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । आवरीवर्ति पुनःपुनरावर्तते ।
यद्भुक्ति 'रीगृदुपधस्यं च' इति रीगागमः ॥

वृष्टिसनीरिति ॥ पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । 'अप-
स्पिन्व' * इत्याद्याः वृष्टिसनित्र्यः वृष्टिसनयः । 'छन्दसि वनसन'
इतीन्प्रत्ययः । एकधेति । एकस्यामेव दिशि स्थित उपदध्यात् ।
एकमृतुमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अनुपरिहारमिति । अनु-
क्रमेण परितस्सर्वासु दिक्षु गत्वा सादयति सर्वस्यां दिशि उप-

उप॒धायं वृष्टि॑सनीरुप॒दधाति॑ तस्मा॒-
द्वायु॑प्रच्युता दि॒वो वृष्टि॑रीर्ते प॒शवो वै
वय॑स्या॒ नाना॑मनसः खलु॒ वै प॒श-
वो नाना॑व्रतास्तेऽप ए॒वाभि सम॑न-

भृतः । उप॒धायेत्युप॒-धायं । वृष्टि॑सनीरिति वृष्टि-
सनीः । उप॒दधातीत्युप॒-दधाति॑ । तस्मात् । वायु॑प्र-
च्युतेति वायु॒-प्रच्युता॑ । दि॒वः । वृष्टिः । ईर्ते । ७प॒-
शवः । वै । वय॑स्याः । नाना॑मनस इति नाना॒-
मनसः । खलु॑ । वै । प॒शवः । नाना॑व्रता इति ना-

दधाति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । तस्मादित्यादि । गतम् । वायु
प्रच्युतेति । वायुना प्रच्याविता । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईर्ते इति । च्यवते । ईर गतौ आदादिकः ॥

७अथ वयस्या विधास्यन् तासां अपस्याभ्यः पूर्वमेवोपधेयत्वं
शाखान्तरविधेयं दूषयितुमाह—पशवो वै वयस्या इति ॥ तत्साधनत्वा-
त्ताच्छब्दम् । वयस्यावानुपधानो मन्त्रः आसामिति वयस्याः 'ज्य-
विर्वयः'* इत्याद्या एकोनविंशतिः । नानामनस इत्यादि । ना
आवयः नदे यस्मै [नावश्यं यदेकस्मै रोचते तदन्यस्मै] रोचते ।
तथा नानाव्रताः नानाकर्माणः यत्रैव कश्चित् प्रवर्तते तत्रैवान्यो
निवर्तते । सर्वेऽपि पशवो लक्ष्मीकृत्य समानमनसो भवन्ति । सर्वे-

सः ॥३॥ यं कामयेतापशुस्स्यादि-
ति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उप
दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः क-
रोत्यपशुरेव भवति यं कामयेत प-
शुमान्थस्यादित्यपस्यास्तस्योपधायं

ना-व्रताः । ते । अपः । एव । अभीति । समनस
इति स-मनसः ॥ ३ ॥ यम् । कामयेत । अप-
शुः । स्यात् । इति । वयस्याः । तस्य । उपधाये-
त्युप-धायं । अपस्याः । उपेति । दध्यात् । असं-
ज्ञानमित्यसं-ज्ञानम् । एव । अस्मै । पशुभिरिति
पशु-भिः । करोति । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
कामयेत । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इति ।
अपस्याः । तस्य । उपधायेत्युप-धायं । वयस्याः ।

भ्योप्यापः रोचन्ते । सर्वेऽपि स्नानपानादिना अप्सु रमन्ते । तस्मा-
देवमपां सर्वाभिमतत्वादपस्यानामेव प्राथम्यं युक्तियुक्तमिति । अपस्या-
शब्देन चानन्तरोपहिताः 'अपस्पिन्व'* इत्यादयो वृष्टिसनय उच्यन्ते ॥

यं कामयेतेत्यादि ॥ प्रथममुपहितानां पश्वात्मनां वयस्यानां
पश्चादनुपरिहारमुपधीयमानाभिः अपस्याभिः अभिभूतत्वादस्य यज-
मानस्य पशुभिरसंज्ञानं अप्रकाशं करोति बहुपशुभिरप्रसिद्धेः अ-

वयस्या उप दध्याथसंज्ञानमेवास्मै
पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्मा-
च्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे

उपेति । दध्यात् । संज्ञानमिति सं-ज्ञानम् । एव ।
अस्मै । पशुभिरिति पशु-भिः । करोति । पशुमानिति
पशु-मान् । एव । भवति । चतस्रः । पुरस्तात् ।
उपेति । दधाति । तस्मात् । चत्वारि । चक्षुषः ।
रूपाणि । द्वे इति । शुक्ले इति । द्वे इति । कृष्णे

पशुरेव भवति । अपस्यानांतु प्राथम्ये पश्चात्मानां वयस्यानां
केनचिदभिभूतत्वात् पशुभिः ख्यातः पशुमान् भवति, वयस्यान्त-
त्वात् चितेः गुणोत्तरेण चाभिभवो नास्तीति भावः ॥

चतस्र इत्यादि ॥ 'विष्टम्भो वयः' * इत्याद्याः । न त्वनुवाक-
स्याद्याः । अत्र मन्त्राम्नातक्रममुल्लङ्घ्य ब्राह्मणेन क्रमान्तरं विधी-
यते । अत्र च लिङ्गं—मूर्धन्वतीर्भवन्ति इति । नव्यादिषु चत-
सृषु काचिदपि मूर्धन्वती तासामुपधानोति [धाने] विद्यते ।
ताः पुरस्तात् शिरसि प्रतिरूपं दधाति । तस्मादिति । द्वे
शुक्ले रूपे शुक्लं च शारं च । द्वे कृष्णे कृष्णं गोळं पुरुषम-
ण्डलश्च । 'कृष्णस्यामृगाख्यायाम्' इति अन्तोदात्तत्वम् ॥

कृष्णे ॥४॥ मूर्धन्वतीर्भवन्ति त-
स्मात्पुरस्तान्मूर्धा पञ्च दक्षिणायाम्
श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां
तस्मात्पश्चाद्वर्षीयान्पुरस्तात्प्रवणः
पशुर्वस्तो वय इति दक्षिणेऽंस
उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽंस

इति ॥ ४ ॥ ¹⁰मूर्धन्वतीरिति मूर्धन्-वतीः । भव-
न्ति । तस्मात् । पुरस्तात् । मूर्धा । पञ्च । दक्षि-
णायाम् । श्रोण्याम् । उपेति । दधाति । पञ्च ।
उत्तरस्यामित्युत्-तरस्याम् । तस्मात् । पश्चात् ।
वर्षीयान् । पुरस्तात्प्रवण इति पुरस्तात्-प्रवणः ।
पशुः । ¹¹वस्तः । वयः । इति । दक्षिणे । अंसैः ।
उपेति । दधाति । वृष्णिः । वयः । इति । उत्तर-

¹⁰मूर्धन्वतीरिति ॥ मूर्धन्वानासामुपधानो मन्त्र इति । 'वय-
स्यासु मूर्धो मतुप्' 'अनो नुट्' 'वा छन्दसि' इति पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वम् । 'ह्रस्वनुङ्ग्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । तस्मा-
दिति । पश्चाद्वर्षीयान् वृद्धतरः । प्रियस्थिरादिना वर्षादेशः ।
पुरस्तात्प्रवणः कृशः । 'प्रनिरन्तः' इत्यादिना णत्वन् ॥

¹¹दक्षिणे अंस उपदधातीत्येव । असावेवेति । परस्परस्योप-
कुर्वाणैः स्थापयति । उत्तर इति । पक्षे उपदधातीत्येव ।

सावेव प्रति दधाति व्याघ्रो वय इ-
ति दक्षिणे पक्ष उप दधाति सिं-
हो वय इत्युत्तरे पक्षयोरेव वीर्यं द-
धाति पुरुषो वय इति मध्ये तस्मा-
त्पुरुषः पशूनामधिपतिः ॥५॥

इत्युत्-तरे । अ५सौ । एव । प्रतीति । दधाति ।
व्याघ्रः । वयः । इति । दक्षिणे । पक्षे । उपेति ।
दधाति । सिं५हः । वयः । इति । उत्तर इत्युत्-
तरे । पक्षयोः । एव । वीर्यम् । दधाति । पुरुषः ।
वयः । इति । मध्ये । तस्मात् । पुरुषः । पशू-
नाम् । अधिपतिरित्यधि-पतिः ॥ ५ ॥

क्लृप्त्या उपधाय प्राणभृत्स्समंनसः कृष्णे
पुरुषो वय इति पञ्च च ॥ १ ॥

पक्षयोरित्यादि । गतम् । मध्य इति आत्मनि । तस्मादिति । प्रधानस्था-
(प)ने पुरुषशब्देनोपधानात् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम
उदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये प्रथमोनुवाकः ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वय-
मातृणामुप दधातीन्द्राग्निभ्यां वा
इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयो-
र्विधृत्या अधृतेव वा एषा यन्म-

¹इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । अव्यथमानाम् । इति ।
स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् । उपेति ।
दधाति । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि-भ्याम् । वै ।
इमौ । लोकौ । विधृताविति वि-धृतौ । अनयोः ।
लोकयोः । विधृत्या इति वि-धृत्यै । ²अधृता ।
इव । वै । एषा । यत् । मध्यमा । चितिः । अ-

¹अथ मध्यमायां चितौ स्वयमातृणां विदधाति—इन्द्राग्नी
इत्यादि ॥ प्रथमचितामिव स्वयमातृणां अश्वमवघ्राप्य अविदुषा
ब्राह्मणेन सहाभिद्रुत्य 'इन्द्राग्नी अव्यथमानां'* इत्यनुद्रुत्य 'विश्व-
कर्मा त्वा सादयतु'* इत्युपदधाति । इमौ लोकाविति । द्यौश्च
पृथिवी च विधृताविति शेषो धारयितुं शक्यते । तस्मादि-
न्द्राग्निभ्यां कृतग्रहणा स्वयमातृणा अनयोस्तावत् लोकयोः विधृत्यै
भवति । 'गतिरनन्तरः' 'तादौ च' इत्युभयत्र गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

²अथान्तरिक्षस्य विधृतिं प्रतिपादयन्ति—अधृतेव वेत्यादि ॥ कथ-
मधृतेवेत्याह—अन्तरिक्षमिवेति । मध्यमत्वात् । ओजोभृताविति

ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषे-
न्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानामो-
जोभृतावोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते
धृत्यै स्वयमातृणामुप दधात्यन्त-
रिक्षं वै स्वयमातृणाऽन्तरिक्षमे-
वोप धत्तेऽश्वमुप ॥ ६ ॥ घ्रापय-

न्तरिक्षम् । इव । वै । एषा । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अ-
ग्नी । इति । आह । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वै ।
देवानाम् । ओजोभृतावित्योजः-भृतौ । ओजसा ।
एव । एनाम् । अन्तरिक्षे । चिनुते । धृत्यै । ^३स्व-
यमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् । उपेति । द-
धाति । अन्तरिक्षम् । वै । स्वयमातृणेति स्वयं-
आतृणा । अन्तरिक्षम् । एव । उपेति । धत्ते ।
^४अश्वम् । उपेति ॥ ६ ॥ घ्रापयति । प्राणमिति प्र-अनम् ।

सामर्थ्यातिशयो गम्यते । सर्वेषामपि देवानां ओजोभृत्त्वात्
तस्मात्तयोरेवौजसा इमामन्तरिक्षे चिनुते । तस्मादियमन्तरिक्षस्यापि
धृत्यै धारणाय भवति ॥

^३अन्तरिक्षं वा इत्यादि ॥ बहूपकारकत्वात् छिद्रवत्त्वाच्च ॥

^४अश्वमुप घ्रापयतीति ॥ व्याख्यातं स्वयमातृणामित्यत्र ॥*

ति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्रा-
जापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनै-
वाग्निं चिनुते स्वयमातृण्णा भवति
प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य
लोकस्यानुरुख्यात्यै देवानां वै सुवर्गं
लोकं यतां दिशास्समवलीयन्त त
एता दिश्या अपश्यन्ता उपादधत्

एव । अस्याम् । दधाति । अथो इति । प्राजापत्य
इति प्राजा-पत्यः । वै । अश्वः । प्रजापतिनेति
प्राजा-पतिना । एव । अग्निम् । चिनुते । स्वय-
मातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा । भवति । प्राणाना-
मिति प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै ।
अथो इति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।
अनुरुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । ^५देवानाम् । वै ।
सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यताम् । दिशः ।
समिति । अवलीयन्त । ते । एताः । दिश्याः । अ-
पश्यन् । ताः । उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते ।

^५देवानां वा इत्यादि ॥ दिश्याविधिः । यतामिति । 'शतुरनु-
मः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । समवलीयन्त व्यशीर्यन्त । वली

ताभिर्वै ते दिशोऽहृहृन् यद्विश्यां
 उपदधाति दिशां विधृत्यै दशं प्रा-
 णभृतः पुरस्तादुप ॥ ७ ॥ दधाति
 नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
 प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्ता-

दिशः । अहृहृन् । यत् । दिश्याः । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । दिशाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
 ६दशं । प्राणभृत इति प्राण-भृतः । पुरस्तात् । उ-
 पेति ॥ ७ ॥ दधाति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा
 इति प्र-अनाः । नाभिः । दशमी । प्राणानिति
 प्र-अनान् । एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् ।
 पुरस्तात् । प्राणा इति प्र-अनाः । ७ज्योतिष्मतीम् ।

विशरणे । दिश्या इति । दिङ्मानुपदधानो मन्त्र आसामिति दिश्याः ।
 पूर्ववद्यत् । ' राह्यसि '* इत्यादयः पञ्च एकैका दिक्षु एकामध्यै ।
 ता इत्यादि । गतम् ॥

६दश प्राणभृत इत्यादि ॥ पुरस्तात् प्राचीः ' आयुर्मे पाहि '*
 इत्याद्याः पुरुषस्य आयुर्दाः प्राणहेतवः । नवेति । सप्त शीर्षण्या द्वा-
 ववाञ्चाविति । तस्मात्पुरस्तात्प्रायशः [त्प्राञ्चः] ॥

त्प्राणा ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप द-
धाति तस्मात्प्राणानां वाग्ज्योतिरु-
त्तमा दशोपं दधाति दशाक्षरा वि-
राडिराहुन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुर-
स्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपा-
स्महे छन्दांसि पशुष्वजिमयु-

उत्तमामित्युत्-तमाम् । उपेति । दधाति । त-
स्मात् । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । वाक् । ज्यो-
तिः । उत्तमेत्युत्-तमा । ^७दश । उपेति । दधा-
ति । दशाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-
राट् । विराडिति वि-राट् । छन्दसाम् । ज्योतिः ।
ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् ।
पुरस्तात् । ज्योतिः । उपेति । आस्महे । ^८छ-
न्दांसि । पशुषु । आजिम् । अयुः । तान् ।

^७ज्योतिष्मतीमिति ॥ ज्योतिर्मे यच्छेति । वाग्ज्योतिरिति । परस्य
ज्योतिषो विवर्तत्वाद्वाचः ॥

^८दशाक्षरेति ॥ छन्दसां मध्ये विराट् द्योतनशीला ज्योतिः ।
तस्मादिति । भ्रूमध्यादौ परं ज्योतिरुपास्महे । यद्वा—पूर्वस्यां
दिशि सावित्रं ज्योतिरुपास्महे उदितं पश्यामः ॥

^९अथ बृहतीविधातुमाह—छन्दांसीत्यादि ॥ पशुषु निमित्तेषु

स्तान्वृहत्युदजयत्तस्माद्धारहताः ॥८
 पशव उच्यन्ते मा छन्द इति द-
 क्षिणत उप दधाति तस्माद्दक्षिणा-
 वृतो मासाः पृथिवी छन्द इति प-
 श्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत्

बृहती । उदिति । अजयत् । तस्मात् । वारहताः
 ॥ ८ ॥ पशवः । उच्यन्ते । ¹⁰मा । छन्दः । इति ।
 दक्षिणतः । उपेति । दधाति । तस्मात् । दक्षिणा-
 वृत इति दक्षिणा-आवृतः । मासाः । पृथिवी ।
 छन्दः । इति । पश्चात् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । ¹¹अग्निः । देवता । इति । उत्तरत् इत्यु-

आजिमयुः युद्धं गताः । ‘ लडशशाकटायनस्य ’ इति ज्ञेजुस् ।
 तानित्यादि । गतम् । तस्मात्पशव्या बृहत्य इत्युक्तं भवति ॥

¹⁰‘मा छन्दः’* इत्याद्या द्वादश दक्षिणत उपदधाति तस्मादिति ॥
 पादसङ्ख्यान्यान्माशब्दान्वयाच्च मासा गृह्यन्ते । दक्षिणावृत इति ।
 दक्षिणायां दिशि आवृत्तिर्येषां दक्षिणभागवृत्तित्वं प्रदक्षिणभागग-
 मनत्वं मेषादिसंज्ञासंज्ञितगोळद्वादशभागस्थितदिवाकरगतिविशेषात्मनां
 मासानां गोळभ्रमणनिबन्धनात् प्रदक्षिणा वृत्तिः । प्रतिष्ठित्या
 इति । पृथिव्यादीनां द्वादशानां प्रतिष्ठाहेतुत्वात् ॥

¹¹ओज एवेति ॥ अग्न्यादीनां ओजस्वित्वात् । तस्मादिति ।

ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो ध-
 ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति
 षट्त्रिंशत्सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती वार्हताः पशवो बृहत्यैवा-
 स्मै पशून्व रुन्धे बृहती छन्दसाम्
 स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः ॥ ९ ॥

त्-तरतः । ओजः । वै । अग्निः । ओजः । एव ।
 उत्तरत इत्युत्-तरतः । धत्ते । तस्मात् । उत्तरतो-
 मिप्रयायीत्युत्तरतः—अभिप्रयायी । जयति । ¹²ष-
 ट्त्रिंशदिति षट्-त्रिंशत् । समिति । पद्यन्ते ।
 षट्त्रिंशदक्षरेति षट्त्रिंशत्—अक्षरा । बृहती । वा-
 र्हताः । पशवः । बृहत्या । एव । अस्मै । पशून् ।
 अवेति । रुन्धे । बृहती । छन्दसाम् । स्वाराज्य-
 मिति स्व-राज्यम् । परीति । इयाय । यस्य ।

उत्तरस्यां दिशि अभिप्रयाणशीलो जयति दुरितानि । 'सुप्यजा-
 तौ' इति णिनिः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹²षट्त्रिंशदिति ॥ षट्त्रिंशच्च षट्त्रिंशत् । 'सङ्ख्या' इति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत्येति । शतृवद्भावात् 'शतुरनुमः' इति नद्या
 उदात्तत्वम्, 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति वा । ततः 'उदात्तयणः'

उपधीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं स-
 त्म बालखिल्याः पुरस्तादुषं दधाति
 सप्त पश्चात्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा
 द्वाववाञ्चौ प्राणानां^{१३} सवीर्यत्वाय
 मूर्धाऽसि राडिति पुरस्तादुषं दधा-
 एताः ॥ ९ ॥ उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । गच्छ-
 ति । स्वाराज्यमिति स्व-राज्यम् । ^{१३}सप्त । बाल-
 खिल्या इति बाल-खिल्याः । पुरस्तात् । उपेति ।
 दधाति । सप्त । पश्चात् । सप्त । वै । शीर्षण्याः ।
 प्राणा इति प्र-अनाः । द्वौ । अवाञ्चौ । प्राणाना-
 मिति प्र-अनानाम् । सवीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वा-
 यं । ^{१४}मूर्धा । असि । राट् । इति । पुरस्तात् ।

इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वाराज्यमिति । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः'
 इति ष्यञ् ॥

^{१३}बालखिल्या इति ॥ 'मूर्धाऽसि राट्'* इति पुरस्तात्प्रतीचीः
 'यन्त्री राट्'* इति सप्त पश्चात् प्राचीः । बालस्थाने खिलां स्वरूपासङ्की-
 र्त्तनात् बालखिल्या इति संज्ञामात्रमिदम् । यद्वा—बालखिल्या
 ऋषयः तदात्मनेष्टकाः स्तूयन्ते । द्वाविति । तेन शीर्षण्याः प्रा-
 णाः सङ्ख्यायास्सप्तत्वात् संहतिः वक्ष्यत इति ॥

^{१४}समीच इति ॥ परस्परसङ्गताः तेन चक्षुरादिके द्वे द्वे सङ्गते

ति यन्त्री राडिति पृश्वात्प्राणानेवा-
स्मै समीचौ दधाति ॥ १० ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अ-
कुर्वत ते देवा एता अक्षण्यास्तो-

उपेति । दधाति । यन्त्री । राट् । इति । पृश्वात् ।
प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अस्मै । समीचः ।
दधाति ॥ १० ॥

अश्वमुप पुरस्तादुप वारहता एताश्चतु-
स्त्रिंशच्च ॥ २ ॥

¹देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् ।
असुराः । अकुर्वत । ते । देवाः । एताः । अक्षण-
यास्तोमीया इत्यक्षण्या-स्तोमीयाः । अपश्यन् ।
ताः । अन्यथा । अनूच्येत्यनु-उच्य । अन्यथा ।

इति । 'समस्समिः' इति सम्यादेशे 'चौ' इति दीर्घत्वम्, अ-
न्तोदात्तत्वं च ॥

इति पञ्चमे तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः.

¹अथ चतुर्थी चित्तिरारभ्यते । तत्राक्षण्यास्तोमीया विधातुमा-
ह—देवा वा इत्यादि ॥ अन्यथेत्यादि । अन्येन क्रमेण स्तोमा-
नुसारिणा मन्वानाम्नाय अन्येन क्रमेण मुख्यत्वाद्यनुसारिणा ता
उपदधांचक्रुः । तां च प्रक्रियामसुरा नान्वगच्छन् आम्रायक्रमेणैवो-

मीयां अपश्यन्ता अन्यथाऽनूच्यान्य-
थोपादधत् तदसुरा नान्ववायन्ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यदक्षणाया-
स्तोमीयां अन्यथाऽनूच्यान्यथोपद-
धाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्म-

उपेति । अदधत् । तत् । असुराः । न । अन्ववा-
यन्नित्यनु-अवायन् । ततः । देवाः । अभवन् ।
परेति । असुराः । यत् । अक्षणायास्तोमीया इत्य-
क्षणाया-स्तोमीयाः । अन्यथा । अनूच्यान्यनु-
उच्य । अन्यथा । उपदधातीत्युप-दधाति । भ्रा-
तृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति ।
आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भव-

पादधत् । ततः पराभवन् । अन्यथा उपधाने निबन्धनं च 'य-
स्य मुख्यवतीः'* इत्यादिना दर्शयिष्यति । अत्राक्षणाया अना-
र्जवेन वर्तमानाः स्तोमाः त्रिवृदादयो येषु मन्त्रेषु ते अक्षणाया
स्तोमा मन्त्राः तैरुपधेयतया तत्सम्बन्धिन्य इष्टका अक्षणाया-
स्तोमीयाः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । 'आशुस्त्रिवृत्'† इत्यनु-
वाके अष्टदश, 'अग्नेर्भागोसि'‡ इत्यत्र दश । भवत्यात्मनेति
स्वयं भूतिमान् सम्पद्यते । प्रकृत्यादिलक्षणा तृतीया ॥

ना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्याशु-
 त्रिवृदिति पुरस्तादुपं दधाति यज्ञ-
 मुखं वै त्रिवृत् ॥ ११ ॥ यज्ञमुख-
 मेव पुरस्ताद्वि यातयति व्योम स-
 प्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमा-
 न्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते

ति । ^२आशुः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । इति ।
 पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । वै । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ॥ ११ ॥
 यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वि-
 ति । यातयति । ^३व्योमेति वि-ओम् । सप्तदश
 इति सप्त-दशः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै ।
 व्योमेति वि-ओम् । अन्नम् । सप्तदश इति सप्त-
 दशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् ।

^२यज्ञमुखं वा इत्यादि ॥ अत्रैव व्यवस्थापयिष्यते मुख्यवत्यः
 पुरस्तादन्नवत्यो दक्षिणतः प्रतिष्ठावत्यः पश्चाद्दोषवत्यः उत्तरत
 इति । त्रिवृतो यज्ञमुखत्वं बहिष्पवमानोपेक्षम् । वियातयत इति ।
 व्यापादयति ॥

^३अन्नं वै व्योमेति ॥ विविधयति व्योम्नि । ज्वरत्वरदिनां
 ऊठि गुणः । सप्तदशस्यान्नत्वं अन्नसाधनात् सृष्टत्वात् । तस्मा-
 दक्षिणेन अन्नं भुज्यते ॥

तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते धरुणं एक-
विंश इति पश्चात्प्रतिष्ठा वा एक-
विंशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्चदश
इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः
पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते त-
स्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति प्रतू-

दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । ^४धरुणः । एकविंश
इत्येक-विंशः । इति । पश्चात् । प्रतिष्ठेति प्रति-
स्था । वै । एकविंश इत्येक-विंशः । प्रतिष्ठी-
त्या इति प्रति-स्थित्यै । ^५भान्तः । पञ्चदश इति
पञ्च-दशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः । ओजः ।
वै । भान्तः । ओजः । पञ्चदश इति पञ्च-दशः ।
ओजः । एव । उत्तरत इत्युत्-तरतः । धत्ते । त-
स्मात् । उत्तरतोभिप्रयायीत्युत्तरतः-अभिप्रयायी ।
जयति । ^६प्रतूर्तिरिति प्र-तूर्तिः । अष्टादश इत्यष्टा-

^४प्रतिष्ठा वा इति ॥ पद्भ्यां सृष्टत्वात् ॥

^५भान्तः भानशील इन्द्रः ॥ पञ्चदशस्य ओजस्थानात् उरसो
बाहुभ्यां चोत्पत्तिः ॥

^६द्वौ त्रिवृताविति ॥ द्वे नक्त्रे अष्टादशेति । अनुपूर्वं अ-
नुक्रमेण ॥

तिरष्टादश इति पुरस्तात् ॥ १२ ॥
 उपं दधाति द्वौ त्रिवृत्तावभिपूर्वं यज्ञ-
 मुखे वि यातयत्यभिवर्तस्सविंश
 इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽ-
 न्नं सविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो वृत्ते
 तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते वर्चो द्वाविं-
 श इति पश्चाद्यद्विंशतिर्हे तेन

दशः । इति । पुरस्तात् ॥ १२ ॥ उपेति । दधाति । द्वौ ।
 त्रिवृत्ताविति त्रि-वृत्तौ । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् ।
 यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । वीति । यातयति ।
 अभिवर्त इत्यभि-वर्तः । सविंश इति स-विंश-
 शः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै । अभिवर्त
 इत्यभि-वर्तः । अन्नम् । सविंश इति स-विंश-
 शः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । वृत्ते । तस्मात् ।
 दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । वर्चः । द्वाविंशः ।
 इति । पश्चात् । यत् । विंशतिः । द्वे इति । ते-

अभिवर्तस्सामविशेषः । अपरपक्ष इत्येके । सविंशो विंशति-
 स्तोत्रियामहितः सोमः । तयोरन्नसाधनत्वात् अन्नत्वम् । गतमन्यत् ॥

यदिति ॥ यस्मादन्न विंशतिः सन्ति तेन द्वे विराजौ दशके ।

विराजौ यद्द्वे प्रतिष्ठा तेन विराजो-
रेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति त-
पो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात्सव्यः
॥ १३ ॥ हस्तयोस्तपस्वितरौ यो-
निश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधा-

न । विराजाविति वि-राजौ । यत् । द्वे इति । प्र-
तिष्ठेति प्रति-स्था । तेन । विराजोरिति वि-रा-
जौः । एव । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । अन्नाद्य
इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति । तपः । नवदश
इति नव-दशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः ।
तस्मात् । सव्यः ॥ १३ ॥ हस्तयोः । तपस्वितर
इति तपस्वि-तरः । ¹⁰योनिः । चतुर्विंश इति
चतुः-विंशः । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधा-
ति । चतुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति-अक्षरा ।

यस्माद्द्वे स्तः तेन प्रतिष्ठा । तेन विराजोः द्वयोरभिपूर्व प्रति अ-
न्नाद्यर्थं विराजोऽन्नत्वात् । निमित्तात्सप्तमी ॥

⁹सव्य इति ॥ हस्तयोर्मध्ये सव्यो दक्षिणः तपस्वितरः ।
तपः दुःखम् । प्रभूततरोपकारक इत्यर्थः ॥

¹⁰चतुर्विंशत्यक्षरेत्यादि ॥ गतम् । पवमानाभिप्रायं गायत्र्या
यज्ञमुखत्वम् ॥

ति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गाय-
त्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
यातयति गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षि-
णतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽ-
न्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणे-
नान्नमद्यते ओजस्त्रिणव इति पश्चा-
दिमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु
प्रति तिष्ठति संभरणस्त्रयोविंश
इति ॥ १४ ॥ उत्तरतस्तस्मात्सुव्यो

गायत्री । गायत्री । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् ।
वीति । यातयति । गर्भाः । पञ्चविंश इति पञ्च-
विंशः । इति । दक्षिणतः । अन्नम् । वै । गर्भाः ।
अन्नम् । पञ्चविंश इति पञ्च-विंशः । अन्नम् ।
एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अ-
न्नम् । अद्यते । ओजः । त्रिणव इति त्रि-नवः ।
इति । पश्चात् । इमे । वै । लोकाः । त्रिणव इति
त्रि-नवः । एषु । एव । लोकेषु । प्रतीति । ति-
ष्ठति । संभरण इति सं-भरणः । त्रयोविंश
इति त्रयः-विंशः । इति ॥ १४ ॥ उत्तरत इ-

हस्तयोस्संभार्यतरः क्रतुरेकत्रिंश
 इति पुरस्तादुपं दधाति वाग्वै क्रतु-
 र्यज्ञमुखं वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
 यातयति ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश-
 श इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो
 ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षि-
 णतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोर्धो ब्रह्मव-

त्युत्-तरतः । तस्मात् । सव्यः । हस्तयोः । सं-
 भार्यतर इति संभार्य-तरः । क्रतुः । एकत्रिंश
 इत्येक-त्रिंशः । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधा-
 ति । वाक् । वै । क्रतुः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
 वाक् । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुर-
 स्तात् । वीति । यातयति । ¹¹ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
 चतुस्त्रिंश इति चतुः-त्रिंशः । इति । दक्षिण-
 तः । असौ । वै । आदित्यः । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव । दक्षिणतः ।
 धत्ते । तस्मात् । दक्षिणः । अर्धः । ब्रह्मवर्चासितर

¹¹असाविति ॥ ब्रध्नस्य विष्टपस्य परिवृढस्यात्मनो विष्टपं
 स्थानमादित्यः । असाविति परिदृश्यमानमण्डलं निर्दिशति । द-
 क्षिणार्धः दक्षिणैकदेशः । 'अर्धस्यासमद्योतने' इत्यर्धशब्द

र्चसितरः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति
 पश्चात्प्रतिष्ठित्यै नाकंषट्त्रिंश इ-
 त्युत्तरतस्सुवर्गो वै लोको नाकंस्सु-
 वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१५॥

इति ब्रह्मवर्चसि-तरः । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था ।
 त्रयस्त्रिंश इति त्रयः-त्रिंशः । इति । पश्चात् ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । ¹²नाकः । षट्त्रिंश
 इति षट्-त्रिंशः । इति । उत्तरत इत्युत्-तरतः ।
 सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । नाकः । सु-
 वर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति
 सं-अष्ट्यै ॥ १५ ॥

वै त्रिवृदिति पुरस्तात्सुव्यस्रयोविंश इति
 सुवर्गो वै पञ्च च ॥ ३ ॥

आद्युदात्तः । ब्रह्मवर्चसितरः प्रवृद्ध उज्ज्वलतरः तपोबलत इ-
 तरस्माद्भागात् ॥

¹²सुवर्गो वा इति ॥ दक्षिणगोळस्थितानां गोळोर्ध्वभागस्थित-
 स्य स्वर्गस्योत्तरत्वात् । समष्टिः सम्यक्प्राप्तिः । अशू व्याप्तौ,
 'तादौ च' इति गतेः प्रकृति स्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये तृतीयोनुवाकः.

अग्नेर्भागोसीति पुरस्तादुप दधाति
 यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा
 यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमु-
 खमेव पुरस्ताद्वि यातयति नृचक्ष-
 सां भागोसीति दक्षिणतश्शुश्रुवांस-
 सो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवा-
 स्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जातो-

¹अग्नेः । भागः । असि । इति । पुरस्तात् ।
 उपेति । दधाति । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।
 वै । अग्निः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । दीक्षा ।
 यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । ब्रह्म । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । यज्ञमुखमिति
 यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वीति । यातयति ।
²नृचक्षसामिति नृ-चक्षसाम् । भागः । असि ।
 इति । दक्षिणतः । शुश्रुवांसः । वै । नृचक्षस
 इति नृ-चक्षसः । अन्नम् । धाता । जाताय । एव ।

¹अग्नेर्भागोसीत्यादि ॥ अग्निदीक्षामन्त्रः । त्रिवृतां यज्ञमुखत्वं
 आरम्भभावित्वात् । यज्ञमुखमेवेत्यादि । गतम् ॥

²शुश्रुवांस इति ॥ श्रुताध्ययनसम्पन्नाः शुश्रुवांसः । ते चान्न-

न्नमत्ति जनित्रं स्पृतं सप्तदश-
स्तोम इत्याहान्नं वै जनित्रम् ॥ १६
अन्नं सप्तदशोन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते मित्रस्य
भागोसीति पश्चात्प्राणो वै मित्रो-
पानो वरुणः प्राणापानावेवास्मि-

अस्मै । अन्नम् । अपीति । दधाति । तस्मात् ।
जातः । अन्नम् । अत्ति । जनित्रम् । स्पृतम् । स-
प्तदश इति सप्त-दशः । स्तोमः । इति । आह ।
अन्नम् । वै । जनित्रम् ॥ १६ ॥ अन्नम् । सप्तदश
इति सप्त-दशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते ।
तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । मित्रस्य ।
भागः । असि । इति । पश्चात् । प्राण इति प्र-
अनः । वै । मित्रः । अपान इत्यप-अनः । वरु-
णः । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । एव । अ-
स्मिन् । दधाति । दिवः । वृष्टिः । वाताः । स्पृताः ।

वन्तः अन्नं धाता धारकत्वात् । जातायैव जन्मकाल एव जात-
मात्र एव अन्नजन्महेतुः सप्तदशोऽन्नस्य साधनम् ॥

^३प्राणो वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

न्दधाति द्विवो वृष्टिर्वातास्स्पृता एक-
विंशस्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा
एकविंशः प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य
भागोसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र
ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्च-
दशः ॥ १७ ॥ ओज एवोत्तरतो ध-
त्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति
वसूनां भागोसीति पुरस्तादुप द-

एकविंश इत्येक-विंशः । स्तोमः । इति ।
आह । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । वै । एकविंश इ-
त्येक-विंशः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
इन्द्रस्य । भागः । असि । इति । उत्तरत इत्युत्-
तरतः । ओजः । वै । इन्द्रः । ओजः । विष्णुः ।
ओजः । क्षत्रम् । ओजः । पञ्चदश इति पञ्च-द-
शः ॥ १७ ॥ ओजः । एव । उत्तरत इत्युत्-
तः । धत्ते । तस्मात् । उत्तरतोभिप्रयायीत्युत्तरतः-
अभिप्रयायी । जयति । वसूनाम् । भागः । अ-

^४ब्रह्मेन्द्रविष्णुक्षत्रपञ्चदशा ओजोबलहेतवः । गतमन्यत् ॥

^५वसुरुद्रचतुर्विंशानां यज्ञमुखत्वं प्रधानसाधनत्वात् मुख्यत्वात् ॥

धाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं
 रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमु-
 खमेव पुरस्ताद्दि यातयत्यादित्या-
 नां भागोसीति दक्षिणतोन्नं वा आ-
 दित्या अन्नं मरुतोन्नं गर्भा अन्नं प-
 ञ्चविंशोन्नमेव दक्षिणतो धत्ते त-
 स्मादक्षिणेनान्नमद्यतेऽदित्यै भागः

सि । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञ-
 मुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । वसवः । यज्ञमुख-
 मिति यज्ञ-मुखम् । रुद्राः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-
 मुखम् । चतुर्विंश इति चतुः-विंशः । यज्ञमु-
 खमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् । वीति ।
 यातयति । आदित्यानाम् । भागः । असि । इति ।
 दक्षिणतः । अन्नम् । वै । आदित्याः । अन्नम् ।
 मरुतः । अन्नम् । गर्भाः । अन्नम् । पञ्चविंश इ-
 ति पञ्च-विंशः । अन्नम् । एव । दक्षिणतः । ध-
 त्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् । अद्यते । अ-

६आदित्यमरुत्पञ्चविंशानां यज्ञद्वारेणान्नसाधनत्वं गर्भा अप्यन्न-
 साधकाः ॥

७अदितिपूषत्रिणवाश्च यज्ञद्वारेण प्रतिष्ठाहेतवः ॥

॥ १८ ॥ असीति पश्चात्प्रतिष्ठा वा
 अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रि-
 णवः प्रतिष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भा-
 गोसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवसविता
 ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मव-
 र्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोर्धो
 ब्रह्मवर्चसितरस्मावित्रवती भवति

दित्यै । भागः ॥ १८ ॥ असि । इति । पश्चात् ।
 प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । वै । अदितिः । प्रतिष्ठेति
 प्रति-स्था । पूषा । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । त्रिणव
 इति त्रि-नवः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 ८ देवस्य । सवितुः । भागः । असि । इति । उत्त-
 रत इत्युत्-तरतः । ब्रह्म । वै । देवः । सविता ।
 ब्रह्म । बृहस्पतिः । ब्रह्म । चतुष्टोम इति चतुः-स्तो-
 मः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव । उत्तरत
 इत्युत्-तरतः । धत्ते । तस्मात् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 अर्धः । ब्रह्मवर्चसितर इति ब्रह्मवर्चसि-तरः । सा-

८ सवितृबृहस्पतिचतुष्टोमानां बृहत्वाद्ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मवर्चसितरः
 प्रवृद्धसम्भाव्यफलत्वादुज्ज्वलतर इतरस्मात् ॥

९ सावित्रवतीति ॥ सावित्रेणानेन मन्त्रेण तद्धती । तस्माद्ब्रह्म-

प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची स-
निः प्रसूता धृत्रश्वत्तुष्टोम इति पुर-
स्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धृत्रः
॥१९॥ यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुख-

वित्रवतीति सावित्र-वती । भवति । प्रसूत्या इति
प्र-सूत्यै । तस्मात् । ब्राह्मणानाम् । उदीची । सनिः ।
प्रसूतेति प्र-सूता । ¹⁰धृत्रः । चतुष्टोम इति चतुः-
स्तोमः । इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । यज्ञ-
मुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । धृत्रः ॥ १९ ॥ यज्ञ-
मुखमिति यज्ञ-मुखम् । चतुष्टोम इति चतुः-स्तो-
मः । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एव । पुरस्तात् ।
वीति । यातयति । ¹¹यावानाम् । भागः । असि ।

णानामुत्तरस्थां दिशि सनिर्याच्चा तथा प्रशस्ततया । ‘अनिग-
न्तोश्चतौ’ इति उदीचीशब्दे गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसूतेत्यत्र
‘गतिरनन्तरः’ इति ॥

¹⁰धृत्रः धारयिता अग्निष्टोमः स यज्ञानां मुखं चतुष्टोमो वा
समाष्टिस्तोत्रीयः स्तोमः । तस्य यज्ञमुखत्वं यज्ञमुखभूतत्रिवृदात्मक-
त्वात् । चत्वारः स्तोमाः परिमाणमस्येति आभिर्यज्ञसाध्यत्वम् । पूर्व-
वत् ‘द्विगोः’ इति लुकि, ‘स्तोमे ङविधिः’ इति ङः ॥

¹¹यावानामिति ॥ यावा यानशीलवान् । यातेरौणादिको व-
प्रत्ययः । नञिवयुक्तन्यायेन यावसदृशा अर्धमासा अयावा आ-

मेव पुरस्ताद्धि यातयति यावानां
 भागोसीति दक्षिणतो मासा वै या-
 वा अर्धमासा अयावास्तस्माद्दक्षि-
 णावृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं
 प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 दक्षिणेनान्नमद्यत ऋभूणां भागो-
 सीति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै विवर्तोष्वाच-
 त्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयो-

इति । दक्षिणतः । मासाः । वै । यावाः । अर्धमासा
 इत्यर्ध-मासाः । अयावाः । तस्मात् । दक्षिणावृत
 इति दक्षिणा-आवृतः । मासाः । अन्नम् । वै । या-
 वाः । अन्नम् । प्रजा इति प्र-जाः । अन्नम् । एव ।
 दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । दक्षिणेन । अन्नम् ।
 अद्यते । ¹² ऋभूणाम् । भागः । असि । इति ।
 पश्चात् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । विव-
 र्त इति वि-वर्तः । अष्टाचत्वारिंश इत्यष्टा-

गन्तारः तमनुगन्तारश्चेत्यर्थः । दक्षिणावृत इति व्याख्यातम्* ।
 अन्नस्य हेतवो यावा अयावाश्च प्रजाश्चान्नहेतुकाः ॥

¹²प्रतिष्ठित्या इति ॥ प्राधान्यात् । सवीर्यत्वाय समानवीर्यत्वाय ।

सर्वीर्यत्वाय तस्माद्भिर्मौ लोको स-
मावद्दीर्यौ ॥ २० ॥ यस्य मुख्यव-
तीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव
भवत्यास्य मुख्यो जायते यस्यान्न-
वतीर्दक्षिणतोत्यन्नमास्यान्नादो जा-

चत्वारिंशः । इति । उत्तरत् इत्युत्-तरत् । अ-
नयोः । लोकयोः । सर्वीर्यत्वायेति सर्वीर्य-त्वाय ।
तस्मात् । इमौ । लोको । समावद्दीर्याविति समा-
वत्-दीर्यौ ॥ २० ॥ ¹³यस्य । मुख्यवतीरिति मु-
ख्य-वतीः । पुरस्तात् । उपधीयन्त इत्युप-धीय-
न्ते । मुख्यः । एव । भवति । एति । अस्य । मु-
ख्यः । जायते । यस्य । अन्नवतीरित्यन्न-वतीः ।
दक्षिणतः । अति । अन्नम् । एति । अस्य । अ-
न्नाद् इत्यन्न अद् । जायते । ¹⁴यस्य । प्रतिष्ठाव-

इदमपि श्रुतिप्रामाण्यादेव । समावद्दीर्यौ समदीर्यौ । ‘समा-
दावतुप्’ इति आवतुप्प्रत्ययः ॥

¹³यस्येत्यादि ॥ मुखशब्देन या स्तुतिः तद्वत्यः पुरस्तादिष्टका
उपधीयन्ते सप्त । अयं मुख्यो भवति । आजायते चास्य मुख्यः
पुत्रः अन्नाद्ः अन्नादनवान् । तेन सहासावन्नमति । आजायते चा-
स्यान्नाद्ः पुत्रः ॥

¹⁴प्रतिष्ठावतीः प्रतिस्थितिमत्यः सप्त । प्रतितिष्ठत्येवायम् ॥

यते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात्प्रत्येव
तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओ-
जस्व्येव भवत्यास्यौजस्वी जायतेऽ-
र्को वा एष यद्अग्निस्तस्यैतदेव स्तो-
त्रमेतच्छ्रं यदेषा विधा ॥ २१ ॥
विधीयतेऽर्क एव तदुक्तमनु विधी-

तीरिति प्रतिष्ठा-वतीः । पश्चात् । प्रतीति । एव ।
तिष्ठति । ¹⁵ यस्य । ओजस्वतीः । उत्तरत इत्युत्-
तरतः । ओजस्वी । एव । भवति । एति । अ-
स्य । ओजस्वी । जायते । ¹⁶ अर्कः । वै । एषः ।
यत् । अग्निः । तस्य । एतत् । एव । स्तोत्रम् ।
एतत् । शस्त्रम् । यत् । एषा । विधेति वि-धा ॥
२१ ॥ विधीयत इति वि-धीयते । अर्के । एव ।

¹⁵यस्यौजस्वतीरिति ॥ बलार्थवादवत्यः सप्त । अयमोजस्वी
भवति । आजायते चास्य ओजस्वी पुत्रः ॥

¹⁶अर्क इति ॥ अर्चनीयो योऽग्निः स्तोत्रैः स्तोतव्यः शस्त्रैश्च
शंसितव्यः तस्यास्य एतदेव स्तोत्रं एतदेव शस्त्रं यदेषा विधा वि-
धीयते यथोक्तमुख्यवत्याद्युपधानप्रकारः क्रियते । तदेतमर्क्यं अर्चनीयं
अनु अग्निमुद्दिश्य तस्यार्के अर्चनार्थं एषां विधा विधीयते ।
‘चजोः कुधिण्यतोः’ इति कुत्वम्, उभयत्र ॥

यतेऽस्यन्नमास्यान्नादो जायते यस्यै-
षा विधा विधीयते य उ चैनामेवं
वेदु सृष्टीरुपं दधाति यथासृष्टमे-
वाव रुन्धे न वा इदं दिवा न न-
क्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्यु-

तत् । अकर्मम् । अनु । वीति । धीयते । ¹⁷अति ।
अन्नम् । एति । अस्य । अन्नाद इत्यन्न-अदः ।
जायते । यस्य । एषा । विधेति वि-धा । विधी-
यत् इति वि-धीयते । यः । उ । च । एनाम् ।
एवम् । वेद । ¹⁸सृष्टीः । उपेति । दधाति । यथा-
सृष्टमिति यथा-सृष्टम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
¹⁹न । वै । इदम् । दिवा । न । नक्तम् । आसीत् ।

¹⁷अथास्या विधायाः फलमाह—अतीत्यादि ॥ यस्य यज-
मानस्यैषा विधा विधीयते । यश्चाप्येनां विधां उपधानविधां वेदेति ॥

¹⁸सृष्टीरिति ॥ 'एकयाऽस्तुवत् '* इत्याद्याः सप्तदश । चतस्रो
दक्षिणेंस उपदधाति । अथ तिस्रः । अथ चतस्रो दक्षिणादंसात्
दक्षिणां श्रोणिं अभ्यायातयति । यथा सृष्टमिति । यथा वै
मन्त्रेषु सृष्टिमत्तया सृष्टं प्रजादिकं तदेव फलं अवरुन्धे ॥

¹⁹न वा इत्यादि ॥ व्युष्टीनां विधिः । इदं सर्वं अव्यावृत्तं
अविभक्तरूपमेवासीत् । न वै तदानीं दिवाऽऽसीत्, न च नक्तमा-

ष्टीरपश्यन्ता उपादधत् ततो वा इदं
व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्यैवास्मा
उच्छत्यथो तम एवाप हते ॥ २२ ॥

अव्यावृत्तमित्यवि-आवृत्तम् । ते । देवाः । एताः ।
व्युष्टीरिति वि-उष्टीः । अपश्यन् । ताः । उपोति ।
अदधत् । ततः । वै । इदम् । वीति । औच्छत् ।
यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । वी-
ति । एव । अस्मै । उच्छति । अथो इति । तमः ।
एव । अपेति । हते ॥ २२ ॥

वै जनित्रं पञ्चदशोदित्यै भागो वै धर्त्रस्समा-
वदीर्यौ विधा ततो वा इदं चतुर्दश च ॥ ४ ॥

सीत्, एकरूपमन्वंतमसमिवाभवत् । देवानामस्तित्वात् तेषां व्या-
मोहमात्रमिदं, न विश्वविलय इत्येके । देवात्मानोपि विश्वविलये
विद्यन्ते नित्यत्वादित्यन्ये । ते देवा इत्यादि । ' इयमेव सा या '*
इत्यादयो व्युष्टयः पञ्चदश, सिन्नः तिस्रो दिक्षु तिस्रो मध्ये
व्युष्टिभिश्चितिरवाप्यते । व्यौच्छदिति । अपहततमस्कं विभातमा-
सीत् । उच्छी विवासे । व्यैवास्मा इति । सर्वदा अस्य विभात-
मेव भवति । व्यावृत्तमेव सर्व भासते । अथो अपि च तमस्स-
दृशं एतं सर्वं पापं हन्त्येव । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः.

अग्नेर्नृचक्षसां जनित्रं मित्रस्य
 नृस्य वसूनामादित्यानामदित्यै दे-
 वस्य सवितुस्सावित्रवती धर्त्री यावा
 नामभूणां विवर्तश्चतुर्दश ॥
 अग्ने जातान्प्रणुदानस्सपत्नानिति पु-
 रस्ताहुषं दधाति जातामेव ध्रातृव्या-
 न्प्रणुदते सहसा जानानिति पश्चा-
 जनिष्यमाणानेव प्रति बुदते चतु-

¹अग्ने । जानान् । प्रति । बुद्ध । नः । सपत्नान् ।
 इति । पुरस्तात् । उपेति । दधाति । जानान् ।
 एव । ध्रातृव्यान् । प्रति । बुद्धते । सहसा । जा-
 तान् । इति । पश्चात् । जनिष्यमाणान् । एव ।
 प्रतीति । बुद्धते । ²चतुश्चत्वारिंश इति चतुः-
 चत्वारिंशः । स्तोमः । इति । दक्षिणतः । ब्रह्म-
 वर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । वै । चतुश्चत्वारिंश

¹अग्ने जानानित्यादिरसपत्नानां विधिः । पञ्चम्यां चित्तौ असप-
 त्त्वं आत्मनः आत्मीयानां च याभिः क्रियते ताः असपत्नाः पञ्च ।
 जानान्नाशयति, जनिष्यमाणान् प्रणुदते प्रतीपमुत्पत्त्या बुद्धते उत्पत्ति-
 निरोधं करोति ॥

²ब्रह्मवर्चसहेतुः चत्वारिंशः । गतमन्यत् ॥

श्रुत्वारिंशस्स्तोम इति दक्षिणतो
 ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्रुत्वारिंशो ब्र-
 ह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्द-
 क्षिणोर्धो ब्रह्मवर्चसितरषोडशस्तो-
 म इत्युत्तरत ओजो वै षोडश ओजं
 एवोत्तरतो धत्ते तस्मात् ॥ २३ ॥
 उत्तरतोऽभिप्रयायी जयति वज्रो
 वै चतुश्रुत्वारिंशो वज्रं षोडशो

इति चतुः-चत्वारिंशः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
 वर्चसम् । एव । दक्षिणतः । धत्ते । तस्मात् । द-
 क्षिणः । अर्धः । ब्रह्मवर्चसितर इति ब्रह्मवर्चसि-
 तरः । षोडशः । स्तोमः । इति । उत्तरत इत्युत्-
 तरतः । ओजः । वै । षोडशः । ओजः । एव ।
 उत्तरत इत्युत्तरतः । धत्ते । तस्मात् ॥ २३ ॥
 उत्तरतोऽभिप्रयायीत्युत्तरतः-अभिप्रयायी । जयति ।
 वज्रः । वै । चतुश्रुत्वारिंश इति चतुः-चत्वारि-
 ंशः । वज्रः । षोडशः । यत् । एते इति । इष्टके

^३वज्रो वा इत्यादि ॥ चतुश्रुत्वारिंशषोडशश्च वज्रतुल्यौ सप-
 तानां नाशने । एते इति दक्षिणोत्तरे उच्येते । जातांश्चेति ।
 पूर्वपश्चिमाभ्यां जातान् जनिष्यमाणांश्च भ्रातृव्यान् प्रणुद्य निपीड्य

यदेते इष्टके उपदधाति जाताश्चैव
जनिष्यमाणाश्च भ्रातृव्यान्प्रणुद्य
वज्रमनु प्र हरति स्तृत्यै पुरीषवतीं
मध्य उप दधाति पुरीषं वै मध्य-
मात्मनस्सात्मानमेवाग्निं चिनुते सा-
त्माऽमुष्मिन्लोके भवति य एवं वे-

इति । उपदधातीत्युप-दधाति । जानात् । च ।
एव । जनिष्यमानान् । च । भ्रातृव्यान् । प्रणु-
द्येति प्र-नुद्य । वज्रम् । अनु । प्रेति । हरति ।
स्तृत्यै । पुरीषवतीमिति पुरीष-वतीम् । मध्ये ।
उपेति । दधाति । पुरीषम् । वै । मध्यम् । आ-
त्मनः । सात्मानमिति स-आत्मानम् । एव । अ-
ग्निम् । चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् ।

एताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां वज्रमनुप्रहरति स्तृत्यै मरणाय । स्तृ-
णोतिः ह्रस्वान्तस्सौवादिकः ॥

पुरीषवतीमिति ॥ 'पृथिव्याः पुरीषमस्यसो नाम'* इति
पुरुषवतीं पुरुषशब्दवतीं पुरीषसंहितां वा कृत्वा उपदधाति । पुरी-
षंहि मध्यमात्मन अग्निशरीरस्य मध्यः । तस्मात्सात्मानमग्निं चिनुते
आत्मानं च चिनुत इत्यर्थः । एवं वेदिता अमुष्मिन् लोके सात्मा
भवति फलवान् व्याप्तवान् भवति ॥

दै॒ता वा अ॒स॒प॒त्ना नामेष्ट॑का यस्यै-
ता उप॒धी॒यन्ते ॥ २४ ॥ नास्य॑ स-
प॒त्नो भवति॑ प॒शु॒र्वा ए॒ष यद्भिर्वि-
रा॒ज उत्त॑मायां चि॒त्यामु॑प दधाति

लो॒के । भ॒वति॑ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । ^५ए॒ताः । वै ।
अ॒स॒प॒त्नाः । नाम॑ । इष्ट॑काः । यस्य॑ । ए॒ताः । उ-
प॒धी॒यन्त॑ इत्यु॒प-धी॒यन्ते ॥ २४ ॥ न । अ॒स्य॑ ।
स॒प॒त्नः । भ॒वति॑ । ^६प॒शुः । वै । ए॒षः । यत् । अ-
भिः । वि॒रा॒ज इति॑ वि-रा॒जः । उत्त॑मायामित्यु॒त्त-
माया॑म् । चि॒त्याम् । उपेति॑ । द॒धाति॑ । वि॒रा॒ज-
मिति॑ वि-रा॒जम् । ए॒व । उत्त॑मामित्यु॒त्त-मा॑म् ।
प॒शु॒षु । द॒धाति॑ । तस्मा॑त् । प॒शु॒मानिति॑ प॒शु-

^५एता वा इत्यादि । गतम् ॥

^६पशुर्वा इत्यादि ॥ पशुर्धिकः [शुवर्धकः] निषेकादिक्रमेणोत्पाद्य-
त्वात् वा पशुः । तस्मात्पश्वात्मन्यस्मिन् उत्तमायां चित्यां पञ्चम्यां चितौ
विराज उपदधाति 'एवश्छन्दः'* इत्याद्याः चत्वारिंशतं दश
दश दिक्षु मध्ये विराजः चत्वारिंशदक्षरत्वात् । उत्तमत्वमासां विरा-
जनहेतुत्वात् वा, विराजोऽन्नस्य हेतुत्वाद्वा । उत्तमशब्द उज्ज्वादि-
रन्तोदात्तः । विराजमेवेति । प्रभूतमन्नम् । उत्तमामिति । ब्राह्म-
णादिभ्योपि उद्गततमां उज्ज्वलतमां 'भुङ्क्षु' इत्यादिकां वाचं

विराजमेवोत्तमां पशुषु दधाति त-
स्मात्पशुमानुत्तमां वाचं वदति द-
शदशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्षण-
योपं दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽ-
ङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यानि
वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन्तैर्देवा-

मान् । उत्तमामित्युत्-तमाम् । वाचम् । वदति ।
७दशदशोति दश-दश । उपेति । दधाति । सवी-
र्यत्वायेति सवीर्य-त्वाय । ८अक्षण्या । उपेति । द-
धाति । तस्मात् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि ।
प्रेति । हरन्ति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
९यानि । वै । छन्दांसि । सुवर्ग्याणीति सुवः-र्ग्या-
नि । आसन् । तैः । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-

वदति पशुमान्यः कश्चिदपि । यद्वा—पशुमान् ब्राह्मणः उत्तमां 'ओं
श्रावय' इत्यादिकां वाचं वदति । 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

७सवीर्यत्वायेति ॥ विराट्सङ्ख्यापूरणात् विराट्सवीर्यत्वं, ऊनत्वे
हि नीवीर्यत्वं स्यात् ॥

८अक्षण्येत्यादि ॥ गतम्* ॥

९यानिवा इत्यादि ॥ स्वर्गमनस्य योग्यतावन्ति स्वर्ग्याणि ।

स्सुवर्गं लोकमायन्तेन ऋषयः ॥२५॥
 अश्राम्यन्ते तपोतप्यन्त तानि तप-
 साऽपश्यन्तेभ्य एता इष्टका निरमि-
 मतेवृश्छन्दो वरिवृश्छन्द इति ता
 उपादधत् ताभिर्वै ते सुवर्गं लोक-
 मायन् यदेता इष्टका उपदधाति

गम् । लोकम् । आयन् । तेन । ऋषयः ॥ २५ ॥ अ-
 श्राम्यन् । ते । तपः । अतप्यन्त । तानि । तपसा ।
 अपश्यन् । तेभ्यः । एताः । इष्टकाः । निरिति । अ-
 मिमत । एवं । छन्दः । वरिवः । छन्दः । इति ।
¹⁰ताः । उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते । सु-
 वर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । यत् ।
 एताः । इष्टकाः । उपदधातीत्युप-इधाति । या-
 नि । एव । छन्दांसि । सुवर्ग्याणीति सुवः-

‘मोद्व्यक्तः’ इति यत् । यानि सर्वाणि छन्दांसि तैर्देवास्स्वर्गं
 गताः । तेन छन्दसां स्वर्गगमनहेतुना ऋषयोऽश्राम्यन् प्राणिधा-
 नेन यत्नं कृतवन्तः तद्वस्थानं ज्ञातुम् । ततस्तत् ज्ञात्वा तल्लाभाय
 तपोऽतप्यन्त । ततस्तानि तेन तपसा दृष्टवन्तः । ततस्तानि दृष्ट्वा
 तेभ्य एता इष्टका विराड्ज्ञा निरमिमत उत्पादितवन्तः । एमन्ना-
 दित्वादेव पररूपत्वम् ॥

¹⁰ता इत्यादि ॥ गतम् ॥

यान्येव छन्दांसि सुवर्गाणि तैरेव
यजमानस्सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन
वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता-
स्तोमभागैरेवासृजत् यत् ॥ २६ ॥
स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव
तद्यजमानस्सृजते बृहस्पतिर्वा ए-
ग्यानि । तैः । एव । यजमानः । सुवर्गमिति सु-
वः—गम् । लोकम् । एति । ¹¹यज्ञेन । वै । प्रजा-
पतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः । अ-
सृजत् । ताः । स्तोमभागैरिति स्तोम—भागैः । ए-
व । असृजत् । यत् ॥ २६ ॥ स्तोमभागा इति
स्तोम—भागाः । उपदधातीत्युप—दधाति । प्रजा-
इति प्र—जाः । एव । तत् । यजमानः । सृजते ।
बृहस्पतिः । वै । एतत् । यज्ञस्य । तेजः । समि-
ति । अभरत् । यत् । स्तोमभागा इति स्तोम—
भागाः । यत् । स्तोमभागा इति स्तोम—भागाः ।
उपदधातीत्युप—दधाति । सतेजसमिति स—तेज-
सम् । एव । अग्निम् । चिनुते । ¹²बृहस्पतिः । वै ।

¹¹यज्ञेन वा इत्यादि ॥ स्तोमभागानां विधिः । स्तोमानां त्रिवृ-
दादीनां भागास्तेजोशाः बृहस्पतितेजस्सहितमेव चिनुते ॥

¹²प्रतिष्ठामिति॥प्रतितिष्ठति स्तोम आभिरिति प्रतिष्ठाः स्तोम भागाः॥

तद्यज्ञस्य तेजस्समंभरयथस्तोमंभा-
गा यथस्तोमंभागा उपदधाति स-
तेजसमेवाग्निं चिनुते बृहस्पतिर्वा
एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यथस्तो-
मंभागा यथस्तोमंभागा उपदधाति
यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै सप्तसप्तोप दधा-
ति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रति-
ष्ठित्यै ॥ २७ ॥

एताम् । यज्ञस्य । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । अ-
पश्यत् । यत् । स्तोमंभागा इति स्तोमं-भागाः ।
यत् । स्तोमंभागा इति स्तोमं-भागाः । उपदधा-
तीत्युप-दधाति । यज्ञस्य । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै ।¹³ सप्तसप्तोप सप्त-सप्त । उपेति । दधाति । स-
वीर्यत्वायेति सवीर्य-त्वाय । तिस्रः । मध्ये । प्र-
तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ॥ २७ ॥

उत्तरतो धत्ते तस्मादुपधीयन्त ऋषयोसृज-
त यत्त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

¹³सवीर्यत्वायेति ॥ शक्तिमत्त्वात् सप्तत्वस्य शाकरत्वात् । प्रति-
ष्ठित्या इति । मध्ये उत्तम्भनभावे प्रतिष्ठितं स्यात् ॥

इति पञ्चमे तृतीये पञ्चमोनुवाकः.

रश्मिरित्येवादित्यमसृजत् प्रेतिरि-
 ति धर्ममन्वितिरिति दिवः सन्धि-
 रित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथिवीं
 विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहंरनुवेति

¹रश्मिः । इति । एव । आदित्यम् । असृज-
 त । प्रेतिरिति प्र-इतिः । इति । धर्मम् । अन्वि-
 तिरित्यनु-इतिः । इति । दिवम् । सन्धिरिति सं-
 धिः । इति । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिरिति प्रति-धिः ।
 इति । पृथिवीम् । विष्टम्भ इति वि-स्तम्भः ।
 इति । वृष्टिम् । प्रवेति प्र-वा । इति । अहः । अ-

¹उक्तं—‘यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तास्तोमभागै-
 रेवासृजत’* इति । तत्र केन कामसृजतेत्याह—रश्मिरित्येवेति ॥
 ‘रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व’† इत्यनेनादित्यमसृजतेत्येवं
 रश्मिमान् रश्मिरादित्यः । मत्वर्थीयो लुप्यते । क्षयन्ति निवसन्ति
 सर्वे देवा अस्मिन्निति क्षय आदित्यः । ‘क्षयो निवासे’ इत्या-
 द्युदात्तत्वम् । प्रकृष्टा गतिः प्रेतिः धर्मसुकृतार्जनानन्तरं भोगाय
 गम्यत इति । अन्वितिरिति द्यौः । उभयत्रापि ‘तादौच’ इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । सन्धीयेते द्यावापृथिव्यावनेनेति सन्धिः अन्त-
 रिक्षम् । ‘उपसर्गे द्योः किः’ प्रत्येकं धारयति मातृवत्प्रजा इति
 प्रतिधिः पृथिवी । पूर्ववत्किः । विष्टम्यन्ते धार्यन्ते प्रजा अने-
 नेति विष्टम्भो वृष्टिः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रथ-

रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेत इति रु-
द्रान्त्सुदीतिरित्यादित्यानोज इति
पितृस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनाषाडिति
पशून्नेवदित्योषधीरभिजिदसि युक्त-

नुवेत्यनु-वा । इति । रात्रिम् । उशिक् । इति । व-
सून् । प्रकेत इति प्र-केतः । इति । रुद्रान् । सु-
दीतिरिति सु-दीतिः । इति । आदित्यान् । ओ-
जः । इति । पितृन् । तन्तुः । इति । प्रजा इति
प्र-जाः । पृतनाषाट् । इति । पशून् । रेवत् ।
इति । ओषधीः । ^२अभिजिदित्यभि-जित् । अ-

मतः प्राप्यन्ते बुध्यन्त इति वा । दिव उकारान्तादेशः 'मन्
क्तिन् व्याख्यान' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ
'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । उशिजो वसवः ।
वश कान्तौ, इति । प्रकृष्टज्ञाना रुद्राः । कित ज्ञाने । शोभन-
दीधितयः आदित्याः । ओजस्विनः पितरः । मत्वर्थीयो
लुप्यते । तन्तवः प्रजाः पृतनाः मनुष्यसङ्घातान् सहन्ति क्षीरा-
दिना धारयन्तीति पृतनाषाहः पशवः । 'छन्दसि सहः'
इति 'सहेः पृतनताभ्याम्' इति षत्वम् । रेवत् धनवत् । धन-
वत्यः ओषधयः । क्रियाविनिमयादिना धनसाधनत्वात् धनवत्यः ।
सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्र-
सारणम् । 'रेशब्दाच्च' इति मतुपो वत्त्वम् ॥

^२आभिमुख्येन सपत्नान् जयतीत्यभिजिदिन्द्रः । वज्रं वज्रवन्तं

ग्रावा ॥ २८ ॥ इन्द्राय त्वेन्द्रं जि-
न्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभि-
जित्यै ताः प्रजा अपप्राणा अस-
जत् तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणम-

सि । युक्तग्रावेति युक्त-ग्रावा ॥ २८ ॥ इन्द्राय ।
त्वा । इन्द्रम् । जिन्व । इति । एव । दक्षिणतः ।
वज्रम् । परीति । औहत् । अभिजित्या इत्यभि-
जित्यै । ताः । प्रजा इति प्र-जाः । अपप्राणा इ-
त्यप-प्राणाः । असृजत् । तासु । अधिपतिरित्य-
धि-पतिः । असि । इति । एव । प्राणमिति प्र-अ-
नम् । अदधात् । यन्ता । इति । अपानमित्यप-

कृत्वा जयिनं अनेनेन्द्रमकरोदित्यभिप्रायः । दक्षिणत इत्यादि ।
अनेन मन्त्रेण दक्षिणे हस्ते वज्रं आधारयत् प्रजापत्यनुग्रहादि-
न्द्रः । तस्मादनेन मन्त्रेणोपधानमभिजित्यै भवति ॥

ता इत्यादि ॥ ताः पूर्वाः सृष्टाः सर्वा अपि प्रजाः अपप्राणाः
प्राणापानचक्षुश्रोत्रहीना एव असृजत् । तासु 'अधिपतिरसि' * इत्या-
दिभिः प्राणादीन् अदधात् स्थापितवान् । अध्यारूढः प्रजाः
पातीति अधिपतिः प्राण उपरिवृत्तिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । यमयतीति यन्ता अधोवृत्तिरपानः । प्राणापानशब्दौ
प्यन्तात्पचाद्यजन्तौ । थाथादिस्वरः । संसर्पति ध्रुवतारकादिष्व-

दधाद्यन्तेत्यपान॑ स॒स॒र्प इति च-
क्षु॒र्वयो॒घा इति श्रोत्रं॒ ताः प्रजाः
प्रा॒ण॒तीर॑पान॒तीः पश्य॑न्तीश्शृण्व॒ती-
र्न मि॒थुनी॑ अभवन्तासु॒ त्रिवृ॑दसी-
त्ये॒व मिथु॑नमदधात्ताः प्रजा मिथु-

अ॒नम् । स॒स॒र्प इति सं-स॒र्पः । इति । चक्षुः ।
व॒यो॒घा इति वयः-घाः । इति । श्रोत्रं॑ ।^४ ताः ।
प्रजा इति प्र-जाः । प्रा॒ण॒तीरि॑ति प्र-अ॒न॒तीः ।
अ॒पान॑तीरित्यप-अ॒न॒तीः । पश्य॑न्तीः । शृण्व॒तीः ।
न । मि॒थुनी॑ । अ॒भवन् । तासु॑ । त्रिवृ॑दिति त्रि-वृत् ।
अ॒सि । इति । ए॒व । मि॒थुनम् । अ॒दधात् ।^५ ताः ।
प्रजा इति प्र-जाः । मि॒थुनी॑ ॥ २९ ॥ भव॑न्तीः ।

पीति संसर्पः चक्षुः । पचाद्यचि 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' ।
वयोघाः वय इव सर्वतो गत्वा दधाति शब्दमिति । नद्या उदात्तत्वम् ॥

^४तासु 'त्रिवृदसि'* इत्यादिभिः मिथुनशक्तिमदधात् । त्रिवृ-
त्संश्लेषः प्रवर्तनसंवर्तननिवर्तनानि मिथुनीभवनविशेषाः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^५ता इत्यादि ॥ मिथुनीभवन्तीः मैथुनं कुर्वन्त्योपि न प्राजा-
यन्त न प्रजाः प्राजनयन् । ततः 'सरोहोसि'* इत्यादिभिः

नी ॥ २९ ॥ भवन्तीर्न प्राजायन्त
 तास्सं॑ रोहोसि नीरोहोसीत्येव प्रा-
 जनयत्ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्य-
 तिष्ठन्ता वसुकोसि वेषश्रिरसि व-
 स्यष्टिरसीत्येषु लोकेषु प्रत्यस्थाप-
 यद्यदाह वसुकोसि वेषश्रिरसि व-

न । प्रेति । अजायन्त । ताः । स॒ं॒रोह इति सं-
 रोहः । असि । नीरोह इति निः-रोहः । असि ।
 इति । एव । प्रेति । अजनयत् । ६ताः । प्रजा इति
 प्र-जाः । प्रजाता इति प्र-जाताः । न । प्रतीति ।
 अतिष्ठन् । ताः । वसुकः । असि । वेषश्रिरिति
 वेष-श्रिः । असि । वस्यष्टिः । असि । इति । ए-
 व । एषु । लोकेषु । प्रतीति । अस्थापयत् । यत् ।
 आह । वसुकः । असि । वेषश्रिरिति वेष-श्रिः ।

चतुर्भिः प्राजनयन् प्रजननशक्तिमतीरकरोत् । सम्यक् रोहः सं-
 रोहः । निश्चयेन रोहो नीरोहः । प्रथमरोहः प्ररोहः पुत्रादिः ।
 पश्चाद्गोहोऽनुरोहः पौत्रादिः । थाथादिस्वरः ॥

६ता इत्यादि ॥ प्रजाता अपि ता न प्रत्यतिष्ठन् प्रतिष्ठिता नाभ-
 वन् । ताः 'वसुकोसि'* इत्यादिभिरेषु लोकेषु प्रतिष्ठिता अकरोत् ।

वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता ए-
षु लोकेषु प्रतिष्ठापयति सात्माऽन्त-
रिक्षं रोहति सप्राणोऽमुष्मिन्लोके
प्रति तिष्ठत्यव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां
भवति य एवं वेद ॥ ३० ॥

असि । वस्यष्टिः । असि । इति । प्रजा इति प्र-
जाः । एव । प्रजाता इति प्र-जाताः । एषु । लो-
केषु । प्रतीति । स्थापयति । सात्मेति स-आ-
त्मा । अन्तरिक्षम् । रोहति । सप्राण इति स-
प्राणः । अमुष्मिन् । लोके । प्रतीति । तिष्ठति ।
अव्यर्धुक इत्यवि-अर्धुकः । प्राणापानाभ्यामिति
प्राण-अपानाभ्याम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३० ॥

युक्तग्रावा प्रजा मिथुन्यन्तरिक्षं द्वादश च ॥६॥

वसुकः वसुमान् । व्याप्यमानश्रीः वेषश्रीः । उकारान्तादेशः ।
वसुषु भक्तिमान् वस्यष्टिः । षोडशरादिः ॥

सात्मेत्यादि ॥ विदुषः फलम् । ऋतेः छान्दस उकञ् ॥

इति पञ्चमे तृतीये षष्ठोऽनुवाकः.

नाकसद्भिर्वै देवास्सुवर्गं लोकमाय-
 न्तन्नाकसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसदं
 उपदधाति नाकसद्भिरेव तद्यजमा-
 नस्सुवर्गं लोकमिति सुवर्गो वै लो-
 को नाको यस्यैता उपधीयन्ते ना-

¹नाकसद्भिरेति नाकसत्-भिः । वै । देवाः । सुव-
 र्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । तत् । नाकस-
 दामिति नाक-सदांम् । नाकसत्त्वमिति नाकसत्-
 त्वम् । यत् । नाकसद् इति नाक-सदः । उपदधाती-
 त्युप-दधाति । नाकसद्भिरेति नाकसत्-भिः । एव ।
 तत् । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
 एति । सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । नाकः ।
 यस्यै । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । न ।

¹नाकसद्भिरेत्यादिना नाकसदां विधिः ॥ नाकस्य षष्ठे स्वर्गे
 लोके इत्यनुपङ्गः । तेनोपलक्षिता नाकसदः 'राश्यसि'* इत्याद-
 यः पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये उपदधानः अस्माकं कं सुखं अकं
 दुःखं तत्स्वभावो न भवतीति नाकः । 'नभ्राण्णपात्' इति प्रकृ-
 त्या भावः ॥

स्मा अकं भवति यजमानायतनं
 वै नाकसदो यन्नाकसद उपदधात्या-
 यतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठा-
 नां वा एतत्तेजस्संभृतं यन्नाकसदो
 यन्नाकसदः ॥ ३१ ॥ उपदधाति
 पृष्ठानामेव तेजोव रुन्धे पञ्चोडा

अस्मै । अकम् । भवति । ^२यजमानायतनमिति
 यजमान-आयतनम् । वै । नाकसद इति नाक-
 सदः । यत् । नाकसद इति नाक-सदः । उपद-
 धातीत्युप-दधाति । आयतनमित्या-यतनम् । ए-
 व । तत् । यजमानः । कुरुते । ^३पृष्ठानाम् । वै ।
 एतत् । तेजः । सम्भृतमिति सं-भृतम् । यत् ।
 नाकसद इति नाक-सदः । यत् । नाकसद इति
 नाक-सदः ॥ ३१ ॥ उपदधातीत्युप-दधाति । पृ-
 ष्ठानाम् । एव । तेजः । अवेति । रुन्धे । ^४पञ्चो-

^२यजमानायतनमिति ॥ तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

^३पृष्ठानामिति ॥ रथन्तरादीनां साम्नां तेजस्सम्भृतं इष्टकारू-
 पेण । तस्मात् पृष्ठसाध्यं तेजः आसामुपधानेन लभते ॥

^४पञ्चोडा इति ॥ उपरिष्ठान्नाकसदामुपदधाति तस्मात्प्रा-

उप॑ दधात्यप्सरसं॑ ए॒वैनमे॒ता भू॒ता
अ॒मुष्मि॒न्ल॒ोक उप॑ श॒रेऽथो॑ तनूपा-
नीरे॒वैता यज॑मानस्य॒ यं द्वि॒ष्यात्त-
मु॒प॒दध॑द्विधायेदे॒ताभ्यं॑ ए॒वैनं॑ दे॒वता॑-

डा इति पञ्च-चोडाः । उपेति । दधाति । अप्सर-
सः । एव । एनम् । एताः । भूताः । अमुष्मिन् ।
लोके । उपेति । शरे । अथो इति । तनूपानीरिति
तनू-पानीः । एव । एताः । यजमानस्य । यम् ।
द्विष्यात् । तम् । उपदधदित्युप-दधत् । ध्यायेत् ।
एताभ्यः । एव । एनम् । देवताभ्यः । एति । वृश्चति ।

चीमुत्तमां नाकसद् एव 'अयं पुरो हरिकेशः' * इत्याद्याः पञ्च
एकैका दिक्षु एकां मध्ये । चुड संवरणे, चोडाः संवृताभ्यः अप्स-
रसः संस्तवात् पञ्चैव चोडाः पञ्चचोडाः । 'द्विकसंख्ये संज्ञा-
याम्' इति समासः सप्तर्षिवत् । एताः पञ्चचोडाः अप्सरसः
एवम्भूता अमुष्मिन् लोके यजमानमुपशेरते रमयन्ति जाया-
भूताः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति लोपः 'बहुलं छन्दसि'
इति रुट् । अथो अपि च एता यजमानस्य तनूपानीः शरीर-
स्य पालिन्यः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्मा-
द्यजमानो यं द्विष्यात्तं पुरुषं एता उपदध्यात् । एताभ्यः तनूपानीभ्यः
पञ्चचोडाभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्यमावृश्चति छिनत्ति पृथक्तेनोपधानकाले
ध्यातत्वात् । ततश्च विनष्टतनुस्सन् तदानीमेवार्तिं गच्छति ॥

भ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमाच्छ्रुत्यु-
त्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति यथा
जायामानीय गृहेषु निषादयति ता-
दृगेव तत् ॥ ३२ ॥ पश्चात्प्राचीमु-
त्तमामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची
पत्नयन्वास्ते स्वयमातृण्णां च विक-

ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति ।^५ उत्तरा इत्युत्-
तराः । नाकसद्भ्य इति नाकसत्-भ्यः । उपेति ।
दधाति । यथा । जायाम् । आनीयेत्या-नीय ।
गृहेषु । निषादयतीति नि-सादयति । तादृक् । ए-
व । तत् ॥ ३२ ॥ पश्चात् । प्राचीम् । उत्तमामि-
त्युत्-तमाम् । उपेति । दधाति । तस्मात् । पश्चा-
त् । प्राची । पत्नी । अन्विति । आस्ते ।^७ स्वयमा-

^५उत्तरा इत्यादि ॥ उत्तराः उद्गततरा नाकसद्भ्य उपदधाति
अचोडाः । यथेत्यादि । आयतनस्थानीयानां नाकसदां उपरि
यास्थानीयानां पञ्चचोडानां उपधानात् ॥

^६पश्चात्प्राचीमित्यादि ॥ प्राच्यां प्राङ्मुख उत्तमां अन्त्यामुपद-
ति । केचिदाहुः—प्राचीं दक्षिणां उत्तरां मध्यमाञ्चोपधाय प्र-
च्यां दिशि क्रमोपधेया तृतीया ? ॥

^७प्राणो वा इत्यादि ॥ प्राणस्थानीया स्वयमातृण्णा विकर्णी चापि
यते ॥

णीं चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्व-
यमातृण्णाऽऽयुर्विकर्णी प्राणं चैवा-
युश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्रा-
णश्चायुश्च प्राणानामुत्तमौ नान्यामु-
त्तरामिष्टकामुप दध्याद्यदन्यामुत्तरा-
मिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् ॥ ३३ ॥

तृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् । च । विकर्णीमि-
ति वि-कर्णीम् । च । उत्तमे इत्युत्-तमे । उपे-
ति । दधाति । प्राण इति प्र-अनः । वै । स्वय-
मातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा । आयुः । विकर्णीति
वि-कर्णी । प्राणमिति प्र-अनम् । च । एव ।
आयुः । च । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्त-
मावित्युत्-तमौ । धत्ते । तस्मात् । प्राण इति प्र-
अनः । च । आयुः । च । प्राणानामिति प्र-अ-
नानाम् । उत्तमावित्युत्-तमौ । न । अन्याम् ।
उत्तरामित्युत्-तराम् । इष्टकाम् । उपेति । दध्या-
त् । यत् । अन्याम् । उत्तरामित्युत्-तराम् । इष्ट-
काम् । उपदध्यादित्युप-दध्यात् । पशूनाम् ॥ ३३ ॥

^४यदित्यादि ॥ अपिदध्यात् तिरोदध्यात् नाशयेत् । तस्मादन्या
तयोरुपरि निधेयेति ॥

च यजमानस्य च प्राणं चायुश्चापि
 दध्यात्तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेयां स्व-
 यमातृणामुप दधात्यसौ वै स्वयमा-
 तृणाऽमूमेवोप धत्तेऽश्वमुप घ्रापय-
 ति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजा-
 पत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं
 चिनुते स्वयमातृणा भवति प्राणा-

च । यजमानस्य । च । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 च । आयुः । च । अपीति । दध्यात् । तस्मात् ।
 न । अन्या । उत्तरेत्युत्-तरा । इष्टका । उपधेये-
 त्युप-धेयां । ^१स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृ-
 णाम् । उपेति । दधाति । असौ । वै । स्वय-
 मातृणेति स्वयं-आतृणा । अमूम् । एव ।
 उपेति । धत्ते । अश्वम् । उपेति । घ्रापयति ।
 प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अस्याम् । दधाति ।
 अथो इति । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । वै ।
 अश्वः । प्रजापतिनेति प्रजा-पतिना । एव । अ-
 ग्निम् । चिनुते । स्वयमातृणेति स्वयं-आतृणा ।

^१स्वयमातृणामित्यादि ॥ व्याख्यातम्* । 'असौ वै' इत्यादि शेषः ॥

नामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोक-
स्यानुख्यात्या एषा वै देवानां वि-
क्रान्तिर्यद्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति
देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमत
उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत-

भवति । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या
इत्युत्-सृष्ट्यै । अथो इति । सुवर्गस्येति सुवः-ग-
स्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै ।
¹⁰ एषा । वै । देवानाम् । विक्रान्तिरिति वि-क्रान्तिः ।
यत् । विकर्णीति वि-कर्णी । यत् । विकर्णीमिति
वि-कर्णीम् । उपदधातीत्युप-दधाति । देवानाम् ।
एव । विक्रान्तिमिति वि-क्रान्तिम् । अनु । वीति ।
क्रमते । ¹¹ उत्तरत इत्युत्-तरतः । उपेति । दधा-
ति । तस्मात् । उत्तरतउपचार इत्युत्तरतः-उपचा-

¹⁰ एषा वा इत्यादि ॥ विक्रान्तिः विजयशक्तिः तामनुविक्रमते
तया सहाप्रतिबन्धेन आक्रामति । तृतीयार्थेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति वृत्तावात्मनेपदम् ॥

¹¹ उत्तरत इति ॥ उत्तरतः प्रक्रमवेलायां प्रकीर्णमुपदधाति ।
उत्तरतउपचारः उत्तरस्यां दिशि कर्तव्या उपचारा यस्य तादृशो-
ग्निः तस्माद्भवति ॥

उपचारोग्निर्वायुमती भवति समि-
द्धयै ॥ ३४ ॥

छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छ-
न्दांसि पशूनेवाव रुन्धे छन्दांसि

रः । अग्निः । ¹²वायुमतीति वायु-मती । भवति ।
समिद्ध्या इति सं-इद्धयै ॥ ३४ ॥

संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदस्तत्पशूनामे-
षा वै द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

¹छन्दांसि । उपेति । दधाति । पशवः । वै ।
छन्दांसि । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । छ-
न्दांसि । वै । देवानाम् । वामम् । पशवः । वा-

¹²वायुमतीति ॥ वायुशब्दान्मन्त्रः 'आदस्य वातः' * इति ।
'ह्रस्वनुङ्ग्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । समिद्ध्या इति ।
अग्नेस्समिन्धनार्थम् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये सप्तमोनुवाकः.

¹छन्दांस्युपदधातीत्यादि ॥ छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः उपधेया
इष्टका छन्दांसि 'अग्निर्मूर्धा'† इत्याद्याः तिस्रस्तिस्रो यथाम्ना-
नमेकैकस्यां दिशि । पशवो वा इति । तत्साधनत्वात्ताच्छ-
ब्दम् । नानारूपत्वाद्वा । छन्दांसि वा इति । देवानां स्व-

वै दे॒वानां॑ वा॒मं प॒शवो॑ वा॒ममे॒व प॒-
 शू॒नव॑ रु॒न्ध ए॒ताः॑ ह॒ वै य॒ज्ञसे॑नश्चै-
 त्रि॒याय॑णश्चि॒तिं वि॒दां च॑कार॒ तया॑ वै
 स प॒शू॒नवा॑रु॒न्ध य॒दे॒तामु॑प॒ दधा॑ति
 प॒शू॒ने॒वाव॑ रु॒न्धे गा॒य॒त्रीः पु॒रस्ता॑हु-
 मम् । ए॒व । प॒शून् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ^२ए॒ताम् ।
 ह॒ । वै । य॒ज्ञसे॑न इति॑ य॒ज्ञ-से॒नः । चै॒त्रि॒याय॑-
 णः । चि॒तिम् । वि॒दाम् । च॒कार॑ । तया॑ । वै ।
 सः । प॒शून् । अ॒वेति॑ । अ॒रु॒न्ध । यत् । ए॒ताम् ।
 उ॒प॒द॒धा॒तीत्यु॑प-दधा॑ति । प॒शून् । ए॒व । अ॒वेति॑ ।
 रु॒न्धे । ^३गा॒य॒त्रीः । पु॒रस्ता॑त् । उ॒पेति॑ । द॒धा॒ति ।

भूतं वामं वननीयं यद्धनं पश्वात्मकं तत्खलु छन्दांसि । तस्मा-
 च्छन्दसामुपधानेन पश्वात्मकं धनं वाममवरुन्धे ॥

^२एतां ह वा इत्यादि ॥ यज्ञसेनो नाम चित्रियायणस्य अ-
 पत्यं पुमान् चैत्रियायणः । 'वृद्धस्य च पूजायाम्' इति यु-
 वत्वम्, 'यजिजोश्च' इति फक् । नडादिश्चायं द्रष्टव्यः । य-
 द्वा—नडादिषु चित्रशब्दः पठ्यते । तस्मात् फक् । छन्दसो यकारोप-
 जनः । स एताः छन्दश्चित्तिं विदांचकार ज्ञातवान् । 'उपविदजागृभ्यः'
 इत्याम्प्रत्ययः । विदेरदन्त्विति निपातनाद्गुणाभावः । तथेत्यादि । गतम् ॥

^३गायत्रीरिति ॥ 'अग्निर्मूर्धा'* इत्याद्याः । तेजो वा इति । तेजो-
 हेतुत्वात् तेजसा सहोत्पन्नत्वात् ॥

पं दधाति तेजो वै गायत्री तेज एव
 ॥ ३५ ॥ मुखतो धत्ते मूर्धन्वतीर्भ-
 वन्ति मूर्धानमेवैनं^४ समानानां क-
 रोति त्रिष्टुभ उपं दधातीन्द्रियं वै
 त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो धत्ते ज-
 गतीरुपं दधाति जागता वै पशवः

तेजः । वै । गायत्री । तेजः । एव ॥ ३५ ॥ मु-
 खतः । धत्ते । ^४मूर्धन्वतीरिति मूर्धन्-वतीः । भव-
 न्ति । मूर्धानम् । एव । एनम् । समानानाम् ।
 करोति । ^५त्रिष्टुभः । उपेति । दधाति । इन्द्रियम् ।
 वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । एव । मध्यतः । धत्ते ।
^६जगतीः । उपेति । दधाति । जागताः । वै । प-

^४मूर्धन्वतीरिति ॥ वयस्यासुमूर्धां मतुब्बिधीयते । नैता वयस्याः ;
 तर्हि 'तद्धानासां' इति न विवक्ष्यते । मूर्धशब्दवत्यो मूर्धन्वत्यः ।
 'अनो नुट्' 'ह्रस्वनुङ्ग्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । पूर्व-
 वत्सवर्णदीर्घत्वम् । ताभिरुपधेया अप्युपचारेण गायत्र्यः मूर्धन्व-
 त्यश्च । मूर्धानं प्रधानमित्यर्थः ॥

^५त्रिष्टुभ इति ॥ 'भुवो यज्ञस्य'* इत्याद्याः तिस्रो दक्षिणतः ।
 इन्द्रियं वा इति । पूर्ववत्ताच्छब्दम् ॥

^६जगतीरिति ॥ 'जनस्य गोपाः'* इत्याद्यास्तिस्रः पश्चात् ॥

पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति
 प्राणा वा अनुष्टुप्प्राणानामुत्सृष्ट्यै
 बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरिति
 विषुरूपाणि छन्दांस्युप दधाति
 विषुरूपा वै पशवः पशवः ॥३६॥
 छन्दांसि विषुरूपानेव पशून्व रु-

शवः । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । अनुष्टुभ
 इत्यनु-स्तुभः । उपेति । दधाति । प्राणा इति प्र-
 अनाः । वै । अनुष्टुबित्यनु-स्तुप् । प्राणानामिति
 प्र-अनानाम् । उत्सृष्ट्या इत्युत्-सृष्ट्यै । बृहतीः ।
 उष्णिहाः । पङ्कीः । अक्षरपङ्कीरित्यक्षर-पङ्कीः । इ-
 ति । विषुरूपाणीति विषु-रूपाणि । छन्दांसि ।
 उपेति । दधाति । विषुरूपा इति विषु-रूपाः । वै । पशवः ।
 पशवः ॥३६॥ छन्दांसि । विषुरूपानिति विषु-
 रूपान् । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे । विषुरू-

⁷अनुष्टुभ इति ॥ 'त्वां चित्रश्रवस्तम'* इत्याद्यास्तिस्रः उत्तर-
 तः । प्राणानामुत्सृष्ट्या इति । अनिरोधायेत्यर्थः ॥

⁸बृहतीरित्यादि ॥ उक्तमुपधानं सम्प[समानपा]दानां गायत्रीत्रिष्टुप्-
 जगत्यनुष्टुभाम् । बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरित्येतानि विषुरू-
 पाणि विषमरूपतया नानारूपाणि उपदध्यात् । तत्र मध्ये

न्धे विषु^१रूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यै-
ता उपधीयन्ते य उचैना एवं वेदाति-
च्छन्दसमुप^२ दधात्यतिच्छन्दा वै स-
पमिति विषु-रूपम् । अस्य । गृहे । दृश्यते ।
यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यः ।
उ । च । एनाः । एवम् । वेद । अतिच्छन्दसमित्य-

बृहतीस्तिस्त्र उपदधाति 'एना वः'* इत्याद्याः बृहती द्वादशाक्षरा त्र-
यश्चाष्टाक्षरा इति विषमपादत्वम् । तत्र प्रथमातृतीये पथ्या-
बृहत्यौ । द्वितीया पुरस्ताद्बृहती चतुरक्षराभिक्रान्ता । अथ पुर-
स्तादुष्णिहंस्तिस्त्रं उपदधाति 'अग्ने वाजस्य'* इत्याद्याः । द्वाभ्या-
मष्टाक्षराभ्यां द्वादशाक्षरेण चैकेनेति विषुरूपत्वम् । (निरोपि प-
रोष्णिहः) । अथ षड्ङ्गीस्तिस्त्रो दक्षिणत उपदधाति 'आ ते अग्ने'*
इत्याद्याः । सर्वाश्चैताः षड्ङ्गयः यथोक्तं 'पथ्या पञ्चभिरष्टाक्षरैः'
इति । अत्र पादसङ्ख्याविषमत्वात् विषुरूपत्वम् । अथाष्टाक्ष-
रषड्ङ्गीश्चतस्रः पश्चादुपदधाति 'अग्ने तमद्य'* इत्याद्याः । ननु यत्र
चत्वारः पञ्चकाः द्वौ भूयो वा तामक्षरषड्ङ्गिमाहुः यत्र तु पञ्च-
पञ्चकाः यत्र वा पञ्चपञ्चकाः चतुष्कषट्कौ यत्र वा चत्वारः
पञ्चकाः षट्कश्चैकः तां त्रिविधां पदषड्ङ्गिमाहुः । अत्र चैतासां
पदषड्ङ्गित्वं पश्यामः । अत्र ब्रूमः—श्रुतिप्रामाण्यादक्षरषड्ङ्गैः ल-
क्षणान्तरं मृग्यम् । स्पष्टं विषुरूपत्वमासाम् । विषुरूपमस्येति ।
विदुषः फलम् । नानारूपं हिरण्यरजतादि अस्य गृहे सर्वदा
दृश्यते य एवं विद्वानेता उपदधातीति ॥

^१अतिच्छन्दसमित्यादि ॥ उत्तरतो मध्ये वा अतिच्छन्दसमुपदधाति

वर्षाणि छन्दांसि सर्वेभिरवैनं छ-
न्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्द-
सां यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसमुप-
दधाति वर्ष्मैवैनं समानानां करो-
ति द्विपदा उपं दधाति द्विपाद्यज-

ति—छन्दसम् । उपेति । दधाति । अतिच्छन्दा इ-
त्यति—छन्दाः । वै । सर्वाणि । छन्दांसि । सर्व-
भिः । एव । एनम् । छन्दोभिरिति छन्दः—भिः ।
चिनुते । ¹⁰वर्ष्म । वै । एषा । छन्दसाम् । यत् ।
अतिच्छन्दा इत्यति—छन्दाः । यत् । अतिच्छन्द-
समित्यति—छन्दसम् । उपदधातीत्युप—दधाति ।
वर्ष्म । एव । एनम् । समानानाम् । क-
रोति । ¹¹द्विपदा इति द्वि—पदाः । उपेति । दधाति ।

‘अग्निं होतारं’* इत्याद्यं सप्तपदामेकाम् । गायत्र्यादिजगत्यन्ता-
न्यतिछन्दांसि । सर्वाणीति । जगत्यन्तानां सर्वासां तत्रान्तर्भावात् ।
सर्वेभिरिति । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यैसभावः ॥

¹⁰वर्ष्मेति ॥ उच्छ्रायवत्त्वात्ताच्छब्दम् । समानानां मध्ये यज-
मानमुच्छ्रितं करोति ॥

¹¹द्विपदा इति ॥ मध्ये उत्तरतो वा तिस्रः ‘अग्ने त्वं नः’*
इत्याद्याः । सर्वाश्चैता विराजः विराङ्गागतगायत्राभ्यामिति, द्वौ

मानः प्रतिष्ठित्यै ॥ ३७ ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते य-
थसयुजो नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं

द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै ॥ ३७ ॥

तेज एव पशवः पशवो यजमान एकं च ॥८॥

¹सर्वाभ्यः । वै । देवताभ्यः । अग्निः । चीयते ।
यत् । सयुज इति स-युजः । न । उपदध्यादित्यु-
प-दध्यात् । देवताः । अस्य । अग्निम् । वृञ्जीरन् ।
यत् । सयुज इति स-युजः । उपदधातीत्युप-द-

पादौ आसामिति बहुव्रीहौ 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपे समा-
सान्ते 'टाबृबि' इति टाप्, 'पादः पत्' इति प्रद्वावः,
'द्वित्रिभ्यां पद्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । द्विपदानामासामुपधानं
द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवतीति । 'उदेतौ च' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये अष्टमोनुवाकः.

¹सर्वाभ्यो वै देवताभ्य इत्यादि सयुजां विधिः ॥ सह यो
यजति यजमानमग्निनेति सयुजः 'इन्द्राग्निभ्यां'* इत्यष्टौ । 'स-
हस्य सः संज्ञायाम्' इति सभावः । सर्वदेवतार्थमग्निश्चीयते, सर्वा-
सामप्यङ्गप्रधानदेवतानां तत्रेज्यमानत्वात् । तत्र यदि सयुजो नो-

वृञ्जीरन् यथ्सयुजं उपदधात्यात्मनै-
 वैनः सयुजं चिनुते नाग्निना व्यु-
 ध्यतेऽथो यथा पुरुषस्त्रावभिस्संतत
 एवमेवैताभिरग्निस्संततोऽग्निना वै दे-

धाति । आत्मना । एव । एनम् । सयुजमिति
 स-युजम् । चिनुते । न । अग्निना । वीति । ऋ-
 ध्यते । अथो इति । यथा । पुरुषः । स्त्रावभिरिति
 स्त्राव-भिः । संतत इति सं-ततः । एवम् । एव ।
 एताभिः । अग्निः । संतत इति सं-ततः । ^२अग्नि-

पदध्यात् अस्याग्निं देवता युञ्जीरन् वर्जयेरन् । तस्मात्सयुजा-
 मुपधानेन एनं सयुजं सहयुक्तं चिनुते । ततोऽयं नाग्निना व्युध्यते
 अग्निसम्पाद्यया सिद्ध्या विहीनो न भवति । अथो अपि च
 यथा पुरुषः स्त्रावभिः सिराभिः सन्ततः व्याप्तः एवमेवैताभिः स-
 युग्भिरग्निभिः सन्ततः चित्यांचित्यां व्याप्तः । तस्मात्सर्वासु चितिषु
 सयुजउपदध्यादिति विधिः । तत्राद्यन्तयोरेकैकां उपदधाति 'इन्द्रा-
 ग्निभ्यां त्वा'* 'रथ्यै पोषाय सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा'*
 इति । द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु द्वेद्वे 'आवाराभ्यां त्वा'* 'तेजसा त्वा'*
 इति, द्वितीयस्यां 'वर्चसा त्वा'* 'उक्थेभिस्त्वा'* इति, तृतीयस्यां
 'स्तोमेभिस्त्वा'* 'छन्दोभिस्त्वा'* इति, चतुर्थ्यां 'सयुजा युजा
 युनज्मि'* इति ॥

^१यथा देवाः गताः गच्छन्ति च प्रकाशं यथा देवा दिवि

वास्सुवर्गं लोकमायन्ता अमूः कृ-
त्तिका अभवन् यस्यैता उपधीय-
न्ते सुवर्गमेव ॥ ३८ ॥ लोकमेति
गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति म-
ण्डलेष्टका उप दधातीमे वै लोका
मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका दे-

नां । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
आयन् । ताः । अमूः । कृत्तिकाः । अभवन् ।
यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप—धीयन्ते । सुव-
र्गमिति सुवः—गम् । एव ॥ ३८ ॥ लोकम् । एति ।
गच्छति । प्रकाशमिति प्र—काशम् । चित्रम् । ए-
व । भवति । मण्डलेष्टका इति मण्डल—इष्टकाः ।
उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः । मण्डलेष्टका इति
मण्डल—इष्टकाः । इमे । खलु । वै । लोकाः । दे-

प्रकाशन्ते चित्रं चास्य चरितं चायनीयं भवति सर्वदा यथा देवा-
नामिति । चित्रं सर्वदा भवति कृत्तिकावत् सन्निकृष्टत्वात्* कृत्तिकाः ।
देवनद्य एता इति केचित् । एताश्च दक्षिणेऽसे गुल्मकृता उप-
धेयाः ॥

मण्डलेष्टका इत्यादि ॥ प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु 'पृथिव्यु-
दपुरं'† इत्याद्याः क्रमेण तिस्र उपदधाति । इमे वा इति । स्थान-

*सन्निकृष्टत्वात्.

†सं. ४-४-५.

वपुरा देवपुरा एव प्र विशति नार्ति-
मार्छत्यग्निं चिकयानो विश्वज्योतिष
उप दधातीमानेवैताभिर्लोकान्ज्यो-
तिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता य-

वपुरा इति देव-पुराः । देवपुरा इति देव-पुराः ।
एव । प्रेति । विशति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छ-
ति । अग्निम् । चिकयानः । विश्वज्योतिष इति
विश्व-ज्योतिषः । उपेति । दधाति । इमान् । एव ।
एताभिः । लोकान् । ज्योतिष्मतः । कुरुते । अथो
इति । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । एताः । य-

सामान्यात् । इमे खल्विति । देवानां पुरा वासस्थानानि । 'ऋक्पू-
रब्धूः' इत्याकारस्समासान्तः । तस्माद्देवानामेव पुरः प्रविशति न
चार्तिं कांचिदपि गच्छति ; कः मण्डलेष्टकावन्तं अग्निं चिकयानः
चिन्वानः । छान्दसो लिटः कानजादेशः, 'विभाषाञ्चैः' इति
कुत्वम् ॥

विश्वज्योतिष इति ॥ तास्वेव चितिषु 'बृहस्पतिस्त्वा सादयतु'*
इत्याद्याः तिस्रः क्रमेणोपदधाति । विश्वज्योतिः याभिः प्राप्यते
ता विश्वज्योतिषः । या मण्डलेष्टकाभिः प्रविशति इमान् लोकान्
आभिर्विश्वज्योतिभिः ज्योतिष्मतः प्रकाशवतः कुरुते । अथो अपि
च एता विश्वज्योतिषः यजमानस्य प्राणान्दाधति धारयति । छा-
न्दसः शपः श्लुः । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

जमानस्य द्वाघ्रत्येता वै देवतास्सु-
वर्ग्यास्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लो-
कमेति ॥ ३९ ॥

वृष्टिसनीरुषं दधाति वृष्टिमेवाव रु-
न्धे यदेकधोपद्ध्यदेकमृतुं वर्षेद-

जमानस्य । द्वाघ्रति । ^५एताः । वै । देवताः । सुव-
र्ग्या इति सुवः-र्ग्याः । ताः । एव । अन्वारभ्ये-
त्यनु-आरभ्य । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
एति ॥ ३९ ॥

सुवर्गमेव ता एव चत्वारि च ॥ ९ ॥

^१वृष्टिसनीरिति वृष्टि-सनीः । उपेति । दधा-
ति । वृष्टिम् । एव । अवेति । रुन्धे । यत् । एक-

^५एता वा इति ॥ बृहस्पतिविश्वकर्मप्रजापतयः स्वर्गप्राप्तिनिमित्त-
भूताः । 'गोद्व्यचः' इति यत् । ता एवान्वारभ्य अवलम्ब्य
स्वर्गं गच्छति विश्वज्योतिषामुपधाता ॥

इति पञ्चमे तृतीये नवमोनुवाकः.

^१वृष्टिसनीरित्यादि ॥ व्याख्यातम्* । इह तु 'पुरोवातसनिः'†
इत्याद्या वेदितव्याः । एताश्च पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । एतद्वा

नुपरिहारः सादयति तस्मात्सर्वा-
 नूतून् वरुषति पुरोवातसनिरसीत्या-
 हैतद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमव
 रुन्धे संयानीभिर्वै देवा इमान् लोका-
 न्थसमयुस्तथसंयानीनां संयानित्वं

धेत्येक-धा । उपदध्यादित्युप-दध्यात् । एकम् ।
 ऋतुम् । वरुषेत् । अनुपरिहारमित्यनु-परिहारम् ।
 सादयति । तस्मात् । सर्वान् । ऋतून् । वरुषति ।
 पुरोवातसनिरिति पुरोवात-सनिः । असि । इति ।
 आह । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् । रूपेण । ए-
 व । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । संयानीभिरिति सं-
 यानीभिः । वै । देवाः । इमान् । लोकान् । समि-
 ति । अयुः । तत् । संयानीनामिति सं-यानी-
 नाम् । संयानित्वमिति संयानि-त्वम् । यत् । सं-
 यानीरिति सं-यानीः । उपदधातीत्युप-दधाति ।

इति । वृष्टेरेतद्रूपं रूपेणं पुरोवातकालिकं लिङ्गं रूपं तद्भावे
 भावात् ॥

^२संयानीभिर्वा इति ॥ 'अग्नेर्यान्यसि'* इत्याद्याः पञ्चस्वपि चि-
 तीषूपदधाति । लोकानां संयानहेतुत्वात् संयान्यः । तत्र प्रथम-

यथ्संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु ना-
वा संयात्येवम् ॥ ४० ॥ एवैताभि-
र्यजमान इमान्लोकान्थसं याति पु-
वो वा एषोऽग्नेर्यथ्संयानीर्यथ्संया-
नीरुपदधाति पुवमेवैतमग्रय उप
दधात्युत यस्यैतासूपहितास्वापोऽग्निः

यथा । अप्स्वित्यप्-सु । नावा । संयातीति सं-
याति । एवम् ॥ ४० ॥ एव । एताभिः । यजमानः ।
इमान् । लोकान् । समिति । याति । ^३पुवः । वै ।
एषः । अग्नेः । यत् । संयानीरिति सं-यानीः ।
यत् । संयानीरिति सं-यानीः । उपदधातीत्युप-
दधाति । पुवम् । एव । एतम् । अग्रये । उपेति ।
दधाति । उत । यस्य । एतासु । उपहितास्वि-

मध्यमोत्तमासु चितिषु द्वे द्वे उपदधाति, इतरयोरेकैकाम् । संयानित्व-
मिति । 'त्वेच' इति ह्रस्वत्वं । यथेति । यथा अप्सु नावा
(अनवमनः) संयाति एव मेताभिः संयानीभिः नौस्थानीयाभिरि-
मान् लोकानुदधिस्थानीयान् सं याति सन्तरति ॥

^३पुवो वा इति ॥ पुवस्थीनायाः संयान्योग्नेः तस्मादेतासु
पुवस्थानीयासूपहितासु यस्यामग्निमापो हरन्ति अहत एवासौ यद्यपि

हरन्त्यहृत एवास्याग्निशदित्येष्टका
 उप दधात्यादित्या वा एतं भूत्यै प्र-
 ति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न
 प्राप्नोत्यादित्याः ॥ ४१ ॥ एवैनं भू-
 तिं गमयन्त्यसौ वा एतस्यादित्यो
 रुचमा दत्ते योऽग्निं चित्वा न रोच-

त्युप-हितासु । आपः । अग्निम् । हरन्ति । अह-
 तः । एव । अस्य । अग्निः । ^४आदित्येष्टका इत्या-
 दित्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति । आदित्याः ।
 वै । एतम् । भूत्यै । प्रतीति । नुदन्ते । यः । अ-
 लम् । भूत्यै । सन् । भूतिम् । न । प्राप्नोतीति
 प्र-आप्नोति । आदित्याः ॥ ४१ ॥ एव । एनम् ।
 भूतिम् । गमयन्ति । ^५असौ । वै । एतस्य । आ-
 दित्यः । रुचम् । एति । दत्ते । यः । अग्निम् । चि-

हरन्ति अहृत एवेति प्रतिपादयितुमुत शब्दः । न हि प्लवेन
 प्लवमानोद्भिः हतो भवति ॥

^४आदित्येष्टका इति ॥ 'सलिलाय त्वा' इत्याद्या अष्टौ द्वेद्वे
 दिक्षु मध्ये । आदित्या वा इत्यादि । गतम् ॥

^५असौ वा इति ॥ चित्वाप्यग्निं यो दीप्तिमान् भवति स आ-
 दित्येष्टकोपधानेन दीप्तिमान् भवति ॥

ते यदादित्येष्टका उपदधात्यसावेवा-
स्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ
देवानां५ रोचते एवमेवैष मनुष्या-
णां५ रोचते घृतेष्टका उपदधात्ये-
तद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्धृतं प्रिये-
णैवैनं धाम्ना समर्धयति ॥ ४२ ॥

त्वा । न । रोचते । यत् । आदित्येष्टका इत्यादि-
त्य-इष्टकाः । उपदधातीत्युप-दधाति । असौ ।
एव । अस्मिन् । आदित्यः । रुचंम् । दधाति ।
यथा । असौ । देवानाम् । रोचते । एवम् । एव ।
एषः । मनुष्याणाम् । रोचते । ^६घृतेष्टका इति घृ-
त-इष्टकाः । उपेति । दधाति । एतत् । वै । अ-
ग्नेः । प्रियम् । धाम । यत् । घृतम् । प्रियेण । ए-
व । एनम् । धाम्ना । समिति । अर्धयति ॥ ४२ ॥
अथो इति । तेजसा । ^७अनुपरिहारमित्यनु-परिहा-

^६घृतेष्टका इति ॥ ऋचेत्याद्याः पञ्च एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये ।
एतद्वा इत्यादि । प्रियं धाम स्थानं गुणभूतमस्य घृतेष्टका, प्रधा-
नस्य तु घृतम् । अथो अपि च तेजसा समर्धयति ॥

^७अनु परिहारमिति ॥ अनुक्रमेण परितो हत्वा सादनेन अप-

अथो तेजसाऽनुपरिहारः सादय-
त्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति प्र-
जापतिरग्निमचिनुत् स यज्ञसा व्या-
र्ध्यत् स एता यज्ञोदा अपश्यत्ता उ-
पाधत्ता ताभिर्वै स यज्ञ आत्मन्नधत्ता
यद्यज्ञोदा उप दधाति यज्ञ एव ता-

रम् । सादयति । अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव ।
अस्मिन् । तेजः । दधाति । प्रजापतिरिति प्रजा-
पतिः । अग्निम् । अचिनुत् । सः । यज्ञसा । वीति ।
आर्ध्यत् । सः । एताः । यज्ञोदा इति यज्ञः-दाः ।
अपश्यत् । ताः । उपेति । अधत्ता । ताभिः । वै ।
सः । यज्ञः । आत्मन् । अधत्ता । यत् । यज्ञोदा
इति यज्ञः-दाः । उपदधातीत्युप-दधाति । यज्ञः ।
एव । ताभिः । यजमानः । अत्मन् । धत्ते ।

रिवर्गं न किञ्चिदपि परिहार्य[य] सर्वा रुचिं दीप्तिं अस्मिन् यज-
माने दधाति । घृतेश्छान्दसो घमुञ् । घृ क्षरणदीप्त्योः । घरण-
हेतवो घृतेष्टकाः ॥

प्रजापतिरित्यादि यज्ञोदानां विधिः । ताभिर्वा इति ॥ यज्ञो-
ददते यजमानाय एताः ॥

भिर्यजमान आत्मन्वत्ते पञ्चोपं दधा-
ति पाङ्कः पुरुषो यावानेव पुरुषस्त-
स्मिन् यशो दधाति ॥ ४३ ॥

देवासुरास्संयत्ता आसन्कनीयाः-
सो देवा आसन्भूयाः सोसुरास्ते

^१पञ्च । उपेति । दधाति । पाङ्कः । पुरुषः । यावान् ।
एव । पुरुषः । तस्मिन् । यशः । दधाति ॥ ४३ ॥

एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकान्नपञ्चाशच्च ॥१०॥

^१देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति
सं-यत्ताः । आसन् । कनीयाःसः । देवाः । आ-
सन् । भूयाःसः । असुराः । ते । देवाः । एताः ।

^१एताश्च पञ्च एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये । पाङ्क इति । उत्सा-
दित्वाद्भू । यावानिति । यावत्किञ्चित्पुरुषकृत्यं तत् सर्वं यशस्विनो
भवति यशोदानामुपधातुः ॥

इति पञ्चमे तृतीये दशमोनुवाकः.

^१देवासुरा इत्यादि ॥ भूयस्कृतां विधिः । कनीयांसः अल्प-
तराः क्षीणभूयिष्ठा देवा आसन् । असुरास्तु भूयांसः बहुधा समृद्धा
आसन् । ते देवा एता ' भूयस्कृदसि ' इत्याद्याः भूयस्कृतोपश्यन्
उपादधत च एताश्च पञ्च । एकैका दिक्षु एकाम्मध्ये ' भूयस्कृ-

दे॒वा ए॒ता इ॒ष्टका॑ अप॒श्यन्ता॑ उपा॒द-
 ध॒त भू॒यस्कृ॑द॒सीत्ये॒व भू॒यांसोऽभ॑-
 व॒न्वन॒स्पति॑भि॒रोष॑धीभिर्वरि व॒स्कृदु॑-
 सी॒तीमा॑म॒जय॑न्प्रा॒च्यसी॑ति प्रा॒चीं
 दि॒शम॑ज॒यन्नु॑र्ध्वाऽसी॒त्यमू॑म॒जय॑न्त
 रि॒क्षस॑द॒स्यन्त॑रि॒क्षे सी॑दे॒त्यन्त॑रि॒क्षम-
 ज॒यन्त॑तो दे॒वा अ॑भवन् ॥ ४४ ॥

इष्टकाः । अपश्यन् । ताः । उपेति । अदधत् ।
 भूयस्कृदिति भूयः-कृत् । असि । इति । एव ।
 भूयांसः । अभवन् । वनस्पतिभिरिति वनस्प-
 ति-भिः । ओषधीभिरित्योषधि-भिः । वरिवस्कृ-
 दिति वरिवः-कृत् । असि । इति । इमाम् । अ-
 जयन् । प्राचीं । असि । इति । प्राचीम् । दिशम् ।
 अजयन् । ऊर्ध्वा । असि । इति । अमूम् । अजयन् ।
 अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष-सत् । असि । अन्तरिक्षे ।
 सीद । इति । अन्तरिक्षम् । अजयन् । ततः । देवाः ।

दसि ' इत्येतामुपधाय वनस्पतिभिरोषधीभिः ज्यायांसोभवन् अक्षीय-
 माणा अभवन् ॥

^२वरिवस्कृदसीत्यादि ॥ समृद्धिकथनम् । ततो देवा अभवन् ।
 असुराः परा भूताः । यस्येत्यादि गतम् ॥

पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूया-
नेव भवत्यभीमान्लोकाजयति भ-
वत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भव-
त्यप्सुषदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वा
अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्धे पृ-
थिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्या-

अभवन् ॥४४॥ परेति । असुराः । यस्य । एताः ।
उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । भूयान् । एव । भवति ।
अभीति । इमान् । लोकान् । जयति । भवति ।
आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
^३अप्सुषदित्यप्सु-सत् । असि । श्येनसदिति श्ये-
न-सत् । असि । इति । आह । एतत् । वै । अग्नेः ।
रूपम् । रूपेण । एव । अग्निम् । अवेति । रुन्धे ।
^४पृथिव्याः । त्वा । द्रविणे । सादयामि । इति ।

^३अथ अप्सुषदसीत्याद्याः पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । एत-
द्वा इति । अवादयः । अप्सुषदादयः—अप्सु सीदन्तीति क्विप् ।
' तत्पुरुषेकति बहुळम् ' इत्यलुक् ॥

^४अथ ' पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामि ' इत्याद्या द्रविणोदाः
पञ्च एकैका दिक्षु एकां मध्ये । द्रविणस्य धनस्य धान्यः ।

हे॒माने॒वैताभि॒र्लोकान्द्रवि॑णावतः कु-
रुत॑ आयु॒ष्या॑ उप॒दधा॒त्यायु॑रेव ॥४५॥
अ॒स्मिन्द्धा॒त्यग्ने॒ यत्ते॒ पर॑ꣳ ह॒न्नामे॒-
त्या॑हैतद्वा अ॒ग्नेः॒ प्रियं॑ धामं प्रियमे॒-

आह । इ॒मान् । ए॒व । ए॒ताभिः॑ । लो॒कान् । द्रवि॑-
णाव॒त् इति॑ द्रवि॒ण-व॒त् । कुरु॑ते । ⁵आ॒यु॒ष्याः ।
उपे॑ति । द॒धाति॑ । आ॒युः । ए॒व ॥४५॥ अ॒स्मिन् ।
द॒धाति॑ । अ॒ग्ने । यत् । ते । पर॑म् । ह॒त् । नामं ।
इति॑ । आह । ए॒तत् । वै । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् । धा-
मं । प्रि॒यम् । ए॒व । अ॒स्य । धामं॑ । उपे॑ति । आ-

पूर्वपदस्यासुगागमश्छान्दसः । द्रविणावतः धनवतः । 'अन्येषामपि
दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ॥

⁵अथ प्राणं मे पाहीत्याद्या आयुष्याः सप्त । एकैका दिक्षु
तिस्त्रो मध्ये । केचिदाहुः—षडायुष्याः 'अग्ने यत्ते' इति,
सप्तमं अग्नेर्हृदयं इति । आयुर्मे पाहीत्यायुश्शब्दवता मन्त्रेणोप-
धेयत्वादायुष्याः । पूर्ववत् छत्रिन्यायेन सर्वा अप्यायुष्याः । यद्वा—
आयुषो निमित्ताः । 'गोद्वचः' इति यत् । अत्र 'यस्यैता
उपधीयन्ते' इति भूयस्कृतसूपधानं श्रूयते, 'आयुष्या उपदधाति'
इति च आयुष्यासु । अप्सुषत्सु द्रविणोदासु नोपधानं श्रूयते ।
तत्र पञ्चदशाप्येता भूयस्कृत इव लक्ष्यन्ते । एतद्वा इति । अग्नि-
हृदयाख्या सप्तमी । तस्मादस्या उपधानेन अग्नेः प्रियं धामो-
पाप्नोति ॥

वास्य धामोपाप्नोति तावेहि स५
 रभावहा इत्याह व्यैवैनेन परि धत्ते
 पाञ्चजन्येष्वप्येध्यश्च इत्याहैष वा
 अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्त-
 स्मादेवमाहर्तव्या उप दधात्येतद्वा

प्नोति । ^६तौ । एति । इहि । समिति । रभावहै ।
 इति । आह । वीति । एव । एनेन । परीति । धत्ते ।
^७पाञ्चजन्येष्विति पाञ्च-जन्येषु । अपीति । एधि ।
 अग्ने । इति । आह । एषः । वै । अग्निः । पाञ्च-
 जन्य इति पाञ्च-जन्यः । यः । पञ्चचितीक इति
 पञ्च-चितीकः । तस्मात् । एवम् । आह । ^८ऋत-
 व्याः । उपेति । दधाति । एतत् । वै । ऋतू-
 नाम् । प्रियम् । धाम । यत् । ऋतव्याः । ऋतू-

^६व्यैवैनेनेति ॥ एनेनाग्निना सह विपरिधत्ते यजमानव्यापार-
 नियमेपि सभा [सहभा] वा भाव(?) इति द्वयोरेकी भूतत्वात् ॥

^७एषवा इति । पञ्च चितयो निवृत्ता यस्य सोग्निः पाञ्चजन्यः
 पञ्चसु योनिभूतासु चितिषु भवः पाञ्चजन्यः । छान्दसो ज्यः । त-
 स्मादेवमिति । कः? पञ्चस्वपि जनेषु एधि भव आह अग्न इति मन्त्रः ॥

^८ऋतव्या इति । 'यावा अया वा' इत्याद्यास्सप्तर्तव्याः ।

ऋतूनां प्रियं धाम यद्वत्तव्या ऋतू-
नामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक
इत्याह संवत्सरो वै सुमेकस्संवत्स-
रस्यैव प्रियं धामोपाप्नोति ॥ ४६ ॥

प्रजापतेरक्षयश्वयत्तपराऽपत्तदश्वो-

नाम् । एव । प्रियम् । धाम । अवेति । रुन्धे ।
१सुमेक इति सु-मेकः । इति । आह । संवत्सर
इति सं-वत्सरः । वै । सुमेक इति सु-मेकः ।
संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । एव । प्रियम् । धा-
म । उपेति । आप्नोति ॥ ४६ ॥

अभवन्नार्युरेवर्तव्या उप षड्विंशतिश्च ॥ ११ ॥

१प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । अक्षि । अश्वयत् ।

एकैका दिक्षु तिस्रो मध्ये । ऋतुप्राप्तिहेतुभूता ऋतव्याः ।
पूर्ववद्यत् ॥

१सुमेक इति ॥ शोभनमेहनः प्रजानामुत्पादयितृणां मुख्यः सं-
वत्सरः । ककारश्छान्दसः । ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे तृतीये एकादशोनुवाकः.

१अधुना अश्वमेधमधिकृत्योच्यते—प्रजापतेरित्यादि ॥ वैश्वदेवं
काण्डम् । प्रजापतेरक्षि अश्वयत् शूनमभवत् स्थानात् परेत्या-

भवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः ।

तत् । परेति । अपतत् । तत् । अश्वः । अभवत् । यत् । अश्वयत् । तत् । अश्वस्य । अश्वत्वमित्यश्व-त्वम् । तत् । देवाः । अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन । एव । प्रतीति । अदधुः । एषः । वै । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । सर्वम् । करोति । यः । अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन । यजते । सर्वः । एव । भवति । ^१सर्वस्य । वै । एषा । प्रायश्चित्तिः । सर्व-

पतत् । तदश्वोभवत् । तस्मादश्वत्वं अश्वस्य । अश्वयदित्यादि व्याख्यातमेव । एकदेशलोपेन नामत्वेन परिग्रहः । यद्वा—श्वयनादश्वः । छान्दसो ङप्रत्ययोऽडागमश्च । तत्प्रजापतेरक्षि देवा अश्वमेधेनैवानुष्ठितेन प्रत्यदधुः स्वस्थाने अविकलं पुनस्थापितवन्तः । तस्मादेष प्रजापतिं सर्वमविकलं करोति योऽश्वमेधेन यजते । स्वयमपि सर्वोऽविकलो भवति ॥

^१सर्वस्य वा इति ॥ सर्वस्य प्रतिषिद्धनिमित्तकरणस्य अधर्मस्य स्तेयादेर्विहिताकरणनिमित्तस्य च सन्ध्यालोपादेः प्रायश्चित्तिः निर्यातनहेतुः अश्वमेधः । प्रायणं प्रायो धर्मलोपः । तन्निवृत्तिः चित्तिः प्रायश्चित्तिः । प्रायश्शब्दस्य अव्ययत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

श्रित्तिस्सर्वस्य भेषजं सर्वं वा ए-
 तेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा
 एतेन ब्रह्महत्यामतरन्त्सर्वं पाप्मा-
 नम् ॥ ४७ ॥ तरति तरति ब्रह्मह-
 त्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैन-
 मेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्षयश्व-
 यत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽव्यन्ति दक्षि-

स्य । भेषजम् । सर्वम् । वै । एतेन । पाप्मानं ।
 देवाः । अतरन् । अपीति । वै । एतेन । ब्रह्महत्या-
 मिति ब्रह्म-हत्याम् । अतरन् । ^३सर्वम् । पाप्मा-
 नम् ॥ ४७ ॥ तरति । तरति । ब्रह्महत्यामिति ब्रह्म-
 हत्याम् । यः । अश्वमेधेनेत्यश्व-मेधेन । यजते ।
 यः । उ । च । एनम् । एवम् । वेदं । 'उत्तरमि-
 त्युत्-तरम् । वै । तत् । प्रजापतेरिति प्रजा-प-
 तेः । अक्षि । अश्वयत् । तस्मात् । अश्वस्य । उ-

किञ्च सर्वस्य रोगस्य राजयक्ष्मादेरपि भेषजं औषधं शमनहेतुः ।
 सर्वं वा इत्यादि । गतम् । पुनर्ब्रह्महत्याग्रहणं तस्मादुत्तरत्वख्यापना-
 र्थम् । 'हनस्त च' इति क्विप् ॥

^३सर्वं पाप्मानमित्यादि ॥ यष्टुर्वेदितुश्च फलम् ॥

^४उत्तरं वा इति ॥ उत्तरस्य शूनस्याक्ष्णोश्वमेधेन प्रतिहतत्वात्

णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटो
 भवत्यप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वै-
 तसस्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति
 चतुष्टोमस्तोमो भवति सरह् वा
 अश्वस्य सकथ्यावृहत्तद्देवाश्वतुष्टोमे-
 त्तरत इत्युत्-तरतः । अवेति । द्यन्ति । दक्षिण-
 तः । अन्येषाम् । पशूनाम् । ⁵वैतसः । कटः । भ-
 वति । अप्सुयोनिरित्यप्सु-योनिः । वै । अश्वः ।
 अप्सुज इत्यप्सु-जः । वैतसः । स्वे । एव । एनम् । यो-
 नौ । प्रतीति । स्थापयति । ⁶चतुष्टोम इति चतुः-
 स्तोमः । स्तोमः । भवति । सरट् । ह । वै । अश्वस्य ।

प्रजापतेरुत्तरो भागः अश्वमेधसम्बद्धः प्रशस्तः । तथैव प्राजा-
 पत्यस्याश्वमेधस्य । तस्मादश्वस्योत्तरतोऽवद्यन्ति । कस्मादेवमुच्यते
 इति चेत्—दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां अवद्यन्तीत्येव । दक्षिणोत्तरा-
 भ्यामतसुच् ॥

⁵वैतस इति ॥ वैतसो वज्रुळः । 'पलाशादिभ्यो वा' इति
 अनुदात्तलक्षणस्य अजो निवृत्तिः । 'अपो योनियन्मतुषु' इति
 सप्तम्या अलुक् । अप्सुज इति । 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'तत्पुरुषे
 कृति बहुळम्' इत्यलुक् । स्व एवेति । उभयोरपि अप्सुयोनि-
 त्वात् स्वस्मिन् योनौ कारणे अप्सु अश्वं प्रतिष्ठापयति । वैतसः
 कटः ॥

⁶चतुष्टोम इति ॥ चतुष्टोम इति चतुरुत्तरस्य चतुष्टोमत्वम् ।

नैव प्रत्यदधुर्यञ्चतुष्टोमस्तोमो भ-
वत्यश्वस्य सर्वत्वाय ॥ ४८ ॥

सक्थि । एति । अवृहत् । तत् । देवाः । चतुष्टोमेनेति च-
तुः-स्तोमेन । एव । प्रतीति । अदधुः । यत् । च-
तुष्टोम इति चतुः-स्तोमः । स्तोमः । भवति ।
अश्वस्य । सर्वत्वायेति सर्व-त्वाय ॥ ४८ ॥

सर्वे पाप्मानमवृहद्द्वादश च ॥ १२ ॥

उत्सन्न यज्ञ इन्द्राग्नीदेवा वा अक्षण्यास्तोमीयां-
अग्नेर्भर्गोस्यग्ने जातान्त्रिमरिति नाकसद्भिश्छन्दा-
सि सर्वाभ्यो वृष्टिसनीर्देवासुराः कनीयासः
प्रजापतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञो देवा वै यस्य मुख्यवतीर्नाकसद्भि-
रेवैताभिरष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

॥ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकस्समाप्तः ॥

सरडिति । कृकलास इत्येके । कलविद्ध इत्यन्ये । सोश्वस्योत्तरं
सक्थि अवृहत् आच्छिद्य गृहीतवान् । वृहू उद्यमने । तत्सक्थि
देवाश्चतुष्टोमेन प्रत्यदधुः पूर्ववत्स्थापितवन्तः । तस्माच्चतुष्टोमः स्तोमो-
श्वस्य सर्वत्वाय अविकलत्वाय भवति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

पञ्चमे काण्डे तृतीये प्रपाठके द्वादशोनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

दे॒वा॒सुरा॑स्संय॒त्ता आ॒सन्ते॑ न व्यं-
ज॒यन्त॑ स ए॒ता इन्द्र॑स्त॒नूर॑पश्य॒त्ता
उपा॑धत्त॒ ताभि॑र्वै स त॒नुर्व॑मिन्द्रि॒यं
वीर्य॑मा॒त्मन्न॑धत्त॒ ततो॑ दे॒वा अ॑भ॒व-
न्परा॑ऽसुरा यदिन्द्र॑त॒नूरु॑प॒दधा॑ति त-
नु॑र्वमे॒व ताभि॑रिन्द्रि॒यं वीर्यं॑ यज-

¹दे॒वा॒सुरा इति॑ दे॒व-अ॒सुराः । संय॒त्ता इति॑
सं-य॒त्ताः । आ॒सन् । ते । न । वी॒ति । अ॒ज॒यन्त॑ ।
सः । ए॒ताः । इन्द्रः॑ । त॒नूः । अ॒प॒श्यत् । ताः । उ-
पे॒ति । अ॒धत्त॑ । ताभिः॑ । वै । सः । त॒नुर्व॑म् । इन्द्रि-
यम् । वी॒र्यम् । आ॒त्मन् । अ॒धत्त॑ । ततः॑ । दे॒वाः ।
अ॒भ॒वन् । परे॒ति । अ॒सुराः । यत् । इन्द्र॑त॒नूरि॑तीन्द्र-
त॒नूः । उ॒प॒द॒धा॒तीत्यु॒प-द॒धा॑ति । त॒नुर्व॑म् । ए॒व ।
ताभिः॑ । इन्द्रि॒यम् । वी॒र्यम् । यज॑मानः । आ-

¹अथाग्नि॒काण्ड॑मेवाग्नेयं—दे॒वा॒सुरा इत्यादि ॥ इन्द्र॑त॒नूनां॑ विधिः ।
ते न व्यजयन्त पृथक्पृथक्. नाजयन् दे॒वाश्च॑ अ॒सुरान् अ-
सुराश्च॑ दे॒वान् । स ए॒ता इति॑ । ‘अग्निना विश्वाषाट्’ इत्या-
द्या द्वाविंशतिः आत्मनो विग्रहविशेषात्मिका इष्टका अपश्यत् ।
ता उपाधत्त पञ्च दिक्षु द्वे मध्ये । ततश्च जयसाधनीं तनूं जय-
समर्थं चक्षुरादीन्द्रियं वीर्यं पराक्रमं चात्मन्यधत्त । ततोदे॒वा इत्या-

मान आत्मन्धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निः
 सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽ-
 स्य भ्रातृव्यः ॥ १ ॥ भवति य
 ज्ञो देवेभ्योऽपाक्रामत्तमवरुधं ना-
 शकृवन्त एता यज्ञतनूरपश्यन्ता उ-
 पादधत् ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत्
 यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभि-

त्मन् । धत्ते । अथो इति । सेन्द्रमिति स-इन्द्रम् ।
 एव । अग्निम् । सतनुमिति स-तनुम् । चिनुते ।
 भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः ॥ १ ॥
 भवति । यज्ञः । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् ।
 तम् । अवरुधमित्यव-रुधम् । न । अशकृवन् । ते ।
 एताः । यज्ञतनूरिति यज्ञ-तनूः । अपश्यन् । ताः ।
 उपेति । अदधत् । ताभिः । वै । ते । यज्ञम् । अ-
 वेति । अरुन्धत् । यत् । यज्ञतनूरिति यज्ञ-तनूः ।
 उपदधातीत्युप-दधाति । यज्ञम् । एव । ताभिः ।

दि । गतम् । अथो अपि च सेन्द्रं तनुमन्तं चाग्निं चिनुते,
 इन्द्रतनूभिः सहितत्वात् ॥

^१यज्ञ इत्यादि ॥ यज्ञतनूनां विधिः । अवरुधं अवरोद्धुम् ।
 'शकि णमुल्कमुलौ' इति णमुल् । यज्ञतनूरिति । 'प्रजापति-

यजमानोऽवरुन्धे त्रयस्त्रिंशत्मुप
 दधाति त्रयस्त्रिंशद्दे देवतां देवतां
 एवाव रुन्धेऽथो सात्मानमेवाग्निं
 सतनुं चिनुते सात्माऽमुष्मिन्लोके
 ॥ २ ॥ भवति य एवं वेद ज्योति-
 ष्मतीरुप दधाति ज्योतिरेवास्मिन्द-

यजमानः । अवेति । रुन्धे । ^३त्रयस्त्रिंशत्मिति
 त्रयः-त्रिंशत् । उपेति । दधाति । त्रयस्त्रिं-
 शदिति त्रयः-त्रिंशत् । वै । देवताः । देवताः ।
 एव । अवेति । रुन्धे । अथो इति । सात्मानमिति
 स-आत्मानम् । एव । अग्निम् । सतनुमिति स-त-
 नुम् । चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् ।
 लोके ॥ २ ॥ भवति । यः । एवम् । वेद । ^४ज्यो-
 तिष्मतीः । उपेति । दधाति । ज्योतिः । एव ।

र्मनसान्धोच्छेत' * इत्याद्याः त्रयस्त्रिंशत् । संकल्पादारभ्य यज्ञस्य
 तनूः अष्टावष्टौ दिक्षु एकाम्मध्ये । ताभिरित्यादि । गतम् ॥

^३त्रयस्त्रिंशमिति ॥ 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सात्मा-
 नमिति । आत्मना देवतया. सहितं विशिष्टेन मरणं (?) सहितं च
 अग्निं चिनुते । सात्मेत्यादि । विदुषः फलम् । सात्मा अविकलफलः ॥

^४ज्योतिष्मतीरिति ॥ 'ज्योतिष्मतीं त्वा' † इत्याद्या द्वादश, तिस्र-

धात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति
 ताभिरेवैनं^५ समिन्ध उभयोरस्मै
 लोकयोज्योतिर्भवति नक्षत्रेष्टका उ-
 पं दधात्येतानि वै दिवो ज्योतींषि
 तान्येवाव रुन्धे सुकृतां वा एतानि

अस्मिन् । दधाति । एताभिः । वै । अग्निः । चि-
 तः । ज्वलति । ताभिः । एव । एनम् । समिति ।
 इन्धे । उभयोः । अस्मै । लोकयोः । ज्योतिः ।
 भवति । ^५नक्षत्रेष्टका इति नक्षत्र-इष्टकाः । उपे-
 ति । दधाति । एतानि । वै । दिवः । ज्योतींषि ।
 तानि । एव । अवेति । रुन्धे । सुकृतामिति सु-
 कृताम् । वै । एतानि । ज्योतींषि । यत् । नक्ष-

स्तिस्रो दिक्षु न मध्ये ज्योतिशब्दवन्मन्त्रवत्यः । 'तद्द्वानासा-
 म्' इति यदपवादश्छान्दसो मतुप् । एताभिश्चितोग्निर्ज्वलतीव
 भवति । तस्मात्ताभिः ज्योतिष्मतीभिरग्निं समिन्धे सम्यग्दीपयति ।
 ततश्च अस्मा इति अग्रये उभयोर्लोकयोः ज्योतिष्मती भवति ।
 अस्मा इत्यन्वादेशोनुदात्तः ॥

^५नक्षत्रेष्टका इति । 'कृत्तिका नक्षत्रं'* इत्याद्याः । तत्र दक्षि-
 णेसे 'कृत्तिकानक्षत्रं' इत्युपधाय अथैतन्न नक्षत्रपदं रोहिणीप्रभृति
 आविशाखाभ्यामायातयति । दक्षिणादंसादक्षिणां श्रोणीं आरभ्याया-

ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि तान्येवाप्नो-
 त्यथो अनूकाशमेवैतानि ॥३॥ज्यो-
 तींषि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानु-
 ख्यात्यै यत्संस्पृष्टा उपदृध्यादृष्ट्यै
 त्राणि । तानि । एव । आप्नोति । अथो इति ।
 अनूकाशमित्यनु-काशम् । एव । एतानि ॥ ३ ॥
 ज्योतींषि । कुरुते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य ।
 लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । यत् ।
 संस्पृष्टा इति सं-स्पृष्टाः । उपदृध्यादित्युप-दृ-

तयति । अथ पुच्छसन्धौ आत्मसन्धौ अमावास्यामुपदधाति 'यत्ते
 देवा अदधुः' * इत्येतन्नक्षत्रपथं अनूराधाप्रभृति आभरणीभ्य आ
 यातयति उत्तरायै श्रोणेरुत्तरमंसमाराभ्यायातयति । अथोत्तर एवांसे
 पौर्णमासीमुपदधाति 'पूर्णा पश्चात्' * इति । नक्षत्रेष्टकाभिश्चितिरिष्यते ।
 एतानिवा इत्यादि । गतम् । द्युलोकस्थितानि ज्योतींषि ता इष्ट-
 काः । सुकृतां पुण्यकृतमितानि ज्योतींषि । 'सुकर्मपाप' इति
 क्विप् । अथो अपि च । अनूकाशमिति हीनप्रकाशमनूकाशे
 दर्शयति । जातविकवचनम् । 'इकः काशे' इति दीर्घत्वम् । 'अ-
 नोरप्रधानकनीयसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तदपि एतानि
 ज्योतींषि कुरुते प्रकाशवत्करोति आसां प्रकाशातिशयेन कः ।
 आसामुपधाता । किंपुनरिदानीं स्वर्गस्य महाप्रकाशस्येति । सुवर्ग-
 स्येति । यस्मादेवं तस्मादासामुपधानं स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै भवति ॥

यदित्यादि । संस्पृष्टत्वे वृष्ट्यवकाशं तिरोदध्यात् सर्वतश्छादित-

लोकमपि दध्यादवर्षुकःपर्जन्य-
 स्यादसस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या
 एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो
 भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपं द-
 ध्यात् । वृष्ट्यै । लोकम् । अपीति । दध्यात् । अ-
 वर्षुकः । पर्जन्यः । स्यात् । असस्पृष्टा इत्य-
 सं-स्पृष्टाः । उपेति । दधाति । वृष्ट्यै । एव । लो-
 कम् । करोति । वर्षुकः । पर्जन्यः । भवति ।
 पुरस्तात् । अन्याः । प्रतीचीः । उपेति । दधाति ।

त्वात् । ततश्चावर्षणशीलः पर्जन्यस्स्यात् । 'लषपतपदस्थाभूवृष'
 इत्युक्त् । अस्पृष्टत्वेतु वृष्ट्यवकाशलाभात् वर्षको भवति पर्जन्यः ।
 पुरस्तादन्या इति । पुरस्तादारभ्य प्रतीचीनिगति कृत्तिकादि
 विशाखान्तानुपदधाति दक्षिणादंसात् दक्षिणश्रोणेः । अन्यास्तु
 अनूराधादिभरण्यन्ताः पश्चादारभ्य प्राचीनगतीरुपदधाति उत्तरश्रो-
 णेरुत्तरादंसात् । तस्मात्प्राचीनानि नक्षत्राणि पुनःपुनः पर्यावर्तन्ते ।
 दक्षिणगोळे प्रतीचीनानि उत्तरगोळे च प्रतीचीनानीति । कथं त-
 हि प्रत्यगोळवर्तिनां एतदुपपद्यते । तत्रापि दिग्भेदात् प्राचीनप्रती-
 चीनभावावबाधितावेव । तथाहि—यत्रोदेति सविता सा प्राची,
 यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा, यत्रास्तमेति सा प्रतीची,
 यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीचीति । आहुश्च—

सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणः । इति ।
 तस्माद्गती एव सर्वत्र भवतः उदयानन्तरं प्रतीचीनां गतिमारभन्ते

धाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात्प्रा-
चीनानि च प्रतीचीनानि च नक्ष-
त्राण्या वर्तन्ते ॥ ४ ॥

ऋतव्या उप इधात्यृतूनां कृष्यै द्वं-

पश्चात् । अन्याः । प्राचीः । तस्मात् । प्राचीनानि ।
च । प्रतीचीनानि । च । नक्षत्राणि । एति । वर्तन्ते ॥ ४ ॥

भ्रातृव्यो लोक एवैतान्येकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

¹ऋतव्याः । उपेति । इधाति । ऋतूनाम् । कृ-
ष्यै । द्वंद्वमिति द्वंद्वम् । उपेति । इधाति । त-

अस्तमयानन्तरं तु प्राचीनामिति । आहुः—वक्रानुवक्रादि विचि-
त्रकारिणः ताराग्रहा नक्षत्रशब्देनोच्यन्ते । अपरे पुनराहुः—
अश्विन्यादीनामपि दिनेदिने स्वल्पा प्राचीना गतिरस्तीति सौक्ष्म्यात्
नोपलभ्यते एवेति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे प्रथमोनुवाकः.

¹ऋतव्या इत्यादि ॥ 'मधुश्च माधवश्च'* इत्याद्या द्वे द्वे प्रती-
चीति । मध्यमायान्तु चतस्रः । ऋतुशब्दवन्मन्त्रेणोपधेयाः । पूर्व-
वद्यत् । कलृप्त्या इति । विभागसामर्थ्यात् यद्द्वन्द्वमुपदधाति द्वे द्वे
इष्टके समानतया देवते । यज्ञपात्रप्रयोगे द्वन्द्वमिति निपातनम् ।
तस्माद्द्वन्द्वमिति । द्वौ द्वौ मासावृतवः । अभिव्यक्तौ निपातनम् ॥

द्वमुप॑ दधाति॒ तस्माद्द्व॑द्वमृतवोऽधृ॑-
 तेव॒ वा ए॒षा यन्म॑ध्यमा चि॒तिर॒न्त-
 रि॒क्षमि॒व वा ए॒षा द्वंद्व॑मन्यासु चि-
 तीषू॑प॑ दधाति॒ चत॑स्रो म॒ध्ये धृ॒त्या
 अ॒न्तश्श्ले॑षणं॒ वा ए॒ताश्चि॒तीनां॒ य-
 दृ॒तव्यां॑ यदृ॒तव्यां॑ उप॒दधा॑ति चि-
 तीनां॒ विधृ॑त्या अ॒वकाम॑नूप॒दधा॑त्ये-

स्मात् । द्वंद्वमिति द्वं-द्वम् । ऋतवः । अधृता ।
 इव । वै । एषा । यत् । मध्यमा । चितिः । अ-
 न्तरिक्षम् । इव । वै । एषा । द्वंद्वमिति द्वं-द्वम् ।
 अन्यासु । चितीषु । उपेति । दधाति । चतस्रः ।
 मध्ये । धृत्यै । अन्तश्श्लेषणमित्यन्तः-श्लेषणम् ।
 वै । एताः । चितीनाम् । यत् । ऋतव्याः । यत् ।
 ऋतव्याः । उपदधातीत्युप-दधाति । चितीनाम् ।
 विधृत्या इति वि-धृत्यै । अवकाम् । अनु । उपे-

^२अधृतेव वा इति । अत्र हेतुः अन्तरिक्षमिवेति । मध्यमत्व-
 सामान्यात् । द्वन्द्वमन्यास्वित्यादि । गतम् । मध्य इति । मध्यमायां
 चितौ । धृत्या इति । तस्या धारणाय भवति ॥

^३अन्तश्श्लेषणमिति ॥ चित्यन्तराळानां श्लेषणं सन्धानं अश्ल-
 थत्वं तदर्थमेता ऋतव्याः सन्धानार्था इति यावत् । तस्मादासा-

श्लेषी श्री गणेशाय नमः

संस्कृतभाष्योपेता भास्करभाष्ये, श्लेषी.

षा वा अग्नेर्योनिस्सयोनिम् ॥ ५ ॥
 एवाग्निं चिनुत उवाच ह विश्वामि-
 त्रोऽद्विथ्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उ-
 पधीयान्तै य उ चैना एवं वेददिति
 संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते
 योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च

ति । दधाति । एषा । वै । अग्नेः । योनिः । सयो-
 निमिति स-योनिम् ॥ ५ ॥ एव । अग्निम् । चि-
 नुते । उवाच । ह । विश्वामित्र इति विश्व-मि-
 त्रः । अदत् । इत् । सः । ब्रह्मणा । अन्नम् । य-
 स्य । एताः । उपधीयान्ता इत्युप-धीयान्तै । यः ।
 उ । च । एनाः । एवम् । वेदत् । इति । संवत्स-
 र इति सं-वत्सरः । वै । एतम् । प्रतिष्ठायाम् इति
 प्रति-स्थायै । नुदते । यः । अग्निम् । चित्वा । न ।
 प्रतितिष्ठतीति प्रति-तिष्ठति । पञ्च । पूर्वाः । चि-

मुपधानं चितीनां विधृत्यै अश्लथत्वायैव भवति । अवका शैवालं
 ऋतव्यानमन्तरमुपदधाति । एषा वा इति । अप्सुयोनिरग्निः ताभि-
 श्रावकाया अभेद उपचर्यते । सयोनिमिति । कारणेन सह चिनुते ॥

^४उवाच हेत्यादि ॥ व्याख्यातम् । ऋतव्यानामेव स्तुतिः ॥

^५संवत्सरो वा इत्यादि षष्ठ्याश्रितेर्विधिः ॥ यश्चित्वाप्यग्निं न

पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चि-
नुते षड्वा ऋतवस्संवत्सर ऋतुष्वेव सं-
वत्सरे प्रति तिष्ठत्येता वै ॥६॥ अधि-
पत्नीर्नामिष्टका यस्यैता उपधीयन्ते-
ऽधिपतिरेव समानानां भवति यं द्वि-
ष्यात्तमुपदधद्व्यायेदेताभ्य एवैनं दे-

तयः । भवन्ति । अथ । षष्ठीम् । चितिम् । चिनु-
ते । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
ऋतुषु । एव । संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति ।
तिष्ठति । एताः । वै ॥ ६ ॥ अधिपत्नीरित्यधि-
पत्नीः । नाम । इष्टकाः । यस्य । एताः । उपधी-
यन्त इत्युप-धीयन्ते । अधिपतिरित्यधि-पतिः ।
एव । समानानाम् । भवति । यम् । द्विष्यात् ।
तम् । उपदधदित्युप-दधत् । ध्यायेत् । एताभ्यः ।
एव । एनम् । देवताभ्यः । एति । वृश्चति । ता-

प्रतितिष्ठति संवत्सरः खल्वेनं प्रतिष्ठाय नुदते च्यावयति । तत्र
पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति किं ताभिः । अथ पञ्चानामन्ते षष्ठीं
चितिं चिनुते । षड्वा ऋतव इत्यादि । गतम् ॥

६ एता वा इति ॥ षष्ठ्याश्रितैः सम्बन्धिन्यः अधिपत्न्यो नामे-
ष्टकाः 'संयच्च प्रचेताश्च'* इत्याद्याः पञ्च एकैका दिक्षु एका
मध्ये । यस्येत्यादि व्याख्यातम् ॥

वताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमा-
 छृत्यङ्गिरसस्सुवर्गं लोकं यन्तो या
 यज्ञस्य निष्कृतिरासीतामृषिभ्यः प्र-
 त्यौहन्तद्विरण्यमभवद्यद्विरण्यशाल्कैः
 प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भे-
 षजमेवास्मै करोति ॥ ७ ॥ अथो ह-

जक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । ^७अङ्गिरसः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्तः । या ।
 यज्ञस्य । निष्कृतिरिति निः-कृतिः । आसीत् ।
 ताम् । ऋषिभ्य इत्यृषि-भ्यः । प्रतीति । औहन् ।
 तत् । हिरण्यम् । अभवत् । यत् । हिरण्यशाल्कैरि-
 ति हिरण्य-शाल्कैः । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । य-
 ज्ञस्य । निष्कृत्या इति निः-कृत्यै । अथो इति ।
 भेषजम् । एव । अस्मै । करोति ॥ ७ ॥ अथो इ-

^७अङ्गिरस इत्यादि ॥ निष्कृतिः निष्कृत्यः यथा यज्ञ आत्म-
 सात् क्रियते तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् प्रति ददुः तामृषिभ्यो दक्षिणां
 दत्त्वा स्वर्गं गताः निष्कृतात्मानः । तद्विरण्यं स्वर्णमभवन् । तस्मा-
 द्विरण्यशाल्कैः प्रोक्षणं यज्ञस्य निष्कृत्याय । अथो अपि च
 अस्मै यज्ञय भेषजं दुरितशमनं करोति । अपि चैनं यज्ञं ह-

पेणैवैनं॑ समर्धयत्यथो हिरण्यज्यो-
तिषैव सुवर्गं लोकमेति साहस्रवता
प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजा-
पतेराप्त्या इमा मे अग्र इष्टका धे-

ति । रूपेण । एव । एनम् । समिति । अर्धयति ।
अथो इति । हिरण्यज्योतिषेति हिरण्य-ज्योतिषा ।
एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति ।
^८साहस्रवतेति साहस्र-वता । प्रेति । उक्षति । सा-
हस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति
प्रजा-पतेः । आप्त्यै । ^९इमाः । मे । अग्रे । इष्ट-

पसमृद्धं करोति । उभयत्रापि अन्वादेशोनुदात्तः । अथो यज-
मानोपि हिरण्यज्योतिषा रूपेण स्वर्गं गच्छति ॥

^८साहस्रवतेति ॥ 'शतमानविंशतिक' इत्यण् । 'सहस्रस्य प्रमा
असि'* इत्यादिमन्त्रगताः प्रमादयः सहस्रशब्देनोच्यन्ते । तद्वताम-
न्त्रेण 'सहस्रस्य प्रमा असि'* इत्यादिना प्रोक्षति द्वाभ्यां द्वाभ्यां
शताभ्यां प्रतिदिशं एकैकेन मन्त्रेण प्रोक्षति मध्यमोत्तमाभ्यां प्रा-
ञ्जुखः । यद्वा—सहस्रपरिमाणवता हिरण्यशकलसमूहेन प्रोक्षति ।
सहस्रमेववा साहस्रं सहस्रशब्दवता मन्त्रेणेति । साहस्र इत्यादि गतम् ॥

^९इमा मे अग्र इत्यादि ॥ अनेन मन्त्रेण श्रोण्यन्ते तिष्ठन्नुत्तरा
धेनूः या धेनुस्थानीया एवेष्टकाः कुरुते । ताश्च कामदुघाः सर्वा-

नवस्मन्त्वित्याह धेनूरेवैनाः कुरुते
ता एनं कामदुघां अमुत्रामुष्मि-
न्लोक उप तिष्ठन्ते ॥ ८ ॥

रुद्रो वा एष यद्गग्निस्स एतर्हि
काः । धेनवः । सन्तु । इति । आह । धेनूः । एव ।
एनाः । कुरुते । ताः । एनम् । कामदुघा इति का-
म-दुघाः । अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके । उपेति ।
तिष्ठन्ते ॥ ८ ॥

सयोनिमेता वै करोत्येकान्न चत्वारिंशच्च ॥२॥

^१रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः । सः । एतर्हि ।

न्कामानस्मै दूहते । अमुत्र द्युलोके अमुष्मिश्च प्राजापत्यादि लोके
एनमुपतिष्ठन्ते यत्रेच्छति यथा वा इमा इच्छति तथा 'एका
च शतं च सहस्रं च '* इत्यादि भावेनोपतिष्ठते । यच्चान्यदि-
च्छति तच्चास्मै दुहाना ऋतावृधो घृतश्रुतो मधुश्रुत ऊर्जस्वत्यः
स्वधावत्यश्च तत्र भवन्ति । किञ्च या एता विराजो नाम कामदुघा
इष्टका अमुत्र द्युलोके अमुष्मिश्च ऐन्द्रे ब्राह्मे प्राजापत्ये तत्र च
लोके वर्तन्ते । तत्रतत्र च यथाभिमते लोके एता एव भूत्वा
इष्टका धेनवो यजमानमुपतिष्ठन्ति ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे द्वितीयोनुवाकः.

^१रुद्रो वा एष इत्यादि ॥ शतरुद्रीयहोमविधिः । रुद्र एव स्वय-
मेषोग्निः तस्य तनुत्वात् । स रुद्रः एतस्मिन्काले जातः प्रादुर्भूतो

जातो यर्हि सर्वाश्रितस्स यथा व-
त्सो जातस्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष
एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै य-
दाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यज-
जातः । यर्हि । सर्वः । चितः । सः । यथा । वत्सः ।
जातः । स्तनम् । प्रेप्सतीति प्र-ईप्सति । एवम् ।
वै । एषः । एतर्हि । भागधेयमिति भाग-धेयम् । प्रे-
ति । ईप्सति । तस्मै । यत् । आहुतिमित्या-हुतिम् ।
न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमानम् । च ।
ध्यायेत् । शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । जुहोति ।

भवति यदा सर्वोश्रितो भवति । स इदानीं सन्निधत्ते । सन्नि-
हितश्च स एष एतर्हि इदानीमेव । ' एतेतौ रथोः ' इति एता-
देशः । भागधेयं प्रेप्सति प्राप्तुमिच्छति यथा वत्सो जातो जात-
मात्र एव स्तनं प्रेप्सति । वत्सदृष्टान्तो विळम्बना । सर्वत्र अन-
द्यतनेर्हिः । तस्मै यदाहुतिमिदानीमेव जुहुयात् अध्वर्युं च यज-
मानं च ध्यायेत् भक्षणीयत्वेन । तस्माच्छतरुद्रीयं जुहोति रुद्रा-
येति । अन्य आहुः—' रुद्रो वा एष यत् ' इत्यग्नेः रुद्रत्वेन
स्तुतिः । स तादृशोऽग्निरेतस्मिन् काले जात इति । स यथेत्याद्याग्नि-
विषये । तस्माद्गुद्रात्मने शतरुद्रीयं जुहोति । नानास्वभावा रुद्राः
शतरुद्रा देवस्येच्छातनवो देवता अरयेति शतरुद्रीयम् । ' शतरुद्राच्छ
च ' इति छः । ' नमस्ते रुद्र मन्यवे '* इत्यारभ्य एकादशानुवा-

मानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति
 भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमा-
 च्छैत्यध्वर्युर्न यजमानो यद्ग्राम्याणां
 पशूनाम् ॥ ९ ॥ पर्यसा जुहुयाद्ग्रा-
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । शमय-
 ति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न ।
 यजमानः । ^२यत् । ग्राम्याणांम् । पशूनाम् ॥ ९ ॥
 पर्यसा । जुहुयात् । ग्राम्यान् । पशून् । शुचा । अ-
 र्पयेत् । यत् । आरण्यानांम् । आरण्यान् । जर्तिल-

काः । तत्र प्रथमं मनुवाकं निगद्य द्वितीयं तृतीयं चतुर्थस्य यत्राभि-
 जानाति 'नमः क्षत्तृभ्यः'* इति तत्स्वाहाकरोति । ततस्सङ्गहीतृभ्यः
 प्रतिपद्य शिष्टमनुवाकस्य निगद्य पञ्चमं षष्ठं सप्तमस्य यत्राभिजा-
 नाति 'नमो वर्ष्याय च †' इति तत्स्वाहाकरोति । यथा 'वर्ष्याय
 च ' इति प्रतिपद्य शिष्टमनुवाकस्य निगद्य अष्टमं नवमं दशममे-
 कादशस्य च यत्राभिजानाति 'य एतावन्तश्च ‡' इति तत्स्वाहा-
 करोति । एवं तिस्र आहुतयः । अथ 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथि-
 व्यां ये अन्तरिक्षे ये दिवि †' इति तिस्र उत्तरा आहुतयः । एव-
 मेतेन शतरुद्रीयहोमेन स्वयं देवः शमितो भवति आत्मीयभागला-
 भात् । ततोध्वर्युर्यजमानश्च आर्तिं न गच्छतः ॥

^२यदित्यादि ॥ ग्राम्याः पशवः उक्ताः गवादयः आरण्याश्च
 सिंहादयः । यदारण्यानामिति । पशूनां पर्यसा जुहुयादित्येव ।

म्यान्पशूञ्जुचा ऽर्पयेद्यदांरण्यानामा-
 रण्याञ्जितिलयवाग्वा वा जुहुयाद्ग्वी-
 धुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्
 हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरना-
 हुतिर्वै जतिलांश्च ग्वीधुकाश्चेत्यज-
 क्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यद्-

यवाग्वेति जतिल-यवाग्वा । वा । जुहुयात् । ग्वी-
 धुकयवाग्वेति ग्वीधुक-यवाग्वा । वा । न । ग्रा-
 म्यान् । पशून् । हिनस्ति । न । आरण्यान् । अथो
 इति । खलु । आहुः । अनाहुतिरित्यना-हुतिः । वै ।
 जतिलाः । च । ग्वीधुकाः । च । इति । ^३अजक्षीरे-
 णेत्यज-क्षीरेण । जुहोति । आग्नेयी । वै । एषा ।
 यत् । अजा । आहुत्येत्या-हुत्या । एव । जुहोति -

आरण्यानिति । पशूञ्जुचा अर्पयेदित्येव च । जतिलाः कृष्ण-
 तिलाः ग्वीधुकाः तृणतण्डुला नाम । अनाहुतिरिति । तत्सादृ-
 श्यात् ताच्छब्दम् । अनाहुतिसादृश्यं च अजक्षीरापेक्षया नि-
 कृष्टत्वात् ॥

^३अजक्षीरेणेति ॥ ‘ङ्यापोस्संज्ञाञ्छन्दसोः’ इति ह्रस्वत्वम् ।
 आग्नेयीति । अग्निना सहोत्पन्नोजः । ‘सर्वत्राग्निकलिभ्याम्’ इति
 ढक् । आहुत्यैवेति । आहुतियोग्यद्रव्यमाहुतिः । कर्मणि क्तिन् ।

जाऽऽहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान्प-
शून् हिनस्ति नारण्यानङ्गिरसस्सु-
वर्गं लोकं यन्तः ॥ १० ॥ अजायां
घर्मं प्रासिञ्चत्सा शोचन्ती पूर्णं परा-
जिहीत् सोऽर्कोऽभवत्तदुर्कस्यार्क-
त्वमर्कपूर्णं जुहोति सयोनित्वायो-

न । ग्राम्यान् । पशून् । हिनस्ति । न । आरण्यान् ।
'अङ्गिरसः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । य-
न्तः ॥ १० ॥ अजायाम् । घर्मम् । प्रेति । अस्ति-
ञ्चन् । सा । शोचन्ती । पूर्णम् । परेति । अजिहीत् ।
सः । अर्कः । अभवत् । तत् । अर्कस्य । अर्कत्वामि-
त्यर्क—त्वम् । अर्कपूर्णेत्यर्क—पूर्णं । जुहोति । स-

योग्यत्वं च तस्य आग्नेयत्वात् । तादृशेन द्रव्येण होमश्च कृतो
भवति । ग्राम्यारण्यपशुहिंसा न कृता भवाति ॥

^४अङ्गिरस इत्यादि ॥ घर्मं प्रवर्ग्यं अजायां प्रासिञ्चन् । सा
शोचन्ती तप्यमाना पूर्णं पापरोगं पराजहीत त्यक्तवती । सोर्कोऽ-
भवत् । अर्कत्वमिति । अर्चनीयः प्रशस्तोभिः । कर्मणि घञि
कुत्वम् । तस्मादुर्कपूर्णं जुहोतीति विधिः । सयोनित्वाय क्षीर-
पूर्णयोरजाभियोनित्वात् ॥

इष्टिष्ठजुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
यामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चर-
मायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव
रुद्रं निरवदयते त्रेधाविभक्तं जुहो-

योनित्वायेति सयोनि-त्वाय^५ । उदङ् । तिष्ठन्न ।
जुहोति । एषा । वै । रुद्रस्य । दिक् । स्वायाम् ।
एव । दिशि । रुद्रम् । निरवदयत् इति निः-अवद-
यते । चरमायाम् । इष्टकायाम् । जुहोति । अन्ततः ।
एव । रुद्रम् । निरवदयत् इति निः-अवदयते ।
^६त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा-विभक्तम् । जुहोति । त्र-

^५उदङिति ॥ 'अनिगन्तोञ्चतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
स्वायामेवेति । स्वस्थामेव दिशि निष्कृष्य पृथक्त्वेन रुद्रं यजते
यागदानादिषु । चरमायामिति । उत्तरपक्षे पश्चिमोत्तरको-
णायत्ये*ष्टकायाः । अन्तत इति । सर्वान्ते निष्कृष्य स्वात-
न्त्र्येण यजते ॥

^६त्रेधेति ॥ एकत्रिभागः षण्णवतिः मन्त्राः । तद्यथा—प्रथमोनु-
वाकः पञ्चदश । द्वितीयः षड्विंशतिः । तृतीयश्चतुस्त्रिंशत् । चतु-
र्थस्य 'नमः क्षत्तृभ्य' इतियावत् एकविंशतिरिति षण्णवतिः । अ-
थ चतुर्थे शेषे त्रयोदश । पञ्चमषष्ठौ षष्टिः । सप्तमस्य च
यावान् 'नमो वर्ष्याय च' इति त्रयो विंशतिरिति षण्णवतिः ।
अथ—सप्तमस्य शेषे नव । अष्टमो द्वात्रिंशत् । नवमः त्रयस्त्रि-

ति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्थसमावद्दीर्यान्करोतीयत्यग्ने जुहोति ॥ ११ ॥ अथेयत्यथेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जु-

यः । इमे । लोकाः । इमान् । एव । लोकान् । समावद्दीर्यानि । समावत्-वीर्यान् । करोति । इयति । अग्ने । जुहोति ॥ ११ ॥ अथ । इयति । अथ । इयति । त्रयः । इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । शमयति । तिस्रः । उत्तरा इत्युत्-त-

शत् । दशमो वा द्वादश । अन्त्यस्य च 'नमो रुद्रेभ्यः' इत्यतः प्राक् दश । एवं षण्णवतिः । समावद्दीर्यान् समवीर्यान् । 'समादावतुप्' इति स्वार्थे वतुप् ॥

इयतीति ॥ जान्वादिप्रमाणं विशेषप्रतिपादनार्थमिदम् । प्रमाणसामान्यमिदं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्य अविवक्षितत्वात् । परिमाणप्रत्ययान्तेन प्रमाणविशेषाणां सामान्याभिधानम् । 'किमिदम्भ्यां वो घः' इति घः, 'यस्य' इति लोपे इकारनिवृत्तिस्वरेण इकार उदात्तः । अथ शब्दक्रममाह—लोकत्रयप्रसिद्धार्थं जानुदग्ने आकाशप्रदेशे धारयन् प्रथमामाहुतिं जुहोति । अथ नाभिदग्ने धारयन् द्वितीयाम् । अथ ग्रीवदग्ने धारयन् तृतीयामिति । एभ्य इति । लोकत्रयार्थम् । शमयति धनपरमध्वर्युः यजमानार्थमेवेति ॥

तिस्र इति ॥ 'नमो रुद्रेभ्यः' * इत्यादिभिः समासेन । षडित्यादि गतम् ॥

होति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव
 ऋतुभिरेवैनं शमयति यदनुपरि-
 क्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं
 कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाऽहं
 दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राम-
 मेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शम-

राः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । षट् । स-
 मिति । पद्यन्ते । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरि-
 त्यु-भिः । एव । एनम् । शमयति । यत् । अ-
 नुपरिक्राममित्यनु-परिक्रामम् । जुहुयात् । अ-
 न्तरवचारिणमित्यन्तः-अवचारिणम् । रुद्रम् । कु-
 र्यात् । अथो इति । खलु । आहुः । कस्याम् । वा ।
 अहं । दिशि । रुद्रः । कस्याम् । वा । इति । अ-
 नुपरिक्राममित्यनु-परिक्रामम् । एव । होतव्यम् ।
 अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । एनम् । शमयति

यदित्यादि ॥ उक्तमेकत्र तिष्ठता होतव्यमिति । इदानीं
 पक्षान्तरं दृषयित्वा स्थापयति तत् । अनुक्रमेण दिक्षु परिक्रम्य
 तत्र तत्र गतं रुद्रं शमयितुं जुहुयात् । एवं क्रियमाणे रुद्रोऽन्तः-
 प्रविश्यापचारमनुधावनार्थं अवतु । सार्वत्रिकेणानेन शमनस्य सार्व-
 त्रिकत्वं प्रतिपाद्यत इति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । अपरिवर्गमिति ।
 छान्दसो घमुञ् ॥

यति ॥ १२ ॥ एता वै देवतास्सु-
वर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं वा-
चयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं
गमयति यं द्विष्यात्तस्य संचरे पं-
शूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभिति-
ष्ठति स आर्तिमाच्छति ॥ १३ ॥

॥ १२ ॥¹⁰ एताः । वै । देवताः । सुवर्ग्या इति सु-
वः-र्ग्याः । याः । उत्तमा इत्युत्-तमाः । ताः । यज-
मानम् । वाचयति । ताभिः । एव । एनम् । सुवर्गमिति
सुवः-गम् । लोकम् । गमयति ।¹¹ यम् । द्विष्यात् ।
तस्य । संचर इति सं-चरे । पशूनाम् । नीति ।
अस्येत् । यः । प्रथमः । पशुः । अभितिष्ठतीत्य-
भि-तिष्ठति । सः । आर्तिम् । एति । ऋच्छति ॥ १३ ॥

पशूनां यन्तोर्ग्रेजुहोत्यपरिवर्गमेवैनं शम-
यति त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

¹⁰ एता वा इति ॥ एता उत्तमा 'नमो रुद्रेभ्यः' * इति । आ-
द्युदात्तत्वम् । मन्त्रप्रतिपाद्या देवताः ता एताः स्वर्गावाप्तिनिमित्तभूताः ।
'गोद्वचचः' इति यत् । ता इति । गतम् ॥

¹¹ यं द्विष्यादिति ॥ द्वेष्यस्य पशूनां संचरे संचरणदेशे अर्क-
पर्णे । न्यस्येदित्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे तृतीयोनुवाकः.

अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चति मार्ज-
यंत्येवैनमथो तर्पयंत्येव स एनं तृ-
प्तोऽक्षुध्यन्नशोचन्नमुष्मिन्लोक उ-
पतिष्ठते तृप्यति प्रजयां पशुभिर्य
एवं वेद तां न इषमूर्जं धत्त मरु-
तस्संरराणा इत्याहान्नं वा ऊर्गन्नं

¹अश्मन्नं । ऊर्जम् । इति । परीतिं । सिञ्चति ।
मार्जयति । एव । एनम् । अथो इति । तर्पयति ।
एव । सः । एनम् । तृप्तः । अक्षुध्यन् । अशोचन् ।
अमुष्मिन् । लोके । उपति । तिष्ठते । तृप्यति ।
प्रजयेति प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । यः ।
एवम् । वेदं । ताम् । नः । इषम् । ऊर्जम् । ध-
त्त । मरुतः । संरराणा इति सं-रराणाः । इति ।
आह । अन्नम् । वै । ऊर्कं । अन्नम् । मरुतः । अ-

¹अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चति गरुत्मन्तं कुम्भेन ॥ अथो अपि च
तर्पयति सोप्याग्निः क्षुच्छोकरहितः अमुष्मिन् लोके उपतिष्ठते यज-
मानं यत्रार्थोऽग्नेः । अथ तादृशाग्निमत्तया यजमानोपि क्षुच्छोकर-
हितो भविष्यति । अनुक्तमपि गम्यते । तृप्यतीत्यादि । विदुषां
फलं । य एवंवेद सोपि प्रजया च पशुभिश्च तृप्यति । किं पुनर्य
एवमनुतिष्ठतीत्यर्थात् गम्यते । एवं—मरुतः । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

मरुतोऽन्नमेवाव रुन्धेऽश्मंस्ते क्षु-
दुमं ते शुक् ॥ १४ ॥ ऋच्छतु यं
द्विष्म इत्याह यमेव द्वेषि तमस्य
क्षुधा च शुचा चार्पयति त्रिः परि-
षिञ्चन्पर्येति त्रिवृद्वा अग्निर्यावाने-
वाग्निस्तस्य शुचं शमयति त्रिः पु-
नः पर्येति षट्त्थसं पद्यन्ते षड्वा ऋतव

न्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । ^२अश्मन्नं । ते । क्षुत् ।
अमुम् । ते । शुक् ॥ १४ ॥ ऋच्छतु । यम् । द्वि-
ष्मः । इति । आह । यम् । एव । द्वेषि । तम् ।
अस्य । क्षुधा । च । शुचा । च । अर्पयति । ^३त्रिः ।
परिषिञ्चन्निति परि-सिञ्चन् । परीति । एति । त्रि-
वृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । यावान् । एव । अ-
ग्निः । । तस्य । शुचम् । शमयति । त्रिः । पुनः ।
परीति । एति । षट् । समिति । पद्यन्ते । षट् ।
वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यूतु-भिः । एव । अस्य ।

^२अश्मंस्त इति । परिषेककुम्भमश्मानं संसृष्टं सादयति । यमे-
वेत्यादि । द्वेष्यमास्मिन् क्षुच्छोकाभ्यां योजयति ॥

^३त्रिरिति । प्रदक्षिणं परिषिञ्चति परितो गच्छति । अथापरि-
षिञ्चन् त्रिः पुनः पर्येति । गतमन्यत् ॥

ऋतुभिरेवास्य शुचं शमयत्यपां वा
 एतत्पुष्पं यद्वेतसोपाम् ॥ १५ ॥ श-
 रोवका वेतसशाख्या चावकाभिश्च
 वि कर्षत्यापो वै शान्ताश्शान्ता-
 भिरेवास्य शुचं शमयति यो वा

शुचंम् । शमयति । ^४अपाम् । वै । एतत् । पु-
 ष्पंम् । यत् । वेतसः । अपाम् ॥ १५ ॥ शरः ।
 अवकाः । वेतसशाखयेति वेतस-शाख्या । च ।
 अवकाभिः । च । वीति । कर्षति । आपः । वै ।
 शान्ताः । शान्ताभिः । एव । अस्य । शुचंम् ।
 शमयति । ^५यः । वै । अग्निम् । चितम् । प्रथमः ।

^४अपां वा एतदिति । वेतसोपां पुष्पस्थानीयः, ततः प्रादुर्भूत-
 त्वात् । अवका च अपां शरस्थानीया । शरस्सारपरिणामः अव-
 का शैवालम् । आपो वा इति । अभिजनस्तुत्या वेतसावका
 एव स्तूयन्ते शान्तिहेतुत्वाज्जाताः ॥

^५यो वा अग्निमिति । यः पशुः अग्निं चितं प्रथममधि-
 क्रामति आरोहति तं शुचा शोकेन प्रकर्षेण दग्धुमीश्वरोग्निः ।
 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन् । मण्डूकेनेति । ननु तस्यापि
 शोकः परिहर्तव्य एवेत्याह—न वा एष इति । पशूनां मध्ये
 एषोनुपजीवनीयः कथंचिदपि मांसादिना वहनादिना वा । अ-
 थोच्येत धातुमूलविशेषवदारोग्यहेतुस्स्यात्; तदपि नास्तीत्याह—

अग्निं चितं प्रथमः पशुरधि क्रामती-
 श्वरो वै तम् शुचा प्रदहो मण्डूकेन
 वि कर्षत्येष वै पशूनामनुपजीव-
 नीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हि-
 तो नारण्येषु तमेव शुचाऽर्पयत्य-
 ष्टाभिर्वि कर्षति ॥ १६ ॥ अष्टाक्ष-

पशुः । अधिक्रामतीत्यधि-क्रामति । ईश्वरः । वै ।
 तम् । शुचा । प्रदह इति प्र-दहः । मण्डूकेन ।
 वीति । कर्षति । एषः । वै । पशूनाम् । अनुप-
 जीवनीय इत्यनुप-जीवनीयः । न । वै । एषः ।
 ग्राम्येषु । पशुषु । हितः । न । आरण्येषु । तम् ।
 एव । शुचा । अर्पयति । अष्टाभिः । वीति । कर्ष-
 षति ॥ १६ ॥ अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री ।

न वा एष इति । न ह्ययं ग्राम्येषु आरण्येषु वा पशुषु
 उपकारकतया हितः शास्त्रेण विहितः । यद्वा—हितयोगे च-
 तुर्थी व्यत्ययेन बाध्यते । उपकारको न भवति । तमेवेति ।
 गृह्यतामयं शोकेन पापीयानिति भावः ॥

^६अष्टाभिरिति ॥ 'समुद्रस्य त्वाऽवाकया' इत्यादिभिः । गा-
 यत्रोभिरिति । सहोत्पन्नत्वात् ॥

रा गायत्री गायत्रौग्निर्यावानेवाग्नि-
स्तस्य शुचं शमयति पावकवती-
भिरन्नं वै पावकोऽन्नैवास्य शुचं
शमयति मृत्युर्वा एष यदाग्निर्ब्रह्मण
एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं काष्णीं उ-
पानहावुपं मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्त-

गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तस्य ।
शुचंम् । शमयति । 'पावकवतीभिरिति' पावक-
वतीभिः । अन्नंम् । वै । पावकः । अन्नैव । एव ।
अस्य । शुचंम् । शमयति । 'मृत्युः । वै । एषः ।
यत् । अग्निः । ब्रह्मणः । एतत् । रूपम् । यत् ।
कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । काष्णीं इति ।
उपानहौ । उपेति । मुञ्चते । ब्रह्मणा । एव । मृ-

⁷पावकवतीभिरिति । पावकशब्दवतीभिः । अन्नं वा इति ।
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

⁸मृत्युर्वा इति । दाहेन नाशकत्वात् वदान्तादीनां [वृन्तादी-
नां] क्षयहेतुत्वात् वा । ब्रह्मण इति । ब्राह्मणः कर्मणो रू-
पमिदं कृष्णाजिनं प्रधानसाधनत्वात् ब्राह्मणस्यैव तद्रूपं । का-
ष्णीं । 'अप्राणि रजतादि'इत्यञ्, अग्नि 'वा छन्दसि'
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । कृष्णो मृगविशेषः । उपमुञ्चते पादयोर्ब-

धत्तेऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुः
 रन्यामुपमुञ्चतेऽन्यान्नान्तः ॥ १७ ॥
 एव मृत्योर्धत्ते वाऽन्नाद्यं रुन्धे न-
 मस्ते हरसे शोचिष इत्याह नम-

त्योः । अन्तः । धत्ते । ^९अन्तः । मृत्योः । धत्ते । अन्तः ।
 अन्नाद्यादित्यन्न-अद्यात् । इति । आहुः । अन्याम् । उ-
 पमुञ्चत इत्युप-मुञ्चते । अन्याम् । न । अन्तः ॥ १७ ॥ ए-
 व । मृत्योः । धत्ते । अवेति । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
 रुन्धे । ^{१०}नमः । ते । हरसे । शोचिषे । इति । आह । न-
 मस्कृत्येति नमः-कृत्य । हि । वसीयां सम् । उ-

धाति । ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते । ब्रह्मबलेन मृत्योरदर्शनेन च वर्तते ॥

^९अथैनदुभयोरुपमोचनं दूषयति—अन्तरिति । अन्तर्मृत्योर्धत्ते
 अविशेषादित्याहुः । अन्तरन्नाद्यादिति । धत्त इत्येव । तत्र का
 प्रतिपत्तिरित्याह—एकामुपमुञ्चते एकां न । ‘एकान्याभ्याम्’ इति
 आख्यातं न निहन्यते । अन्तरेवेति । उपमुक्तायां मृत्योरन्त-
 र्धन्ते । अनुपमुक्तायामन्नाद्यमवरुन्धे ॥

^{१०}नमस्ते इति । ‘अपामिदं न्ययनं’* इति द्वाभ्यां श्वेत-
 वतीभ्यां ? अभि मृज्य अभिद्रुत्य आरोहति चिति । नमस्कृ-
 त्येति अनुज्ञाप्य प्रतिषिद्धं अप्याचरितुं नमस्कारेण वसीयांस-
 माराधयन्ति ॥

स्कृत्य हि वसीयाः समुपचरन्त्य-
 न्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतय इत्याह
 यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति
 पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्या-
 हान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वा-
 भ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्या अप-
 स्यवतीभ्याः शान्त्यै ॥ १८ ॥

पुचरन्तीत्युप-चरन्ति । ¹¹अन्यम् । ते । अस्मत् ।
 तपन्तु । हेतयः । इति । आह । यम् । एव । द्वे-
 ष्टि । तम् । अस्य । शुचा । अर्पयति । पावकः ।
 अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । शिवः । भव । इति ।
 आह । अन्नम् । वै । पावकः । अन्नम् । एव । अ-
 वेति । रुन्धे । ¹²द्वाभ्याम् । अधीति । क्रामति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अपस्यवतीभ्या-
 मित्यपस्य-वतीभ्याम् । शान्त्यै ॥ १८ ॥

शुर्वेतसोपामष्टाभिर्वि कर्षति नान्तरेकान्नप-
 श्चाशच्च ॥ ४ ॥

¹¹अन्यं त इति ॥ द्वेष्यमस्याग्निः शोकेन तापयति । पावक
 इत्यादि । गतम् ॥

¹²अपस्यवतीभ्यामिति ॥ अप्शब्दवतीभ्यां एकेन अप्शब्देन द्वे

नृषदे वडिति व्याघारयति पङ्क्त्याऽऽ-
हुत्या यज्ञमुखमारभतेऽक्षण्या व्या-
घारयति तस्मादक्षण्या पशवोङ्गा-

¹नृषद् इति नृ-सदे । वट् । इति । व्याघारय-
तीति वि-आघारयति । पङ्क्त्या । आहुत्येत्या-हु-
त्या । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । एति । रभते ।
²अक्षण्या । व्याघारयतीति वि-आघारयति । तस्मा-
त् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि । प्रेति । हरन्ति ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यत् । वषट्कुर्या-
दिति वषट्-कुर्यात् । यातयामेति यात-यामा ।

अपि तद्वत्यौ । यद्वा—साहचर्यात् द्वितीयाऽपि अप्शब्दवती छत्रि-
वत् । अप्शब्दात् 'भव्यगेय' इत्यादिना स्वार्थिको यत्, तत्स-
न्नियोगेनासुगागमो निपात्यः ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे चतुर्थोनुवाकः.

¹नृषदे वडित्यादि ॥ स्वयमातृणां चितिमेव व्याघारयति । उत्तरं
व्याघारणम् । पङ्क्तेति । पदपङ्क्त्या । यथोक्तं 'पञ्चभिः पञ्च-
कैः पदपङ्क्तिः' इति । अक्षरपङ्क्तिरिति केचित्, एकस्य चतुष्क-
त्वात् । आहुत्येति । आहुत्यैव यज्ञमुखमुपक्रममारभते ॥

²अक्षण्येत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

नि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यद्वषट्कुर्याद्या-
 तयामाऽस्य वषट्कारस्याद्यन्न वषट्क-
 र्याद्रक्षां॑ सि यज्ञं॑ ह॒न्युर्वडित्याह॑ प-
 रोक्षमेव वषट्करोति॑ नास्य यातया-
 मा वषट्कारो भवति॑ न यज्ञं॑ रक्षा-
 ँ॑ सि घ्नन्ति हुतादो वा अन्ये देवाः
 ॥ १९ ॥ अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदे-

अस्य । वषट्कार इति वषट्-कारः । स्यात् ।
 यत् । न । वषट्कुर्यादिति वषट्-कुर्यात् । रक्षां॑ सि ।
 यज्ञम् । ह॒न्युः । वट् । इति । आह । प॒रोक्षमिति॑
 परः-अक्षम् । एव । वषट् । करोति॑ । न । अस्य ।
 यातयामेति॑ यात-यामा । वषट्कार इति वषट्-कारः ।
 भवति । न । यज्ञम् । रक्षां॑ सि । घ्नन्ति । हुताद्
 इति हुत-अदः । वै । अन्ये । देवाः ॥ १९ ॥ अ-
 हुताद् इत्यहुत-अदः । अन्ये । तान् । अग्निचिदि-

^१हुताद् इत्यादि ॥ शुमुष्टिनाऽवोक्षणविधिः । हुतमग्नौ प्रास्तम-
 दन्तीति हुतादः शुभेडाशादिभुजः । 'अदोऽनन्ते' इति विट् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतमदन्तीत्यहुतादः बलिहरणादिभुजः ।
 स एव प्रत्ययः स्वरश्च । तानुभयानपि अग्निचिदेवाग्निचित् प्री-
 णाति प्रीणयितुमर्हति । उभयेऽप्यनेन प्रीणयितव्याः । तस्मात् 'ये

उभयान्प्रीणाति ये देवा देवानामि-
ति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुताद-
श्चैव देवानंहुतादश्च यजमानः प्री-
णाति ते यजमानं प्रीणन्ति दध्नैव
हुतादः प्रीणाति मधुषाऽहुतादो ग्रा-

त्यग्नि-चित् । एव । उभयान् । प्रीणाति । ये ।
देवाः । देवानाम् । इति । दध्ना । मधुमिश्रेणेति
मधु-मिश्रेणं । अवेति । उक्षति । हुताद् इति हु-
त-अदः । च । एव । देवान् । अहुताद् इत्यहुत-
अदः । च । यजमानः । प्रीणाति । ते । यजमा-
नम् । प्रीणन्ति । ⁴दध्ना । एव । हुताद् इति हुत-
अदः । प्रीणाति । मधुषा । अहुताद् इत्यहुत-अ-
दः । ⁵ग्राम्यम् । वै । एतत् । अन्नम् । यत् । दधि।

देवाः* इति द्वाभ्यां जातिभ्यां दध्ना मधुमिश्रेण अवोक्षति । तेन
उभयानपि देवान् यजमानः प्रीणाति । ते च प्रीताः यजमानं
प्रीणयन्ति ॥

⁴दध्नैवेत्यादि ॥ गतम् । अनङ् उदात्तत्वाद्दध्नो विभक्तिरुदा-
त्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्ता । मधुशब्दपर्यायः सकारान्तो मधुशब्दः ॥

⁵ग्राम्यं वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

स्यं वा एतदन्नं यद्व्यारण्यं मधु य-
 द्दधा मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्याव-
 रुध्यै शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः
 ॥ २० ॥ वै शुमुष्टिस्त्योनित्वाय
 द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचारम-

आरण्यम् । मधु । यत् । द्दधा । मधुमिश्रेणेति
 मधु-मिश्रेण । अवोक्षतीत्यव-उक्षति । उभयस्य ।
 अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । 'शुमुष्टिना' । अवेति ।
 उक्षति । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः ॥ २० ॥ वै ।
 शुमुष्टिः । स्योनित्वायेति सयोनि-त्वाय । द्वा-
 भ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । 'अनुप-
 रिचारमित्यनु-परिचारम् । अवेति । उक्षति । अ-
 परिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । एनान् । प्रीणा-

६शुमुष्टिः दर्भमुष्टिग्रहणम् । प्रशंसाकर्मण औणादिकः इक्प्रत्ययः,
 इन्वाभावश्च । प्राजापत्य इति । शुमुष्टिः प्रजापतिदेवत्यः । अग्निः
 प्रजापतिमुखाद्दुत्पन्नः । तस्मात्समानकरणत्वाय भवति । समान-
 स्य सभावः । द्वाभ्यामवोक्षणं प्रतिष्ठाया एव भवति ॥

७अनुपरिचारमिति ॥ अनुक्रमेण परितो गत्वा पुरस्ताद्वक्षिणतः
 पश्चादुत्तरतः पश्चादवोक्षति । आभीक्ष्ये णमुल् । अपरिवर्गमिति ।
 किञ्चिदपरिवृज्य सर्वानेव तान्प्रीणयति । वृजेश्छान्दसो घमुञ् ॥

वोक्षत्यपरिवर्गमेवैनाम्प्रीणाति वि
 वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर् ऋ-
 ध्यते योग्निं चिन्वन्नधि क्रामति प्रा-
 णदा अपानदा इत्याह प्राणानेवा-
 त्मन्धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह

ति । ०वीति । वै । एषः । प्राणैरिति प्र-अनैः ।
 प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । ऋ-
 ध्यते । यः । अग्निम् । चिन्वन् । अधिक्रामतीत्य-
 धि-क्रामति । प्राणदा इति प्राण-दाः । अपान-
 दा इत्यपान-दाः । इति । आह । प्राणानिति प्र-
 अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते । वर्चोदा इति व-
 र्चः-दाः । वरिवोदा इति वरिवः-दाः । इति । आ-
 ह । प्रजेति प्र-जा । वै । वर्चः । पशवः । वरि-
 वः । प्रजामिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आ-

०वि वा एष इत्यादि ॥ अवरोहणस्य अर्थप्राप्तस्य मन्त्रविधिः ।
 यद्वा—अधिरोहणस्य दोषवचनेन अवरोहणाय विशिष्टमन्त्रविधिः ।
 ‘प्राणदाः’* इत्यादिरवरोहणमन्त्रः पङ्क्तिश्रुतुप्पदा । प्राणानिति ।
 प्राणापानस्य प्रदर्शनार्थत्वात् बहुवचनम् । वर्चो बलम् । वरिवः
 पूजा । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

प्रजा वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजा-
मेव पशूनात्मन्धत्त इन्द्रो वृत्रमह-
न्तं वृत्रः ॥ २१ ॥ हतष्पोडशभि-
र्भोगैरसिनात्स एतामग्रयेऽनीकवत्
आहुतिमपश्यत्तामजुहोत्तस्याग्निर -
नीकवान्धस्वेन भागधेयेन प्रीतष्पो-

त्मन् । धत्ते । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तम् । वृ-
त्रः ॥ २१ ॥ हतः । षोडशभिरिति षोडश-भिः ।
भोगैः । असिनात् । सः । एताम् । अग्रये । अ-
नीकवत् इत्यनीक-वत्ते । आहुतिमित्या-हुतिम् ।
अपश्यत् । ताम् । अजुहोत् । तस्य । अग्निः । अ-
नीकवानित्यनीक-वान् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । प्रीतः । षोडशधेति षोडश-धा ।

इन्द्रो वृत्रमित्यादि ॥ भागैः शरीरगुणैः षोडशधा विभक्तैः
इन्द्रमसिनात् अबध्नात् । पिब् बन्धने । एतामिति । 'अग्निस्ति-
ग्मेन'* इति द्वाभ्यां या क्रियते । अनीकवान् सेनावान् । मुख-
वान्वा । षोडशधेति । षोडशधा विभक्तेन निजशरीरेण वृत्रस्य
षोडशधा हि भोगानदहत् । वैश्वकर्मणेनेति । 'य इमा विश्वाः'†
इति क्रियमाणेन । पाप्मन इति । वृत्रवधनिमित्तात् ॥

डशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्व-
 कर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यद्-
 ग्रयेऽनीकवत् आहुतिं जुहोत्यग्निरे-
 वास्यानीकवान्त्स्वेन भागधेयेन प्री-
 तः पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्म-
 णेन पाप्मनो निर्मुच्यते यं काम-
 येत चिरं पाप्मनः ॥ २२ ॥ निर्मु-

वृत्रस्य । भोगान् । अपीति । अदहत् । वैश्वकर्म-
 णेनेति वैश्व-कर्मणेन । पाप्मनः । निरिति । अ-
 मुच्यत । ¹⁰ यत् । अग्रये । अनीकवत् इत्यनीक-
 वत्ते । आहुतिमित्या-हुतिम् । जुहोति । अग्निः ।
 एव । अस्य । अनीकवानित्यनीक-वान् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । प्रीतः । पाप्मानम् ।
 अपीति । दहति । वैश्वकर्मणेनेति वैश्व-कर्मणेन ।
 पाप्मनः । निरिति । मुच्यते । ¹¹ यम् । कामयेत ।
 चिरम् । पाप्मनः ॥ २२ ॥ निरिति । मुच्येत ।

¹⁰यदित्यादि ॥ गतम् । आहवनीये होमः ॥

¹¹यमित्यादि ॥ चिरं दीर्घेण कालेन । एकैकमिति । प्रति-
 गहुतर्जुहयात् । ताजक् तदानीमेव । सर्वाणीति । सर्वा-

च्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव
पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत ता-
जकपाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि
तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्म-
नो निर्मुच्यतेऽथो खलु नानैव सू-

इति । एकैकमित्येकं—एकम् । तस्य । जुहुयात् ।
चिरम् । एव । पाप्मनः । निरिति । मुच्यते ।
यम् । कामयेत । ताजक् । पाप्मनः । निरिति ।
मुच्येत । इति । सर्वाणि । तस्य । अनुद्रुत्येत्यनु-
द्रुत्यं । जुहुयात् । ताजक् । एव । पाप्मनः । नि-
रिति । मुच्यते । ¹²अथो इति । खलु । नानां ।
एव । सूक्ताभ्यामिति सु-उक्ताभ्याम् । जुहोति ।
नानां । एव । सूक्तयोरिति सु-उक्तयोः । वीर्यम् ।

णि मन्त्रवाक्यान्यनुद्रुत्य अन्ते वैकामाहुति जुहुयात् । अनुद्रव-
णं अनुक्रमेण उच्चारणम् ॥

¹²अथो इत्यादि ॥ पक्षान्तरम् । नाना पृथक्पृथक् द्वेद्वे
आहुती जुहोति द्वाभ्यां सूक्ताभ्याम् । 'य इमा विश्वाः'* इत्यार-
भ्य 'विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट'* इत्येकं सूक्तम् । 'चक्षुषः पिता'*
इत्यारभ्य 'विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन'* इत्यपरम् । वीर्यमिति ।

क्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयोर्वीर्यं
दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥ २३ ॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ द-
धाति यथा जनं यतेऽवसं करोति

दधाति । अथो इति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थि-
त्यै ॥ २३ ॥

देवाः प्राजापत्यो वृत्रश्चिरं पाप्मनश्चत्वारिंश-
शच्च ॥ ५ ॥

¹उदिति । एनम् । उत्तरामित्युत्-तराम् । न-
य । इति । समिध इति सं-इधः । एति । दधा-
ति । यथा । जनम् । यते । अवसम् । करोति ।

सूक्तद्वयसम्बन्धि पृथग्भूतं वीर्यं द्विप्रकारं दधाति आत्मनि स्था-
पयति । अथो अपि च प्रतिष्ठित्यै द्वित्वलाभात् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः.

¹'उदेन' * इत्यादितिसृभिस्तिस्त्रः आदधाति ॥ यथेति । य-
था द्रष्टव्यं जनं यते गच्छते अवसं रक्षणार्थं पाथेयादिकं करोति
तत्तुल्यम् ॥

ताहृगेव तत्तिस्त्र आ दधाति त्रिवृद्वा
 अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं क-
 रोत्यौदुम्बरीर्भवन्त्यूर्वा उदुम्बर ऊ-
 र्जमेवास्मा अपि दधात्युदु त्वा वि-
 श्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे दे-
 वाः प्राणैः ॥ २४ ॥ एवैनमुद्यच्छ-

ताहृक् । एव । तत् । ^२तिस्त्रः । एति । दधाति ।
 त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै । अग्निः । यावान् । एव ।
 अग्निः । तस्मै । भागधेयमिति भाग-धेयम् । क-
 रोति । औदुम्बरीः । भवन्ति । ऊर्क् । वै । उदु-
 म्बरः । ऊर्जम् । एव । अस्मै । अपीति । दधा-
 ति । ^३उदिति । उ । त्वा । विश्वे । देवाः । इति ।
 आह । प्राणा इति प्र-अनाः । वै । विश्वे । देवाः ।
 प्राणैरिति प्र-अनैः ॥ २४ ॥ एव । एनम् । उदि-

^२तिस्त्र इत्यादि ॥ गतम् । 'उदात्तयणः' इति तिसृभ्यो
 विभक्तिरुदात्ता । त्रेधाविहितेष्टकत्वात् त्रिवृच्चमग्नैः ।

^३'उदु त्वा विश्वे देवाः'* इति षड्भिरग्निमुद्यच्छते । ननु कथमुक्तं—
 षड्भिरग्निमुद्यच्छते इति उद्यमनस्य नियताङ्गत्वात् दोषः । द्वे परिगृह्यवती

तेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं स-
 मर्धयति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु
 देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनुं प्रच्यव-
 तेऽपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्या-
 ह रक्षंसामपहत्यै रायस्पोषे यज्ञप-

ति । यच्छते । अग्ने । भरन्तु । चित्तिभिरिति चि-
 त्ति-भिः । इति । आह । यस्मै । एव । एनम् ।
 चित्ताय । उद्यच्छत इत्युत्-यच्छते । तेन । एव ।
 एनम् । समिति । अर्धयति । पञ्च । दिशः । दे-
 वीः । यज्ञम् । अवन्तु । देवीः । इति । आह । दि-
 शः । हि । एषः । अन्विति । प्रच्यवत इति प्र-
 च्यवते । अपेति । अमतिम् । दुर्मतिमिति दुः-स-
 तिम् । बाधमानाः । इति । आह । रक्षंसाम् । अ-
 पहत्या इत्यप-हत्यै । रायः । पोषे । यज्ञपतिमि-
 ति यज्ञ-पतिम् । आभजन्तीरित्या-भजन्तीः ।

परिगृह्यशब्दवत्यौ द्वे ऋचौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ 'रायस्पोषे अधि य-
 ज्ञः'* 'ऊर्जा यद्यज्ञम्'* इति च । एवं हरणसामर्थ्यप्रख्यापनार्थं

तिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रा-
 यस्पोषः ॥ २५ ॥ पशूनेवाव रुन्धे
 षड्भिरहरति षड्वा ऋतव ऋतुभिरे-
 वैन हरति द्वे परिगृह्यवती भवतो
 रक्षसामपहत्यै सूर्यरश्मिर् हरिकेशः
 पुरस्तादित्याह प्रसूत्यै ततः पावका
 आशिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै

इति । आह । पशवः । वै । रायः । पोषः ॥२५॥
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । षड्भिरिति षट्-भिः ।
 हरति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्युतु-भिः ।
 एव । एनम् । हरति । द्वे इति । परिगृह्यवती इ-
 ति परिगृह्य-वती । भवतः । रक्षसाम् । अपहत्या
 इत्यप-हत्यै । सूर्यरश्मिरिति सूर्य-रश्मिः । हरि-
 केश इति हरि-केशः । पुरस्तात् । इति । आह ।
 प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । ततः । पावकाः । आशि-
 ष इत्या-शिषः । नः । जुषन्ताम् । इति । आह ।
 अन्नम् । वै । पावकः । अन्नम् । एव । अ-

छत्रिन्यायेन सर्वासां परिगृह्यवत्त्वख्यापनमभिप्रेतम् । तेन देवैः परि-
 गृहीतत्ववचनाद्दक्षांसि बाधितुं प्रभवति ॥

पाव॒कोऽन्नमे॒वाव॑ रुन्धे दे॒वासुरा-
स्संय॑त्ता आस॒न्ते दे॒वा ए॒तदप्र॑तिर-
थमप॒श्यन्ते॒न वै तेऽप्र॑ति ॥ २६ ॥
असुरानज॒यन्तदप्र॑तिरथस्याप्रतिरथ-
त्वं यदप्र॑तिरथं द्विती॒यो हो॒ताऽन्वा-

वेति । रुन्धे । ^४दे॒वासुरा इति देव-असुराः ।
संय॑त्ता इति सं-यत्ताः । आस॒न् । ते । दे॒वाः ।
ए॒तत् । अप्र॑तिरथमि॒त्यप्र॑ति-रथम् । अप॒श्यन् ।
तेन॑ । वै । ते । अप्र॑ति ॥ २६ ॥ असुरान् । अज॒य-
न् । तत् । अप्र॑तिरथस्येत्यप्र॑ति-रथस्य । अप्र॑ति-
रथत्वमि॒त्यप्र॑तिरथ-त्वम् । ^५यत् । अप्र॑तिरथमि॒त्य-

^४देवासुरा इति ॥ अप्रतिरथ्यं नाम 'आशुशिशानः'* इत्या-
दिकं दशर्चं सूक्तमाम्नाक्रमं विहाय प्रागेवेदं विनियुक्ते । अ-
प्रतीति । प्रतिपक्षो यत्र नास्ति तदप्रतीति क्रियाविशेषणम् । यथा
न कश्चित्प्रतीपशिश्यते तथा असुरानजयत् । बहुव्रीहौ 'नञ्सु-
भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अतिकल्पम् । 'सुप्र-
तिनामात्रार्थे' इत्यव्ययीभावसमासः । अप्रतिरथत्वमिति । अप्र-
तिरथं जयसाधनत्वात् ॥

^५यदित्यादि ॥ यदा 'अग्नये प्रणीयमानाय अनुब्रूहि' इति ।

हाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृव्या-
ज्यत्यथो अनभिजितमेवाभि ज-
यति दशर्चं भवति दशाक्षरा वि-
राड्विराजेमौ लोकौ विधृतावनयो-
लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा वि-

प्रति-रथम् । द्वितीयः । होता । अन्वाहेत्यनु-आ-
ह । अप्रति । एव । तेन । यजमानः । भ्रातृव्यान् ।
जयति । अथो इति । अनभिजितमित्यनभि-जि-
तम् । एव । अभीति । जयति । 'दशर्चमिति द-
श-ऋचम् । भवति । दशाक्षरेति दश-अक्षरा ।
विराडिति वि-राट् । विराजेति वि-राजा । इमौ ।
लोकौ । विधृताविति वि-धृतौ । अनयोः । लो-
कयोः । विधृत्या इति वि-धृत्यै । अथो इति । द-
शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अ-
न्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।

संप्रैषः क्रियते तदैतत्सूक्तं द्वितीयो होताऽन्वाह—अथो इति ।
अनभिजितं अभिजेतुमशक्यमपि शत्रुमभिजयत्येव ॥

६अनुवाकशेषस्य पञ्चर्चस्य दशानामृचां समाहारो दशर्चम् ।
'ऋक्पूरब्धूः' इत्यकारस्समासान्तः । विराजेति । विराट् य-
ज्ञोऽन्नं च ॥

राडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति ति-
 ष्ट्यसद्विव वा अन्तरिक्षमन्तरिक्ष-
 मिवाग्नीध्रमाग्नीध्रे ॥ २७ ॥ अश्मान-
 नं नि दधाति सत्त्वाय द्वाभ्यां प्रति-
 ष्ठित्यै विमान एष द्विवो मध्य आ-
 स्त इत्याह व्येवैतया मिमीते मध्ये
 एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ।
 ७ असत् । इव । वै । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।
 इव । आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रम् । आग्नीध्र इत्याग्नि-
 इध्रे ॥ २७ ॥ अश्मानम् । नीति । दधाति । सत्त्वा-
 येति सत्-त्वाय । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्र-
 ति-स्थित्यै । ८ विमान इति वि-मानः । एषः । द्वि-
 वः । मध्ये । आस्ते । इति । आह । वीति । एव ।
 एतया । मिमीते । मध्ये । द्विवः । निहित इति नि-

७ असद्विवेति ॥ आग्नीध्रियेऽश्मनि साधनविधिः । असद्विव वा
 अन्तरिक्षं, प्रत्यक्षमदर्शनात् । अन्तरिक्षमिवाग्नीध्रं मध्ये भावात् ।
 सत्त्वायेति । अश्मनि निहिते उपलम्भादिसत्त्वनिवृत्तिः ॥

८ विमान एष इति ॥ अश्मनिधानमन्त्रौ । व्येवैतयेति । एतया
 ऋचा अन्तरिक्षमसद्विमिमीते । सत्त्वं बलं हि विमानः अन्तरिक्ष-
 स्थानीयस्याग्नीध्रस्य, 'आस्ते'* इति मन्त्रलिङ्गात् । तर्हि द्विती-

दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै
 पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे चतसृभिरा पु-
 च्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दो-
 भिरेवेन्द्रं विश्वां अवीवृधन्नित्याह
 वृद्धिमेवोपावर्तते वाजानां सत्पतिं
 पतिम् ॥ २८ ॥ इत्याहान्नं वै वा-

हितः । पृश्निः । अश्मां । इति । आह । अन्नम् ।
 वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । च-
 तसृभिरिति चतसृ-भिः । एति । पुच्छात् । एति ।
 चत्वारि । छन्दांसि । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।
 एव । ¹⁰ इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । इति । आ-
 ह । वृद्धिम् । एव । उपावर्तत इत्युप-आवर्तते ।
 वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्-पतिम् । पतिम् ॥
 २८ ॥ इति । आह । अन्नम् । वै । वाजः । अ-

यथा किं क्रियत इत्याह—अन्नं वा इति । शुक्लत्वसामान्यात्
 अन्नं वृत्तिरश्मा तत्कारणं वा । तस्माद्धितीयया अश्मनि साधनत्वं
 संप्रतिपद्यत इति भावः ॥

⁹चतसृभिरिति ॥ ‘ इन्द्रं विश्वाः ’* इत्यादिभिः आपुच्छात्
 गच्छति । छन्दोभिरेवेति एतीत्येव ॥

¹⁰वृद्धिमेवेति ॥ निजवृद्धिलाभाभिप्रायकत्वात् इन्द्रवृद्धिकीर्तनस्य ।

जोऽन्नमेवाव रुन्धे सुन्नहूर्यज्ञो देवाः
 आ च वक्षदित्याह प्रजा वै पश-
 वस्सुन्नं प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते य-
 क्षदग्निर्देवो देवाः आ च वक्षदित्या-
 ह स्वगाकृत्यै वाजस्य मा प्रसवे-

न्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । सुन्नहूरिति सुन्न-
 हूः । यज्ञः । देवान् । एति । च । वक्षत् । इति ।
 आह । प्रजेति प्र-जा । वै । पशवः । सुन्नम् ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । एव । पशून् । आत्मन् ।
 धत्ते । ¹¹यक्षत् । अग्निः । देवः । देवान् । एति ।
 च । वक्षत् । इति । आह । स्वगाकृत्या इति स्व-
 गा-कृत्यै । ¹²वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवे-

एवं वाजसुन्नयोरपि द्रष्टव्यम् । सुन्नं सुखम् । प्रजानां च तद्धे-
 तुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

¹¹स्वगाकृत्या इति ॥ असाङ्कर्येण स्वभागलाभाय । अग्निरेव
 हि देवांस्तथा यष्टुं शक्नोतीति मन्त्राभिप्राय इति दर्शयति ।
 छान्दसडाजन्तस्य गतित्वात् ' ऊर्यादिच्चिडाचश्च ' इति गतित्वात्
 ' तादौ च निति ' इति प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹²असौ इत्यादि ॥ उद्यन् उद्ग्राभः । उद्गृह्णाति उत्सारयति ।
 रश्मीन् निम्नोचन् अस्तं गच्छन्निग्नाभः निगृह्णाति ग्रसति नियच्छति

नोद्ग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आं-
दित्य उद्यन्नुद्ग्राभ एष निम्रोचं नि-
ग्राभो ब्रह्मणैवात्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्म-
णा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति ॥ २९ ॥
प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्या-

नं । उद्ग्राभेणेत्युत्-ग्राभेणं । उदितिं । अग्रभीत् ।
इति । आह । असौ । वै । आदित्यः । उद्यन्नित्यु-
त्-यन् । उद्ग्राभ इत्युत्-ग्राभः । एषः । निम्रोच-
नितिं नि-म्रोचन् । निग्राभ इति नि-ग्राभः । ब्र-
ह्मणा । एव । आत्मानम् । उद्गृह्णातीत्युत्-गृह्णा-
ति । ब्रह्मणा । भ्रातृव्यम् । नीति । गृह्णाति ॥ २९ ॥

प्राणैः पोषोप्रत्याग्नीध्रे पतिमेष दशं च ॥ ६ ॥

¹प्राचीम् । अन्विति । प्रदिशमिति प्र-दिशम् ।

रश्मीनिति । सुगुद्यमननिपातनयोर्व्युत्पादितावत्र सादृश्याच्च वर्ते-
ते । ब्रह्मणैवेति । उद्गृह्णात्माना अनेन परिवृढेनादित्यकर्मणा
आदित्येनैवावाक्कारिणा आत्मानमुद्गृह्णाति उच्छ्रितं करोति भ्रातृव्यं
च निगृह्णाति विधेयीकरोति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे षष्ठोऽनुवाकः.

¹प्राचीमित्यादि ॥ अग्निना सह चित्यधिश्रयणमन्त्रा एते—
'प्राचीमनु प्रदिशं'* इत्याद्याः पञ्च । देवलोकमिति । देवलोक-

ह देवलोकमेवैतयोपावर्तते क्रमध्व-
मग्निना नाकमित्याहेमानेवैतया लो-
कान्क्रमते पृथिव्या अहमुदन्तरिक्ष-
माऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोका-
न्समारोहति सुवर्यन्तो नापैक्षन्त
इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने
प्रेहि ॥ ३० ॥ प्रथमो देवयतामि-

प्रेति । इहि । विद्वान् । इति । आह । देवलोक-
मिति देव-लोकम् । एव । एतया । उपावर्तते इ-
त्युप-आवर्तते । क्रमध्वम् । अग्निना । नाकम् ।
इति । आह । इमान् । एव । एतया । लोकान् ।
क्रमते । पृथिव्याः । अहम् । उदिति । अन्तरि-
क्षम् । एति । अरुहम् । इति । आह । इमान् ।
एव । एतया । लोकान् । समारोहतीति सं-आ-
रोहति । सुवः । यन्तः । न । अपेति । ईक्षन्ते ।
इति । आह । सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । ए-
तया । लोकम् । एति । अग्ने । प्रेति । इहि ॥ ३० ॥
प्रथमः । देवयतामिति देव-यताम् । इति । आह ।

स्थानीयं आहवनीयं 'सु आहवनीय' इत्येतया प्रथमया ऋचा
उपावर्तते उपसंप्राप्तुं क्रमते । द्वितीयया लोकान् क्रमते उप-

त्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु च-
 क्षुर्दधाति पञ्चभिरधि क्रामति पाङ्क्तो
 यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं
 लोकमेति नक्तोषासेति पुरोनुवा-
 उभयेषु । एव । एतया । देवमनुष्येष्विति देव-
 मनुष्येषु । चक्षुः । दधाति । पञ्चभिरिति पञ्च-
 भिः । अधीति । क्रामति । पाङ्क्तः । यज्ञः । यावा-
 न् । एव । यज्ञः । तेन । सह । सुवर्गमिति सुवः-
 गम् । लोकम् । एति । नक्तोषासा । इति । पुरो-

गच्छति । वृत्तावात्मनेपदम् । तृतीयया लोकान् समारोहति
 स्वर्गं प्राप्नोति स्वर्गस्थानीयं वा अग्निमधिरोहति । पञ्चम्या म-
 नुष्यान्देवांश्च चक्षुष्मतः करोति ॥

^२पञ्चभिरिति ॥ पुच्छादारभ्याधिरोहति । पाङ्क्त इति । धा-
 नादिपञ्चकसाध्यत्वात् पाङ्क्तप्रभवत्वाद्वा । पाङ्क्तशब्दादुत्सादित्वा-
 दञ् । पञ्चत्वान्वयात् पाङ्क्तेन यज्ञेन सह स्वर्गस्थानीयं चित्या-
 ग्निं प्राप्नोति । यद्वा—यजनीयोग्निः यज्ञः । तेन सर्वेण सह
 चितिमारोहति ॥

^३पुरोनुवाक्यामिति ॥ दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृण्णायां जुहो-
 ति । तत्र 'नक्तोषासा'* इति पुरोनुवाक्यामन्वाह । प्रत्यै
 इति । द्यावापृथिव्योः प्रसन्नवनार्थं प्रदानारम्भः [प्रतिः । तस्यै]
 प्रत्यै । यथा वत्सला गौः वत्सदर्शनेन ऊधःपूर्णात्प्रस्रुतस्तनी

क्यामन्वाह प्रत्या अग्ने सहस्राक्षे-
त्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापते-
राप्त्यै तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहे-
त्याहान्नं वै वाजोन्नमेवाव ॥ ३१ ॥

रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्वय-

नुवाक्यामिति पुरः—अनुवाक्याम् । अन्विति । आ-
ह । प्रत्यै । ^४अग्ने । सहस्राक्षेति सहस्र—अक्ष । इ-
ति । आह । साहस्रः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । आप्त्यै । तस्मै । ते ।
विधेम । वाजाय । स्वाहा । इति । आह । अन्नम् ।
वै । वाजः । अन्नम् । एव । अवेति ॥ ३१ ॥ रुन्धे ।
^५दध्नः । पूर्णाम् । औदुम्बरीम् । स्वयमातृणायामि-

भवति यथोक्तम्—‘प्रत्ता वै गौर्दुहे’* । एवमग्नेर्दर्शनात् द्यावापृथिव्यौ
प्रत्ते क्रियेते अनया पुरोनुवाक्ययेति भावः । ददातेः प्रपूर्वात् ‘अच
उपसर्गात्तः’ इति तादेशः । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^४अथ अग्ने सहस्राक्षेति तत्रैव याज्या ॥ साहस्र इति । सह-
स्रपरिमाणः सहस्रप्राप्तिहेतुर्वा । प्रजानां पाता अग्निः प्रजापतिः ।
तस्मात्सहस्रान्वयादियं याज्या तादृशस्याग्नेः प्राप्त्यै भवति ।
‘शतमानविंशतिक’ इत्यण् ॥

^५दध्न इति ॥ ‘पूरणगुण’ इति समासप्रतिषेधात् पूरणार्थे-

मातृण्णायी जुहोत्यूर्वे दध्यूर्गुदुम्ब-
 रोसौ स्वयमातृण्णाऽमुष्यामेवोर्जं
 दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप
 जीवामस्तिस्मिन्सादयति त्रिवृद्वा
 अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमय-
 ति प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इ-

ति स्वयं—आतृण्णायाम् । जुहोति । ऊर्क । वै । द-
 धि । ऊर्क । उदुम्बरः । असौ । स्वयमातृण्णेति स्व-
 यं—आतृण्णा । अमुष्याम् । एव । ऊर्जम् । दधाति ।
 तस्मात् । अमुतः । अर्वाचीम् । ऊर्जम् । उपेति ।
 जीवामः । तिसृभिरिति तिसृ—भिः । सादयति ।
 त्रिवृदिति त्रि—वृत् । वै । अग्निः । यावान् । एव ।
 अग्निः । तम् । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमयति ।
 प्रेद्ध इति प्र—इद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः ।

योर्गे षष्ठी ज्ञापिता । औदुम्बरीस्थं दध्यभेदेनोच्यते । ऊर्क
 रसः असौ द्यौः । अमुत इति । अमुतो द्युलोकादर्वाचीमधः-
 पतन्तीं वृष्टिमुपाश्रित्य जीवामः ॥

तिसृभिरित्यादि ॥ 'सुपर्णोसि'* इत्यादिभिः तिसृभिस्स्वयमा-
 तृण्णामध्यस्थमग्निं प्रतिष्ठापयति । त्रिवृदित्यादि । गतम् ॥

औदुम्बरीमिति ॥ तस्मिन्नग्नौ अन्नमुदुम्बरीं समिधमादधाति ।

त्थौदुम्बरीमा दधात्येषा वै सूमी
 कर्णकावत्येतया ह स्म ॥ ३२ ॥
 वै देवा असुराणां शततर्हास्तृ-
 हन्ति यदेतया समिधमादधाति
 वज्रमेवैतच्छतघ्नी यजमानो भ्रातृ-
 व्याय प्र हरति स्तृत्या अछम्ब-
 द्वारं विधेमं ते परमे जन्मन्नम् इति

इति । औदुम्बरीम् । एति । दधाति । एषा । वै । सू-
 मी । कर्णकावतीति कर्णक-वती । एतया । ह ।
 स्म ॥ ३२ ॥ वै । देवाः । असुराणाम् । शततर्हा-
 निति शत-तर्हान् । तृहन्ति । यत् । एतया ।
 समिधमिति सं-इधम् । आदधातीत्या-दधाति ।
 वज्रम् । एव । एतत् । शतघ्नीमिति शत-घ्नीम् ।
 यजमानः । भ्रातृव्याय । प्रेति । हरति । स्तृत्यै । अ-
 छम्बद्वारमित्यछम्बट्-कारम् । विधेमं । ते । परमे ।
 जन्मन् । अग्ने । इति । वैकङ्कतीम् । एति । दधाति ।

एषा वा इत्यादि । उपमानपदमिदं यादृशमग्निच्छिभते । य-
 द्वा—अग्निचित् अग्नि दुग्धे अग्निसकाशात्सर्वाण्याभिमतानि लभते ।
 दुह प्रपूरणे, प्रपूरणं रेचनम् । तत्राग्निना दुह्यमानः अग्निचित्

वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे
 तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति श-
 मीमयीं शान्त्या अग्निर्वा ह वा अ-
 ग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे ताम्
 ॥ ३३ ॥ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामि-
 त्याहैष वा अग्नेर्दोहस्तमस्य कण्वं
 एव श्रायसोऽवेत्तेन ह स्मैन् स दुहे

भाः । एव । अवेति । रुन्धे । ताम् । सवितुः । वरे-
 ण्यस्य । चित्राम् । इति । शमीमयीमिति शमी-
 मयीम् । शान्त्यै । अग्निः । वा । ह । वै । अग्निचित-
 मित्यग्नि-चितम् । दुहे । अग्निचिदित्यग्नि-चित् ।
 वा । अग्निम् । दुहे । ताम् ॥ ३३ ॥ सवितुः । वरे-
 ण्यस्य । चित्राम् । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः ।
 दोहः । तम् । अस्य । कण्वः । एव । श्रायसः । अ-
 वेत् । तेन । ह । स्म । एनम् । सः । दुहे । यत् । ए-

अग्निचिता दुह्यमानो हि स्वमहिम्नाऽऽरोपितः पुनःपुनराप्यायत
 इति विशेषः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'च वा-
 योगे प्रथमा' इति प्रथमा तिङ्भक्तिर्न निहन्यते ॥

४ एष वा इति ॥ एष मन्त्रोऽग्नेः । अस्येति कर्मणि षष्ठी ।
 तमिममग्नेर्दोहमन्त्रं कण्वः श्रायसः पुत्रोऽवेत् । कथमवगम्यते

यदेतयां समिधमादधात्यग्निचिदेव
 तदग्निं दुहे सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त
 जिह्वा इत्याह सप्तैवास्य साप्तानि
 प्रीणाति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ ३४ ॥
 आप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनद्धि

तयां । समिधमिति सं-इधम् । आदधातीत्यां-द-
 धाति । अग्निचिदित्यग्नि-चित् । एव । तत् । अग्निम् ।
 दुहे । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः । स-
 प्त । जिह्वाः । इति । आह । सप्त । एव । अस्य । सा-
 प्तानि । प्रीणाति । पूर्णयां । जुहोति । पूर्णः । इव ।
 हि । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति प्र-
 जा-पतेः ॥ ३४ ॥ आप्त्यै । न्यूनयेति नि-ऊनया ।

सोऽवेदित्यत्राह—स खलु कण्वः एनमग्निं तेनानेन मन्त्रेण दुहे दुग्धे ।
 पूर्ववच्छचब्लोपश्च । यदेतयेत्यादि । गतम्* ॥

सप्त ते अग्ने इति ॥ आज्यस्य पूर्णां स्रुचं जुहोति । स-
 प्तैवेति । सप्त प्रमाणानि सप्त भवन्त्यग्नेः समिदादि, तानि प्रीणाति
 अनेन मन्त्रेण होमात्तत्र समिन्धनहेतवः सप्त मरुतः सप्त छन्दां-
 सि वा जिह्वाजा ऋषयः प्रीयमाणाः । प्रियाणि धामानि आह-
 वनीयादीनि धिष्ण्यनामानि वासस्थानानि । होत्रादयो वषट्कारो

प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां
 सृष्ट्या अग्निर्देवेभ्यो निलायत स
 दिशोऽनु प्राविशज्जुह्वन्मनसा दिशो
 ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे दध्ना पु-
 रस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्तेजश्चैवा-

जुहोति । न्यूनादिति नि-ऊनात् । हि । प्रजाप-
 तिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृ-
 जत । प्रजानामिति प्र-जानाम् । सृष्ट्यै । ¹⁰अ-
 ग्निः । देवेभ्यः । निलायत । सः । दिशः । अनु ।
 प्रेति । अविशत् । जुह्वत् । मनसा । दिशः । ध्या-
 येत् । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एव । एनम् ।
 अवेति । रुन्धे । ¹¹दध्ना । पुरस्तात् । जुहोति ।

होत्राः सप्त । यागविधा अग्निष्टोमादयः सप्त संस्था यान्य-
 ग्न्युत्पत्तिस्थानानि भूरादीनि । सप्तशब्द उत्सादिर्द्रष्टव्यः । 'सप्तनोऽञ्
 छन्दसि' इति अत्रो विधिः । पूर्णयेति । व्याख्यातम् ।* वर्णकृतपूर्ण-
 त्वन्यूनत्वाश्रयणेन । इह तु तदभावात् स्वर्गविषयं द्रष्टव्यम् ॥

¹⁰अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ निलायत निरगच्छत् । 'उपसर्ग-
 स्यायतौ' इति लत्वम् । जुह्वदिति । दध्नाः पूर्णामौदुम्बरीं पू-
 र्णामाज्यस्य पूर्णां स्तुचं द्वितीयामेवेति केचित् ॥

¹¹दध्नेत्यादि ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण अग्निनिधानात् पूर्वं दध्ना

स्मा इन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वाद-
शकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
मासास्संवत्सरस्संवत्सरोऽग्निर्वैश्वान-
रस्साक्षात् ॥३५॥ एव वैश्वानरमव
रुन्धे यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विक-

आज्येन । उपरिष्ठात् । तेजः । च । एव । अस्मै ।
इन्द्रियम् । च । समीची इति । दधाति । ¹²द्वाद-
शकपाल इति द्वादश-कपालः । वैश्वानरः । भव-
ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वैश्वानरः ।
साक्षादिति स-अक्षात् ॥ ३५ ॥ एव । वैश्वान-
रम् । अवेति । रुन्धे । ¹³यत् । प्रयाजानूयाजानि-
ति प्रयाज-अनूयाजान् । कुर्यात् । विकस्तिरिति

जुहोति इद्धाऽऽज्येन समीची इति सम्मुखे तस्य स्थापयति । 'चौ'
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तत्वं च ॥

¹²द्वादशकपाल इत्यादि ॥ गतम्* ॥

¹³यदित्यादि ॥ वैश्वानरस्य प्रयाजानूयाजान् कुर्यात् सा वि-
कस्तिः विनाशस्स्यात् यज्ञस्य क्रतोः । तस्माद्दर्विहोमं करोति
प्रयाजादिराश्रावणं च यत्र नास्ति स दर्विहोमः । इह तु

स्ति॒स्सा॒ य॒ज्ञस्य॑ द॒र्विहो॑मं करोति
 य॒ज्ञस्य॑ प्रति॒ष्ठित्यै॑ राष्ट्रं वै वैश्वान॒-
 रो विण्म॒रुतो॑ वैश्वान॒रꣳ हु॒त्वा मा॑-
 रुताञ्जु॑होति राष्ट्र ए॒व विश॑मनुं ब॒-
 ध्नात्यु॑च्चै वैश्वान॒रस्या॑ श्रावयत्युपा॒-

वि-क॒स्तिः । सा । य॒ज्ञस्य॑ । द॒र्विहो॑ममिति॑ द॒र्वि-
 हो॒मम् । क॒रोति॑ । य॒ज्ञस्य॑ । प्र॒ति॒ष्ठित्या॒ इति॑ प्र-
 ति-स्थि॒त्यै । ¹⁴राष्ट्रम् । वै । वैश्वान॒रः । विट् ।
 म॒रुतः॑ । वैश्वान॒रम् । हु॒त्वा । मा॒रुता॑म् । जुहोति॑ ।
 राष्ट्रे । ए॒व । विश॑म् । अन्विति॑ । ब॒ध्नाति॑ । ¹⁵उ-
 च्चैः । वैश्वान॒रस्य॑ । एति॑ । श्रावयति॑ । उपाꣳश्वि-

‘ उच्चैर्वैश्वानरस्याश्रावयति ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् प्रयाजाद्य-
 भावमात्रेण दर्विहोमत्वम् ॥

¹⁴राष्ट्रं वा इति ॥ वैश्वानरस्याग्नेः सर्वत्रान्तर्बहिश्च भावात् ज-
 नसमुदायात्मनां राष्ट्राणां तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । विण्मरुत इति ।
 विशः कुटुम्ब्यः प्रजा जातावेकवचनम् । तत्स्थानीया मरुतः रा-
 ष्ट्रात्मनो वैश्वानरस्य उद्दीपकत्वात् । तस्मात् वैश्वानरं हुत्वा मा-
 रुतान् सप्तकपालान् जुहोति । राष्ट्रे एव विशमनुबध्नाति । अनु-
 क्रमेण स्थापयति ॥

¹⁵उच्चैरित्यादि ॥ वैश्वानरस्य उच्चैस्त्वान्वयात् तदात्मकं
 राष्ट्रमुच्चैर्भावेन वर्तमानं मारुतानां नीचैस्त्वान्वयेन नीचैस्त्वेन व-

५शु मारुताञ्जुहोति तस्माद्राष्ट्रं वि-
 शमति वदति मारुता भवन्ति मरु-
 तो वै देवानां विशो देवविशेनैवा-
 स्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्त भ-
 वन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश
 एव विशमव रुन्धे गणेन गणमनु-
 त्युप-अ५शु । मारुतान् । जुहोति । तस्मात् ।
 राष्ट्रम् । विशम् । अतीति । वदति । ¹⁶मारुताः ।
 भवन्ति । मरुतः । वै । देवानाम् । विशः । देववि-
 शेनेति देव-विशेन । एव । अस्मै । मनुष्यविश-
 मिति मनुष्य-विशम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁷सप्त ।
 भवन्ति । सप्तगणा इति सप्त-गणाः । वै । मरु-
 तः । गणश इति गण-शः । एव । विशम् । अ-
 वेति । रुन्धे । ¹⁸गणेन । गणम् । अनुद्रुत्येत्यनु-

माना मरुदात्मिका प्रकृतिरतिवदति प्रभुत्वेनावभम् ? ॥

¹⁶मारुता इत्यादि ॥ गतम्* । देवविशेनेति । अमुमिति । योगविभागादच् समासान्तः ॥

¹⁷सप्त इत्यादि ॥ गतम्* । गणश इति । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इति सङ्ख्यात्वात् 'सङ्ख्यैकवचनाच्च' इति शम् ॥

¹⁸गणेनेति ॥ अत्र सप्तकः सप्तमरुद्रणा मन्त्राः 'ईदङ्'†

द्रुत्यं जुहोति विशमेवास्मा अनुव-
त्मानं करोति ॥ ३६ ॥

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धारांऽ-
द्रुत्यं । जुहोति । विशम् । एव । अस्मै । अनुव-
त्मानमित्यनु-वत्मानम् । करोति ॥ ३६ ॥

अग्ने प्रेह्यवं स्म दुहे तां प्रजापतेस्साक्षान्म-
नुष्यविशमेकविंशतिश्च ॥ ७ ॥

¹वसोः । धाराम् । जुहोति । वसोः । मे । धा-

इत्यादयः चत्वारः । ततः आरण्येऽनुवाक्ये द्वौ गणौ 'धुनिश्च'* इत्या-
द्यौ । राजसूयिका 'उग्रश्च धुनिश्च'* इत्याद्यौ । द्वितीय अग्निश्चित्यः
'सृतया'† इत्यादिसप्तमो गणश्शाखान्तरीयः । 'ईदृक्षास एता-
दृक्षासः'‡ इत्यादिरान्तादनुवाकस्य प्रतिगणमनुषज्यते । तत्र गणे-
न जुहोति याज्यास्थानीयेन गणमनुद्रुत्य पूर्वस्य गणस्य वा याज्य-
तामुत्तरस्य पुरोनुवाक्यतां वा कृत्वेत्यर्थः । केचिदाहुः—'ईदृङ्'‡
इत्याद्याश्चत्वारो गणाः । 'ईदृक्षासः'‡ इत्यादिजगत्या द्वाव-
र्धर्चौ । आरण्योऽनुवाक्यो गणचतुर्थ इति । अन्ये तु ब्रुवते—
तेषामारण्योऽनुवाक्यश्चतुर्थश्शाखान्तरीयस्तु षष्ठः । जगत्या वा प्रथ-
मर्चं सप्तमं, शिष्टं सर्वेष्वनुषज्यत इति । अनुवत्मानमिति । रा-
ष्ट्रविधेयतामित्यर्थः ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे सप्तमोनुवाकः ॥

¹वसोर्धारां जुहोतीति ॥ संज्ञेषा अविच्छिन्नस्यान्त्याहुतिविशे-

सदिति वा एषा हूयते घृतस्य वा
 एनमेषा धाराऽमुष्मिन्लोके पिन्व-
 मानोप तिष्ठत् आज्येन जुहोति ते-
 जो वा आज्यं तेजो वसोर्धारा ते-
 जसैवास्मै तेजोऽव रुन्धेऽथो का-
 मा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे

रा । असत् । इति । वै । एषा । हूयते । घृतस्य ।
 वै । एनम् । एषा । धारा । अमुष्मिन् । लोके ।
 पिन्वमाना । उपेति । तिष्ठते । ^२आज्येन । जुहो-
 ति । तेजः । वै । आज्यम् । तेजः । वसोः । धा-
 रा । तेजसा । एव । अस्मै । तेजः । अवेति । रु-
 न्धे । ^३अथो इति । कामाः । वै । वसोः । धारा ।

षस्य । निर्वचनं च करोति—वसोः धनस्य धारा मे असत्
 अस्तु इति अनेन कामेन एषा हूयते । तस्माद्नादिवरिष्ठधनधा-
 राहेतुत्वाच्च वसोर्धारेत्युच्यते इति । अस्तेर्लेटि 'लेटोडाटौ' इ-
 त्यडागमः । घृतस्येत्यादि । गतम् । पिन्वमाना सिञ्चति । पिवि,
 सेचने । एनं यजमानमुपतिष्ठते ॥

^२आज्येनेत्यादि ॥ तेजोहेतुत्वादाज्यवत् वसोर्धारायास्ताच्छब्दम् ॥

^३कामा इति ॥ काम्यन्त इति कामाः विषयाः । तद्धेतुत्वा-
 ताच्छब्दम् ॥

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि ॥
 ३७ ॥ छिन्द्यामिति विग्राहं तस्य
 जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं विच्छि-
 नति यं कामयेत प्राणानस्यान्ना-
 द्यं संतनुयामिति सन्ततां तस्य
 जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं सं त-

कामान् । एव । अवेति । रुन्धे । यम् । कामये-
 त । प्राणानिति प्र-अनान् । अस्य । अन्नाद्यमि-
 त्यन्न-अद्यम् । वीति ॥ ३७ ॥ छिन्द्याम् । इति ।
 विग्राहमिति वि-ग्राहम् । तस्य । जुहुयात् । प्रा-
 णानिति प्र-अनान् । एव । अस्य । अन्नाद्यमि-
 त्यन्न-अद्यम् । वीति । छिनत्ति । यम् । कामयेत ।
 प्राणानिति प्र-अनान् । अस्य । अन्नाद्यमित्यन्न-
 अद्यम् । समिति । तनुयाम् । इति । संततामिति
 सं-तताम् । तस्य । जुहुयात् । प्राणानिति प्र-
 अनान् । एव । अस्य । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।

‘यमित्यादि ॥ यं यजमानमध्वर्युः कामयेत प्राणांश्चान्नाद्यं च वि-
 च्छिन्द्यामिति तस्य विग्राहं विगृह्यं विच्छिद्य जुहुयात् । आभी-
 क्षये णमुल् । मन्त्रस्य धाराया विच्छेदं कुर्यात् । सन्तति-
 रविच्छेदः ॥

नोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वा-
दश मासास्संवत्सरस्संवत्सरेणैवा-
स्मा अन्नमव रुन्धेऽन्नं च मेऽक्षुच्च
म इत्याहैतद्वै ॥ ३८ ॥ अन्नस्य रू-
पं रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्निश्च म

समिति । तनोति । ^५द्वादश । द्वादशानि । जुहो-
ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
संवत्सरेणेति सं-वत्सरेणं । एव । अस्मै । अन्नम् ।
अवेति । रुन्धे । अन्नम् । च । मे । अक्षुत् । च ।
मे । इति । आह । एतत् । वै ॥ ३८ ॥ अन्नस्य ।
रूपम् । रूपेणं । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।
^६अग्निः । च । मे । आपः । च । मे । इति । आ-

^५द्वादशेति ॥ द्वादशप्रमाणानि सङ्घातरूपाणि द्वादशानि ।
छान्दसो यः । तेषां मध्ये वक्ष्यमाणानि द्वादशानीति । प्रश-
स्ततराणि दर्शयितुं तान्येकैकश उपादाय स्तौति—‘अन्नं च मेऽक्षु-
च्च मे’ इत्यादिना ‘वाजश्च प्रसवश्च द्वादशं जुहोति’ इत्यन्तेन ।
न्यूनत्वेन आवृत्त्या पूरयितव्यानि, आधिक्ये समविभक्तानि ।
तत्र स्तुतिसमर्थानि विशिष्टानि अवयवपदान्युपादीयन्ते । यद्वा—
आदौ चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसङ्ख्यानां त्रयाणां च द्वादशानां
मन्त्राणां स्तुतिः । ‘अन्नं च मे’ इत्यादिरवयवस्तुतिरिति ॥

^६योनिः कारणम् ॥

आपंश्च म इत्याहैषा वा अन्नस्य
योनिस्सयोन्येवान्नमव रुन्धेऽर्धेन्द्रा-
णि जुहोति देवता एवाव रुन्धे य-
त्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो
देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इन्द्रमु-
त्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठादधाति

ह । एषा । वै । अन्नस्य । योनिः । सयोनीति स-
योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । 'अर्धेन्द्रा-
णीत्यर्ध-इन्द्राणि । जुहोति । देवताः । एव । अ-
वेति । रुन्धे । यत् । सर्वेषाम् । अर्धम् । इन्द्रः ।
प्रतीति । तस्मात् । इन्द्रः । देवतानाम् । भूयिष्ठ-
भाक्तम् इति भूयिष्ठभाक्-तम् । इन्द्रम् । उत्तर-
मित्युत्-तरम् । आह । इन्द्रियम् । एव । अस्मि-
न् । उपरिष्ठात् । दधाति । 'यज्ञायुधानीति यज्ञ-

'अर्धेन्द्राणि अर्धमिन्द्रो येषां तानि 'अग्निश्च म इन्द्रश्च मे'* इत्या-
दीनि । यत्सर्वेषां देवानां अग्न्यादीनां तत्प्रति इन्द्रो वर्तते प्रति-
निधिर्भवति । यद्वा—सर्वत्र सर्वेषामर्ध इन्द्रोऽर्हति, अर्ध सर्वे देवाः,
सर्वेषां हविषामर्ध प्रति स्वामित्वेन इन्द्रो वर्तते इति । तस्मा-
दत्र इन्द्रो देवानामर्धेन भूयिष्ठं भागं भजते । इन्द्रमुत्तरमिति ।
उद्वततरं अन्त्यम् ॥

^४यज्ञायुधानीत्यादि ॥ 'इधमश्च मे'† इत्यादीनि ॥

यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः ॥ ३९ ॥
 वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो
 एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञम-
 व रुन्धेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म
 इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे
 घर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य
 रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्ध

आयुधानि । जुहोति । यज्ञः ॥ ३९ ॥ वै । यज्ञा-
 युधानीति यज्ञ-आयुधानि । यज्ञम् । एव । अवे-
 ति । रुन्धे । अथो इति । एतत् । वै । यज्ञस्य ।
 रूपम् । रूपेण । एव । यज्ञम् । अवेति । रुन्धे ।
 ९ अवभृथ इत्यव-भृथः । च । मे । स्वगाकार इति
 स्वगा-कारः । च । मे । इति । आह । स्वगाकृ-
 त्या इति स्वगा-कृत्यै । १० अग्निः । च । मे । घ-
 र्मः । च । मे । इति । आह । एतत् । वै । ब्रह्म-
 वर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य । रूपम् । रूपेण । ए-

स्वगाकृत्या इति ॥ यथास्वमात्मीयभागप्रतिलम्भनाय । छ-
 न्दसो डाचः 'ऊर्यादिच्चि' इति गतित्वात् 'तादौ च' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१० ब्रह्मवर्चसस्येति ॥ अग्न्यादीनां तत्साधनत्वात् ॥

ऋक्चं मे सामं च म इत्याह ॥४०
 एतद्वै छन्दसां रूपं रूपेणैव छन्दा-
 ःस्यव रन्धे गर्भाश्च मे वत्साश्च म
 इत्याहैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव
 पशानव रन्धे कल्पान्जुहोत्यक्लृप्तस्य
 क्लृप्त्यै युग्मदयुजे जुहोति मिथुन-

व । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रन्धे ।
 ऋक् । च । मे । सामं । च । मे । इति । आह ॥४०॥
 एतत् । वै । छन्दसाम् । रूपम् । रूपेण । एव । छ-
 न्दाःसि । अवेति । रन्धे । गर्भाः । च । मे । व-
 त्साः । च । मे । इति । आह । एतत् । वै । पशू-
 नाम् । रूपम् । रूपेण । एव । पशून् । अवेति । र-
 न्धे । ¹¹कल्पान् । जुहोति । अक्लृप्तस्य । क्लृप्त्यै ।
¹²युग्मदयुजे इति युग्मत्-अयुजे । जुहोति । मिथु-

¹¹कल्पानिति ॥ 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां'* इत्यादिद्वादश ।
 अक्लृप्तस्य असम्पन्नस्य सम्पत्त्यै भवति ॥

¹²युग्मदयुजे ॥ योगो युक् सदृशसंख्यान्वयारब्धत्वं तद्वती
 द्विचतुरादि । तद्रहिता अयुक् एकादि । युग्मच्च अयुकेति
 'द्वन्द्वान्चुदषहान्तात्' इति व्यत्ययेन इतरेतरयोगेऽपि अच् समासान्तः ।

त्वायोत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्या
 एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देव-
 छन्दसं वा एका च तिस्रश्च ॥४१॥
 मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देव-
 छन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रु•

नत्वायेति मिथुन-त्वाय । उत्तरावती इत्युत्तरा-
 वती । भवतः । अभिक्रान्त्या इत्यभि-क्रान्त्यै ।
 एका । च । मे । तिस्रः । च । मे । इति । आ-
 ह । देवछन्दसमिति देव-छन्दसम् । वै । एका ।
 च । तिस्रः । च ॥४१॥ मनुष्यछन्दसमिति मनुष्य-
 छन्दसम् । चतस्रः । च । अष्टौ । च । देवछन्दस-
 मिति देव-छन्दसम् । च । एव । मनुष्यछन्दस-

मिथुनत्वायेति विधाद्वयलाभेन । उत्तरावती इति । उत्तरोत्तर-
 संख्यावत्यौ युग्मदयुजे भवतः 'एका च मे तिस्रश्च मे' इति । उ-
 त्तरा 'चतस्रश्च मे अष्टौ च मे' इति चतुरुत्तरा, यस्मा एवं तस्मा-
 दभिक्रान्त्यै भवतो युग्मदयुजे । अभिक्रमणं उपरिगमनं स्वर्ग-
 प्राप्तिः, शत्रूणामाक्रमणं वा । केचिदाहुः—उत्तरावच्चं विधीयत
 इत्युत्तरसंख्यासहिताभ्यां कर्तव्य इति । यथा 'एका च मे तिस्र-
 श्च मे स्वाहा चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे स्वाहा' इति । देवछन्दसमिति
 देवानां प्रीतिहेतुः 'एका च मे तिस्रश्च मे' इत्येतावत्युत्तरा अयुक्-
 सङ्ख्या, चतस्रश्च अष्टौ चेत्येवं चतुरुत्तरा युक्संख्या मनुष्याणां

न्ध आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति
 त्रयस्त्रिंशद्देवतां देवता एवाव
 रुन्ध आऽष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्य-
 ष्ठाचत्वारिंशदक्षरा जगती जाग-
 ताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्व
 रुन्धे वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जु-

मिति मनुष्य-छन्दसम् । च । अवेति । रुन्धे ।
¹³ एति । त्रयस्त्रिंशत् इति त्रयः-त्रिंशत् । जु-
 होति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः-त्रिंशत् । वै । दे-
 वताः । देवताः । एव । अवेति । रुन्धे । एति ।
 अष्टाचत्वारिंशत् इत्यष्टा-चत्वारिंशत् । जु-
 होति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरेत्यष्टाचत्वारि-श-
 त्-अक्षरा । जगती । जागताः । पशवः । जग-
 त्या । एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे ।
¹⁴ वाजः । च । प्रसव इति प्र-सवः । च । इति ।

प्रीतिहेतुरिति । 'अनसन्तान्न पुंसकाच्छन्दसि' इति अच् समा-
 सान्तः ॥

¹³ आ त्रयस्त्रिंशत् इत्यादि ॥ गतम् ॥

¹⁴ द्वादशं इति ॥ द्वादशकमित्येके । द्वादशप्रमाणं सङ्घातमित्येके ॥

होति द्वादश मासास्संवत्सरस्संव-
त्सर एव प्रति तिष्ठति ॥ ४२ ॥
अग्निदेवेभ्योपाक्रामद्भागधेयमिच्छ-
मानस्तं देवा अब्रुवन्नृप न आ व-

द्वादशम् । जुहोति । द्वादश । मासाः । संवत्सर
इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरे ।
एव । प्रतीति । तिष्ठति ॥ ४२ ॥

वि वै यज्ञस्सामं च म् इत्याह च तिस्रश्चैका-
न्न पञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

^१अग्निः । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् । भा-
गधेयमिति भाग-धेयम् । इच्छमानः । तम् । दे-
वाः । अब्रुवन् । उपेति । नः । एति । वर्तस्व ।

इति पञ्चमे चतुर्थे अष्टमोनुवाकः.

^१अग्निदेवेभ्य इत्यादि ॥ भागधेयमसाधारणमिच्छन् देवेभ्योपा
गच्छत् । तमित्यादि । गतम् । वाजप्रसवीयमिति । 'वाजो
नस्सप्त'* इति सप्तभिस्सप्तभिः यत्क्रियते वाजोऽन्नं तस्य प्रसवः
प्रसूतिरुत्पादनं तत्प्रयोजनेन होमः वाजप्रसवीयः । अनुप्रवचना-
दिलक्षणश्छः । चतुर्दशौषधिहोमस्य संज्ञा । जुहवन्निति । जुहुयुः ।

तस्व हव्यं नो वृहेति सोब्रवीद्वरं
 वृणै मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहव-
 न्निति तस्माद्ग्रये वाजप्रसवीयं जु-
 हति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव
 तद्भागधेयेन समर्धयत्यथो अभिषे-
 क एवास्य स चतुर्दशभिर्जुहोति स-

हव्यम् । नः । वृह । इति । सः । अब्रवीत् । व-
 रम् । वृणै । मह्यम् । एव । वाजप्रसवीयमिति
 वाज-प्रसवीयम् । जुहवन् । इति । तस्मात् । अ-
 ग्रये । वाजप्रसवीयमिति वाज-प्रसवीयम् । जु-
 हति । यत् । वाजप्रसवीयमिति वाज-प्रसवीयम् ।
 जुहोति । अग्निम् । एव । तत् । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । समिति । अर्धयति । अथो इति ।
 अभिषेक इत्यभि-सेकः । एव । अस्य । सः ।
²चतुर्दशभिरिति चतुर्दश-भिः । जुहोति । सप्त ।

पञ्चमो लकारः । अथो अपि च अभिषेक एवास्यग्नेः स वाज-
 प्रसवीयः देवानामादित्ये स्थापनात् । न केवलं भागधेयसमृद्धिरे-
 वास्यानेन भवति ॥

²चतुर्दशभिरोषधीभिः । 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति तृ-
 तीया । आहुतिश्च । सप्त ग्राम्या इति । उभयीषां होमादु-

स ग्राम्या ओषधयस्सप्त ॥ ४३ ॥
 आरण्या उभयीषामवरुद्ध्या अन्न-
 स्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरु-
 द्ध्या औदुम्बरेण स्रुवेण जुहोत्यू-
 र्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जैवास्मा ऊ-
 र्जमन्नमव रुन्धेऽग्निर्वै देवानामभि-

ग्राम्याः । ओषधयः । सप्त ॥ ४३ ॥ आरण्याः ।
 उभयीषाम् । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ^३अन्नस्या-
 न्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । जुहोति । अन्नस्यान्नस्येत्य-
 न्नस्य-अन्नस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । ^४औदु-
 म्बरेण । स्रुवेण । जुहोति । ऊर्क् । वै । उदुम्बरः ।
 ऊर्क् । अन्नम् । ऊर्जा । एव । अस्मै । ऊर्जम् ।
 अन्नम् । अवेति । रुन्धे । ^५अग्निः । वै । देवानाम् ।

भयीषां लाभः । तत्र ग्राम्याः—तिलमाषा व्रीहियवाः प्रियङ्गवोऽ-
 णवो गोधूमा इति । अथारण्याः—शामाकनीवारजार्तिलगविधुका
 हाळका वास्याणवश्च ॥

^३अन्नस्यान्नस्येति ॥ पृथक् चतुर्दशान्नस्येति । 'अनुदात्तं च'
 इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥

^४औदुम्बरेणेत्यादि ॥ गतम् ॥

^५अग्निर्वा इत्यादि ॥ गतम् । उक्तं हि 'अथो अभिषेक

षिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्माद्दग्नि-
चिद्वर्षति न धावेद्वरुद्धं ह्यस्या-
न्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्भावेदन्ना-
द्याद्भावेदुपावर्तेतान्नाद्यमेवाभि॥४४॥

अभिषिक्त इत्यभि-सिक्तः । अग्निचिदित्यग्नि-चि-
त् । मनुष्याणाम् । तस्मात् । अग्निचिदित्यग्नि-
चित् । वर्षति । न । धावेत् । अवरुद्धमित्यव-
रुद्धम् । हि । अस्य । अन्नम् । अन्नम् । इव । खलु । वै ।
वर्षम् । यत् । धावेत् । अन्नाद्यादित्यन्न-अद्यात् ।
धावेत् । उपावर्तेतेत्युप-आवर्तेत । अन्नाद्यमित्यन्न-
अद्यम् । एव । अभीति ॥ ४४ ॥ उपावर्तेत इ-

एवास्य ' इति देवानामभिषिक्तः । तद्वदग्निचिन्मनुष्याणां मध्ये
अभिषिक्तः । उक्तं च ' तस्मान्नासीनं यजमानमग्निमन्वारब्धं
संपातैरभिषिञ्चति ' इति । तस्मादित्यादि । वर्षति देवे अग्निचित् न
धावेत् । परिगृह्य हेतुमाह—अस्य ह्यन्नमरुद्धं संपाताभिषेकेणैव
लब्धत्वात् । तथाऽन्नं भवतु वर्षति मा यातव्यमित्यत आह—
अन्नमिव खलु वै वर्षं अन्नकारणकारणत्वात् अन्नमेवेति भावः ।
तस्माद्यदि धावेत् अन्नादत एवात्पत्तेः न वर्षाभिमुख्येन गच्छेत्,
यथाऽभिमुखं वर्षमागच्छति ततो गच्छेत् । तथा कुर्वन्नन्नाद्यमेव आ-
भिमुख्येनोपगच्छति ॥

उपावर्तते नक्तोषासेति कृष्णायै श्वे-
 तवत्सायै पर्यसा जुहोत्यह्वास्मै
 रात्रिं प्र दापयति रात्रियाऽहरहोरा-
 त्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं दुहाते
 राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे

त्युप-आवर्तते । ⁶नक्तोषासां । इति । कृष्णायै ।
 श्वेतवत्साया इति श्वेत-वत्सायै । पर्यसा । जुहो-
 ति । अह्वा । एव । अस्मै । रात्रिम् । प्रेति । दा-
 पयति । रात्रिया । अहः । अहोरात्रे इत्यहः-रा-
 त्रे । एव । अस्मै । प्रत्ते इति । कामम् । अन्नाद्य-
 मित्यन्न-अद्यम् । दुहाते इति । ⁷राष्ट्रभृत इति
 राष्ट्र-भृतः । जुहोति । राष्ट्रम् । एव । अवेति ।

⁶अह्वैवेति ॥ अह्वा वत्सस्थानीयेन रात्र्यात्मिकां गां प्रदाप-
 यति प्रस्तुतस्तनीं करोति । रात्र्या वत्सस्थानीयया अह-
 रात्मिकां गां प्रदापयति । ततश्चाहोरात्रे प्रत्ते प्रस्तुतस्तने सर्वं
 काममन्नाद्यं दुहाते । 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' इति नपुंस-
 कत्वम् । दातुमारब्धे प्रत्ते । आदिकर्मणि निष्ठा, 'अच उपस-
 गर्त्तिः' इति तादेशः ॥

⁷राष्ट्रभृत इति ॥ 'ऋताषाद्'* इत्याद्याः षड्विःषड्विः पर्यायैः
 द्वादश जुहोति ॥

षड्भिर्जुहोति षट्वा ऋतव ऋतुष्वेव
 प्रति तिष्ठति भुवनस्य पते इति र-
 थमुखे पश्चाहुतीर्जुहोति वज्रो वै र-
 थो वज्रैणैव दिशः ॥ ४५ ॥ अभि
 जयत्यग्निचितं ह वा अमुष्मिन्लो-
 के वातोऽभि पवते वातनामानि जु-
 होत्यभ्येवैनममुष्मिन्लोके वातः प-

रुन्धे । षड्भिरिति षट्-भिः । जुहोति । षट् । वै ।
 ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । भु-
 वनस्य । पते । इति । रथमुख इति रथ-मुखे ।
 पश्च । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । वज्रः । वै ।
 रथः । वज्रैण । एव । दिशः ॥ ४५ ॥ अभीति ।
 जयति । अग्निचितमित्याग्नि-चितम् । ह । वै ।
 अमुष्मिन् । लोके । वातः । अभीति । पवते ।
 वातनामानीति वात-नामानि । जुहोति । अभी-
 ति । एव । एनम् । अमुष्मिन् । लोके । वातः ।

४पञ्चेति ॥ ' भुवनस्य पते '* इति पञ्चभिःपञ्चभिः पर्यायैः ॥

९अग्निचितं हेत्यादि ॥ आभिमुख्येन आगत्य सुखयति वातः ।

वते त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका
 एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे
 समुद्रोसि नभस्वानित्याहैतद्वै वात-
 स्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धे-
 ऽञ्जलिनां जुहोति न ह्येतेषामन्य-
 थाऽऽहुतिरवकल्पते ॥ ४६ ॥

पवते । त्रीणि । जुहोति । त्रयः । इमे । लोकाः ।
 एभ्यः । एव । लोकेभ्यः । वातम् । अवेति । रु-
 न्धे । समुद्रः । असि । नभस्वान् । इति । आह ।
 एतत् । वै । वातस्य । रूपम् । रूपेण । एव । वा-
 तम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁰अञ्जलिनां । जुहोति ।
 न । हि । एतेषाम् । अन्यथा । आहुतिरित्या-हु-
 तिः । अवकल्पत् इत्यव-कल्पते ॥ ४६ ॥

ओषधयस्सप्ताभि दिशोऽन्यथा द्वे च ॥ ९ ॥

वातनामानीति । 'समुद्रोसि नभस्वान्'* इत्यादीनि । गतमन्यत् ॥

¹⁰अञ्जलिनेति ॥ विधिः । न ही ति । अञ्जलिव्यतिरेकेण एतेषामाहु-
 तिर्न सम्भवति । मन्त्रभेदेनाहुतिभेदमाश्रित्य एतेषामिति बहुवचनम् ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे नवमोनुवाकः.

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्य-
ते यत्राकूताय मनुष्यरथ एष खलु
वै देवरथो यदाग्निरग्निं युनज्मि श-
वंसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं स ए-
नं युक्तस्सुवर्गं लोकमभि वहति

¹सुवर्गायेति सुवः—गायं । वै । लोकाय । देव-
रथ इति देव—रथः । युज्यते । यत्राकूतायेति य-
त्र—आकूताय । मनुष्यरथ इति मनुष्य—रथः ।
एषः । खलु । वै । देवरथ इति देव—रथः । यत् ।
अग्निः । अग्निम् । युनज्मि । शवंसा । घृतेनं । इति ।
आह । युनक्ति । एव । एनम् । सः । एनम् । यु-
क्तः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । अभीति ।

¹सुवर्गायेत्यादि ॥ अग्नियोगविधिः । स्वर्गायैव लोकाय देव-
रथो युज्यते । मनुष्यरथस्तु यत्राकूताय यत्रक्चिदाकूताय अभि-
प्रेताय देशाय यत्राभिप्रेतं देशं गन्तुं युज्यते । उभयत्रापि 'क्रिया-
र्थोपपदस्य' इति कर्मणि चतुर्थी । प्रसिद्ध एव मनुष्यरथः कः
पुनरसौ देवरथ इत्याह—एष इति । देवानां रमयिता रथः
इष्टप्राप्तिहेतुत्वात् 'अग्निं युनज्मि' * इत्यादिभिः तिसृभिरेनमग्निं
युनक्त्येव अभिभवनक्षममेव करोति ॥

यथ्सर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्याद्युक्तोस्या-
ग्निः प्रच्युतस्यादप्रतिष्ठिता आहुत-
यस्युरप्रतिष्ठितास्तोमा अप्रति-
ष्ठितान्युक्थानि तिसृभिः प्रातस्स-
वनेऽभि मृशति त्रिवृत् ॥ ४७ ॥ वा
अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽ-

वहति । ^२यत् । सर्वाभिः । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः ।
युञ्ज्यात् । युक्तः । अस्य । अग्निः । प्रच्युत इति
प्र-च्युतः । स्यात् । अप्रतिष्ठिता इत्यप्रति-स्थि-
ताः । आहुतय इत्या-हुतयः । स्युः । अप्रतिष्ठिता
इत्यप्रति-स्थिताः । स्तोमाः । अप्रतिष्ठितानीत्य-
प्रति-स्थितानि । उक्थानि । तिसृभिरिति तिसृ-
भिः । प्रातस्सवन इति प्रातः-सवने । अभीति ।
मृशति । त्रिवृदिति त्रि-वृत् ॥ ४७ ॥ वै । अग्निः ।
यावान् । एव । अग्निः । तम् । युनक्ति । यथा ।

^२यदित्यादि ॥ सर्वाभिः पञ्चभिरपि ऋग्भिर्युञ्ज्यात् युगपदेव
प्रातस्सवने तदाऽस्य युक्तो गमनयोग्यो जातस्तदानीमेव प्रच्युत-
स्यात् गन्तव्यं प्रतिगच्छेत् । तस्मिन्गते अग्न्यभावात् अप्रतिष्ठि-
ता अप्रतिष्ठाने आहुतयस्युः स्तोमा उक्थानि च । तस्मात् पुर-
स्तात् प्रातरनुवाकात्तिसृभिः आद्याभिरभिमृशन् अग्निं युनक्ति ।

नसि युक्त आधीयतं एवमेव तत्प्र-
त्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः प्र-
त्युक्तथानि यज्ञायज्ञिर्यस्य स्तोत्रे द्वा-
भ्यामभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो
यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा अस्यातं
ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तम-

अनसि । युक्ते । आधीयत इत्या-धीयते । एवम् ।
एव । तत् । प्रतीति । आहुतय इत्या-हुतयः ।
तिष्ठन्ति । प्रतीति । स्तोमाः । प्रतीति । उक्तथानि ।
यज्ञायज्ञिर्यस्य । स्तोत्रे । द्वाभ्याम् । अभीति ।
मृशति । एतावान् । वै । यज्ञः । यावान् । अग्नि-
ष्टोम इत्याग्नि-स्तोमः । भूमा । तु । वै । अस्य ।
अतः । ऊर्ध्वः । क्रियते । यावान् । एव । यज्ञः ।

त्रित्वान्वयात्त्रिवृदग्निः सर्वोपि युक्तो भवति । ततश्च यथाऽनसि
शकटे युक्ते गमनयोग्ये कृते आधीयते वोढव्यं द्रव्यजातमेवमेवैतत् ।
तस्मिन् अप्रच्युते आहुत्यादयः प्रतितिष्ठन्ति द्वाभ्यां युक्तत्वात्
न सहसा प्रच्युत इति भावः । उभयत्रापि 'चादिलोपे विभाषा'
इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते ॥

³कस्तर्हि ताभ्यामुपयोग इत्याह—यज्ञायज्ञिर्यस्य यज्ञायज्ञशब्दोऽ-
स्मिन् अस्तीति 'मतौ छस्सूक्तसाम्नोः' इति छः । यज्ञायज्ञिय-
मग्निष्टोमसाम येनाग्निष्टोमः संतिष्ठते 'यज्ञायज्ञिय' इत्येतद्योनिकम् ।

न्ततोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या
 एकयाऽप्रस्तुतं भवत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अ-
 भि मृशत्युपेनमुत्तरो यज्ञो नमत्यथो
 सन्तत्यै प्र वा एषोऽस्माद्धोकाच्चय-

तम् । अन्ततः । अन्वारोहतीत्यनु-आरोहति । द्वा-
 भ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । एकया ।
 अप्रस्तुतमित्यप्र-स्तुतम् । भवति । अर्थ ॥ ४८ ॥
 अभीति । मृशति । उपेति । एनम् । उत्तर इत्युत्-
 तरः । यज्ञः । नमति । अथो इति । संतत्या इति
 सं-तत्यै । ^४ प्रति । वै । एषः । अस्मात् । लोकात् ।

तत्र स्तोत्रकाले द्वाभ्यां शिष्टाभ्यां अन्तरभिमृशति । एतावानित्यादि ।
 अग्निष्टोम एव सर्वोपि यज्ञः नैतद्व्यतिरेकेण यज्ञोऽन्योऽस्ति । ननु
 उक्थ्यादयोऽन्ये यज्ञाः सन्तीत्यत आह—भूमा त्वेति । अस्यैव भू-
 मा वृद्धिः सोत ऊर्ध्वमुक्थ्यादि क्रियते, न तु यज्ञान्तरम् । तस्मा-
 त्सर्वं ततोऽन्वारोहति यावत् । पूर्ववन्निघाताभावः । अथास्मिन्का-
 ले द्वाभ्यामभिमृशति तत उत्तरो यज्ञ उक्थ्यादिरेनं उपनमति
 शीघ्रमन्त्यायास्तोत्रीयायाः स्थापनात् पूर्वं 'विश्वस्य मूर्धन्नधि
 तिष्ठसि श्रितः'* इति च मन्त्रलिङ्गात् । अथो अपि च संतत्यै
 अविच्छेदाय यज्ञानां भवति समाप्ते चेत् यज्ञायज्ञिये स्यात् स-
 माप्तत्वात् यज्ञविच्छेदस्य ॥

^४प्र वा एष इति ॥ पुनश्चितिविधिः । अस्माद्यथावस्थिता-

वत्ते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्या-
निष्टक आहुतिरव कल्पते यां वा ए-
षोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति
वै सा तां स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परां
भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चितिं
चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्या-

च्यवते । यः । अग्निम् । चिनुते । न । वै । एतस्य ।
अनिष्टके । आहुतिरित्या-हुतिः । अवेति । कल्पते ।
याम् । वै । एषः । अनिष्टके । आहुतिमित्या-हु-
तिम् । जुहोति । स्रवति । वै । सा । ताम् । स्रव-
न्तीम् । यज्ञः । अनुं । परेति । भवति । यज्ञम् ।
यजमानः । यत् । पुनश्चितिमिति पुनः-चितिम् ।
चिनुते । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् । प्रतिष्ठी-
त्या इति प्रति-स्थित्यै । प्रतीति । आहुतय इत्या-

ल्लोकात् अग्निचित्प्रच्यवते अपगच्छति । तस्मादेतस्य अनिष्टके
स्थाने आहुतिर्नावकल्पते यथावस्थिते ह्याग्निचितः पुनश्चित्तीष्टकारहिते
चित्याग्नौ आहुतिर्न युज्यते यदि तादृशे जुहुयात् सा आहुतिः
स्रवति नश्यति । अनन्तरं च यज्ञो यजमानश्च पराभवतः ।
पुनश्चितेस्तु चयनात् सर्वदोषाप्रसङ्ग इति । अन्य आहुः—अ-
स्मिन्काले अग्निहोत्रादिकं यत्कर्तव्यं यावज्जीवादिविधानात् अ-

हुतयस्तिष्ठन्ति ॥ ४९ ॥ न यज्ञः परा
 भवति न यजमानोष्टावुषं दधात्य-
 ष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्द-
 सा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन य-
 द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं चि-

हुतयः । तिष्ठन्ति ॥ ४९ ॥ न । यज्ञः । पराभवती-
 ति परा-भवति । न । यजमानः । ^५अष्टौ । उपेति ।
 दधाति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री । गाय-
 त्रेणं । एव । एनम् । छन्दसा । चिनुते । यत् । ए-
 कादश । त्रैष्टुभेन । यत् । द्वादश । जागतेन । छ-
 न्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । एनम् । चिनुते । न-

वश्यकर्तव्यं च तस्मादप्येष प्रच्यवते न ह्यग्निचितोनिष्टकचिते देशे
 आहुतिस्सम्भवति । तस्माद्यामाहुतिमग्निहोत्रादिमनिष्टके जुहोति
 सा नश्यति । यज्ञादिश्च पराभवति । तस्मात् पुनश्चितिराहु-
 तीनां अग्निहोत्रादीनां अपि प्रतिष्ठित्यै अस्त्रवणाय भवतीति ॥

^५अष्टाविति ॥ 'येनर्षयः'* इत्यादिभिः । यदेकादशेति । उ-
 पदधातीत्येव । त्रैष्टुभेनेति । उपदधातीत्येवैनं छन्दसा चिनुत इत्येव ।
 एवमुत्तरत्रापि । नपात्क इति । नपात्को नामायं पुनश्चितिराहु-
 तीनां अग्निहोत्रादीनां अपि प्रतिष्ठित्यै । अग्निर्नपात् नप्ता चतु-

नुते नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्पुन-
 श्चि॒तिर्य॑ एवं वि॒द्वान्पुनश्चि॒तिं चि॒नुत॑
 आ तृ॒तीयात्पुरु॑षादन्नमत्ति यथा वै
 पुन॒राधेय॑ एवं पुनश्चि॒तिर्योऽग्न्याधेये-
 न न ॥ ५० ॥ ऋ॒ध्नोति॑ स पुन॒रा-
 धेय॒मा धत्ते॑ योऽग्निं चि॒त्वा न॒ध्नोति॑

पा॒त्कः । वै । नाम॑ । ए॒षः । अ॒ग्निः । यत् । पुन॒श्चि॒ति-
 रि॒ति पुनः-चि॒तिः । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । पुन॒श्चि॒-
 ति॒मि॒ति पुनः-चि॒तिम् । चि॒नुते॑ । ए॒ति । तृ॒तीयात् ।
 पु॒रु॒षात् । अ॒न्नम् । अ॒त्ति । 'यथा॑ । वै । पुन॒राधेय॑ इ-
 ति पुनः-आ॒धेयः॑ । ए॒वम् । पुन॒श्चि॒तिरि॒ति पुनः-
 चि॒तिः । यः । अ॒ग्न्याधेये॒नेत्याग्नि-आ॒धेये॒न । न ॥
 ५० ॥ ऋ॒ध्नोति॑ । सः । पुन॒राधेय॒मि॒ति पुनः-आ॒धे-
 य॒म् । ए॒ति । ध॒त्ते । यः । अ॒ग्निम् । चि॒त्वा । न । ऋ-

र्थः पुत्रस्थानीयः । तस्मात्स एष पूर्वान् त्रीन् पुरुषान् पुरु-
 षानन्तरोपि तृतीयं पुरुषमपि व्याप्य तैस्सहान्नमत्ति । यद्वा—
 न पातयतीति नपात् 'न भ्राण्णपात्' इति निपात्यते । अपत्य-
 सन्तानकारीत्यर्थः । अथ समृद्धचर्थतां पुनश्चित्तराह ॥

^६यथेत्यादि ॥ गतम् । अ...त्यादिश्च समाप्तौ कोपहेतुना पु-
 नश्चित्येति मन्यते । चेतव्येति । पुनश्चित्यैव । चितेः पूरणे निघा-

स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं
 चिनुत ऋद्ध्या अथो खल्वाहुर्न चे-
 तव्येति रुद्रो वा एष यदग्निर्यथा
 व्याघ्रं सुप्तं बोधयति तादृगेव त-
 दथो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसी-
 यां सं भागधेयेन बोधयति तादृगे-
 व तन्मनुरग्निमचिनुत तेन नाध्वोत्स

धोति । सः । पुनश्चितिमिति पुनः-चितिम् । चि-
 नुते । यत् । पुनश्चितिमिति पुनः-चितिम् । चि-
 नुते । ऋद्धयै । अथो इति । खलु । आहुः । न ।
 चेतव्या । इति । रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः ।
 यथा । व्याघ्रम् । सुप्तम् । बोधयति । तादृक् ।
 एव । तत् । अथो इति । खलु । आहुः । चेतव्या ।
 इति । यथा । वसीयांसम् । भागधेयेनेति भाग-
 धेयेन । बोधयति । तादृक् । एव । तत् । 'मनुः ।
 अग्निम् । अचिनुत । तेन । न । आध्वोत् । सः ।

ताभावः । किञ्च यो भागधेयेन उपहारं विबोधयति स खलु तोप-
 यत्येव तं न कोपयति ॥

'मनुरित्यादि ॥ गतम् । उक्तमर्थं शिष्टाचारेणापि प्रथयति ॥

ए॒तां पु॒नश्चि॒तिम॑प॒श्य॒ताम॑चि॒नुत॒ त-
या॒ वै स आ॑ध्रो॒द्यत्पु॑नश्चि॒तिं चि॑नुत
ऋ॒द्धयै॑ ॥ ५१ ॥

छ॒न्दश्चि॒तं चि॑न्वीत प॒शुका॑मः प॒शवो॑
वै छ॒न्दाः॑सि प॒शुमा॑ने॒व भ॑वति

ए॒ताम् । पु॒नश्चि॒तिमि॑ति पुनः—चि॒तिम् । अ॒प॒श्य॒त् ।
ताम् । अ॒चि॒नुत॒ । तया॑ । वै । सः । आ॒ध्रो॒त् ।
यत् । पु॒नश्चि॒तिमि॑ति पुनः—चि॒तिम् । चि॑नुते ।
ऋ॒द्धयै॑ ॥ ५१ ॥

त्रि॒वृ॒दथ॒ तिष्ठ॑न्त्य॒ग्न्या॒धेये॑न॒ नाचि॑नुत
स॒प्तद॑श च ॥ १० ॥

¹छ॒न्दश्चि॒तमि॑ति छ॒न्दः—चि॒तम् । चि॑न्वीत् । प॒-
शुका॑म इति प॒शु—का॒मः । प॒शवः॑ । वै । छ॒न्दाः॑-
सि । प॒शुमा॑निति प॒शु—मा॒न् । ए॒व । भ॒वति॑ ।

इति पञ्चमे चतुर्थे दशमोनुवाकः.

¹छन्दश्चितमित्यादयो विधयः छन्दोभिश्चीयत इति । छन्दश्चित् ।
'कर्मण्याख्यायाम्' इति क्विप् । अत्र सामर्थ्यादिवधारणं गम्यते
छन्दोभिरेवेति । उक्तं 'छन्दांस्युप दधाति'* इति तैरेव 'अग्नि-
मूर्धा'† इत्यादिभिः मन्त्रैस्सर्वोभिश्चीयते । अन्य आहुः छन्दोभिरेव नेष्ट-

श्येनचित्तं चिन्वीत सुवर्गकामश्श्ये-
नो वै वयसां पतिष्ठश्येन एव भू-
त्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचित्तं
चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वान-
मुष्मिन्लोके स्यामिति शीर्षण्वा-

^१श्येनचित्तमिति श्येन-चित्तम् । चिन्वीत । सुवर्ग-
काम इति सुवर्ग-कामः । श्येनः । वै । वयसां ।
पतिष्ठः । श्येनः । एव । भूत्वा । सुवर्गमिति सु-
वः-गम् । लोकम् । पतति । ^३कङ्कचित्तमिति क-
ङ्क-चित्तम् । चिन्वीत । यः । कामयेत । शीर्ष-
ण्वानिति शीर्षण्-वान् । अमुष्मिन् । लोके ।
स्याम् । इति । शीर्षण्वानिति शीर्षण्-वान् । ए-

काभिरिति । छन्दशब्दस्य मन्त्रवाचित्वात् मन्त्रैरेव 'अग्निर्मूर्धा'*
इत्यादिभिश्चीयत इति । सर्वैर्मन्त्रैरित्यपरे । छन्दसां पशुसाधनत्वात्
पशुमान् भवति । 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

^२श्येनचित्तमिति ॥ श्येन इव चीयते वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ
इति । स एव क्विप् । नित्य एव; नात्र कामसंयोगः । उक्तं
च 'श्येनचिदग्नीनां' इति । पतिष्ठः पतितृतमः पक्षिणां मध्ये ।
'तुश्छन्दासि' इतीष्ठानि 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति लोपः ॥

^३कङ्कचित्तमिति ॥ कङ्क इव चीयत इति श्येनभेद एव अयं
पक्षी वर्षायांसौ पक्षौ पुच्छाद्वक्रौ सन्नं पुच्छं दीर्घ आत्मा मण्डल-

नेवामुष्मिन्लोके भवत्यलजचितं
चिन्वीत् चतुस्सीतं प्रतिष्ठाकामश्वत-
स्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति प्र-
उगचितं चिन्वीत् भ्रातृव्यवान्प्र ॥

व । अमुष्मिन् । लोके । भवति । ⁴अलजचित-
मित्यलज-चितम् । चिन्वीत् । चतुस्सीतमिति
चतुः-सीतम् । प्रतिष्ठाकाम इति प्रतिष्ठा-कामः ।
चतस्रः । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठति ।
⁵प्रउगचितमिति प्रउग-चितम् । चिन्वीत् । भ्रातृ-
व्यवानिति भ्रातृव्य-वान् । प्रति ॥ ५२ ॥ एव ।

शिरश्च । शीर्षण्वानिति । प्रशस्तशिरस्कः प्रभूतत्वेनोच्छ्रितत्वं शिर-
सः प्रशस्तत्वम् । 'अनो नुट्' पूर्वन्मतुप उदात्तत्वम् ॥

⁴अलजचितमिति ॥ अलजो नाम भासाख्यः कङ्कसमानकमि-
[नाक्त]तिपक्षिविशेषः, स इव चीयत इति क्विप् । चतुस्सीत-
मिति । द्वादशत्वस्य प्रत्याम्नानाच्चतुष्टुं; तिसृणां स्थान एकैका ॥

⁵प्रउगचितमिति ॥ प्रउगं अनोमुखम् । यावानग्निस्सारत्तिप्र-
देशतो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्याः अर्धा-
च्छोणीं प्रत्यालिखेत् । लेखयोरन्तः प्रउगाकारो दृश्यते; तदिव
चीयत इति । स एव क्विप् । प्रणुदत एव भ्रातृव्यान्
शत्रून् । व्यन् ॥

५२ ॥ ए॒व भ्रातृ॑व्यानु॒दत्त उ॒भय॒-
तः॑प्र॒उ॒गं चि॒न्वी॒त॒ यः क॒ामये॑त् प्र॒-
जा॒तान्भ्रातृ॑व्यानु॒देय॒ प्रति॑ ज॒निष्य॒-
मा॒णानि॒ति॒ प्रै॒व जा॒तान्भ्रातृ॑व्यानु॒-
द॒त्ते प्रति॑ ज॒निष्य॒माणा॑न्नथ॒चक्र॑चि॒-
तं चि॒न्वी॒त॒ भ्रातृ॑व्य॒वान् वज्रो॑ वै

भ्रातृव्यान् । नुदते । उ॒भय॒तः॑प्र॒उ॒गमि॒त्यु॒भय॒तः॑-
प्र॒उ॒गम् । चि॒न्वी॒त॒ । यः । क॒ामये॑त् । प्र॒ति॑ । जा॒-
तान् । भ्रातृ॑व्यान् । नु॒देय॑ । प्र॒तीति॑ । ज॒निष्य॒मा॑-
णान् । इति॑ । प्र॒ति॑ । ए॒व । जा॒तान् । भ्रातृ॑व्यान् ।
नु॒द॒त्ते । प्र॒तीति॑ । ज॒निष्य॒मा॑णान् । ७रथ॑चक्र॒चित्-
मि॒ति॑ रथ॒चक्र॑-चितम् । चि॒न्वी॒त॒ । भ्रातृ॑व्य॒वानि॒-
ति॒ भ्रातृ॑व्य॒वान् । वज्रः॑ । वै । रथः॑ । वज्रम् ।

६उभयतःप्रउगमिति ॥ उभयोरन्तयोः प्रउगस्येवाकारो य-
स्येति स उभयतःप्रउगः । मध्ये विस्तीर्णया विमुखे शकटे त-
दर्धं पूर्वोक्तप्रमाणं क्षेत्रं चतुरश्रं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योर-
र्धान्तादिति दक्षिणोत्तरयोरन्तर्निपातयेत् । मध्ये उभयतःप्रउगं दृश्य-
ते इति । जातान् भ्रातृव्यान् प्रणुदते नाशयति । जनिष्यमा-
णान् प्रतिनुदते उत्पत्तिनिरोधेन अनुत्पन्नानेव करोति ॥

७रथचक्रमिति ॥ रथस्तृतीयमुक्तं ? । तस्य चक्रमिव ची-

रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति
द्रोणचित्तं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे
वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव रु-
न्धे समूह्यं चिन्वीत पशुकामः प-
शुमानेव भवति ॥ ५३ ॥ परिचा-

एव । भ्रातृव्येभ्यः । प्रेति । हरति । ^८द्रोणचित्त-
मिति द्रोण-चित्तम् । चिन्वीत । अन्नकाम इत्य-
न्न-कामः । द्रोणे । वै । अन्नम् । भ्रियते । सयो-
नीति स-योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।
^९समूह्यमिति सं-ऊह्यम् । चिन्वीत । पशुकाम
इति पशु-कामः । पशुमानिति पशु-मान् । ए-
व । भवति ॥ ५३ ॥ ^{१०}परिचाय्यमिति परि-चा-

यत इति । स एव क्विप् । वज्रवज्जयसाधनं रथः तत्रावय-
वावयविनोरभेदोपचारात् चक्रं रथ उच्यते ॥

^८द्रोणचित्तमिति H यत्रान्नमाद्वियते तद्द्रोणं, तदिव चीयत
इति । सतोमण्डलश्चतुरश्रो वा । पूर्ववत्क्विप् । सयोनीति ।
कारणसहितमेवान्नमवरुन्धे ॥

^९समूह्यमिति ॥ दिग्भ्यः पुरीषमस्मिन्निति अधिकरणे ण्यत् ।
'अग्नौ परिचाय्य' इत्यादौ निपात्यते । आहुश्च—'चतुर्दिक्षु चा-
त्वाला भवन्ति तेभ्यः पुरीषमूहन्तीति विज्ञायते' इति । मृदेव
समूह्य चीयत इति केचित् ॥

^{१०}परिचाय्यमिति ॥ परितः प्रदक्षिणं चीयन्त इष्टकाः इ-

द्यं चिन्वीत् ग्रामकामो ग्राम्येव भवति
 श्मशानचितं चिन्वीत् यः कामयेत
 पितृलोक ऋधुयामिति पितृलोक
 एवधोति विश्वामित्रजमदग्नी
 वसिष्ठेनास्पर्धेतां स एता ज-
 ग्र्यम् । चिन्वीत् । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः ।
 ग्रामी । एव । भवति । ¹¹श्मशानचितमिति श्म-
 शान-चितम् । चिन्वीत् । यः । कामयेत । पितृ-
 लोक इति पितृ-लोके । ऋधुयाम् । इति । पि-
 तृलोक इति पितृ-लोके । एव । ऋधोति । ¹²वि-
 श्वामित्रजमदग्नी इति विश्वामित्र-जमदग्नी । व-
 सिष्ठेन । अस्पर्धेताम् । सः । एताः । जमदग्निः ।

ति । तत्रैव निपात्यते । आहुश्च—मध्यमां स्वयमातृणां प्र-
 दक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति कर्षणादिकमपि मण्डलाकारमिति
 केचित् ॥

¹¹श्मशानचितमिति ॥ श्मशानानि विषमाकाराणि चतुरश्राणि
 परिमण्डलानि च तद्वच्चीयत इति । स्वरुध्य [ऋद्धचै] द्रोणचित्स-
 मानम् । स एव क्विप् ॥

¹²विश्वामित्रजमदग्नी इति ॥ गतम्* । विहव्या इति । 'ममाग्ने वर्चः' +
 इत्यादिभिरुपधेयाः । विहवशब्दानुपधाने मन्त्र आसाम् । पूर्ववद्यत् ॥

मदग्निर्विह्व्या अपश्यत्ता उपाधत्त
ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धं
यद्विह्व्या उपदधातीन्द्रियमेव ता-
भिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धे
होतुर्धिष्णिय उप दधाति यजमा-
नायतनं वै ॥ ५४ ॥ होता स्व ए-
वास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव
रुन्धे द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा

विह्व्या इति वि-ह्व्याः । अपश्यत् । ताः । उ-
पेति । अधत्त । ताभिः । वै । सः । वसिष्ठस्य ।
इन्द्रियम् । वीर्यम् । अवृद्धं । यत् । विह्व्या इति
वि-ह्व्याः । उपदधातीत्युप-दधाति । इन्द्रियम् ।
एव । ताभिः । वीर्यम् । यजमानः । भ्रातृव्यस्य ।
वृद्धे । ¹³ होतुः । धिष्णिये । उपेति । दधाति । य-
जमानायतनमिति यजमान-आयतनम् । वै ॥
५४ ॥ होता । स्वे । एव । अस्मै । आयतन इ-
त्या-यतने । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अवेति । रुन्धे ।
द्वादश । उपेति । दधाति । द्वादशाक्षरेति द्वादश-

¹³ होतुर्धिष्णिय इत्याद्याः सङ्ख्याविशेषविधयः । यजमानायतनं

जगती जागताः पशवो जगत्यैवा-
 स्मै पशून्व रुन्धेऽष्टावष्टावन्येषु
 धिष्णियेषु दधात्यष्टाशफाः पशवः
 पशून्वाव रुन्धे षण्माजर्जालीये षड्वा
 ऋतव ऋतवः खलु वै देवाः पितरं
 ऋतून्व देवान्पितृन्प्रीणाति ॥५५॥

अक्षरा । जगती । जागताः । पशवः । जगत्या ।
 एव । अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । ¹⁴अष्टाव-
 ष्टावित्यष्टौ-अष्टौ । अन्येषु । धिष्णियेषु । उपेति ।
 दधाति । अष्टाशफा इत्यष्टा-शफाः । पशवः ।
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । षट् । माजर्जाली-
 ये । षट् । वै । ऋतवः । ऋतवः । खलु । वै ।
 देवाः । पितरः । ऋतून् । एव । देवान् । पितृन् ।
 प्रीणाति ॥ ५५ ॥

प्र भवति यजमानायतनं वा अष्टार्चत्वारिंशच्च ॥

वा इति । तादर्थ्याद्यजमानायतनत्वं होतुः । द्वादशेति । एकां या-
 जुषीमेकादश च लोकंपृणाः । गतमन्यत् ॥

¹⁴अष्टाविति ॥ एकां याजुषीम् । सप्त च लोकंपृणाः । अन्येषु
 धिष्णियेषु आग्नीध्रियादिषु षडिति । एकां याजुषीं पञ्च लोकंपृणाः ।
 ऋतव एव खलु पितृरूपेण वर्तन्ते । तस्माद्बुभयान्प्रीणातीति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे एकादशोनुवाकः.

पर्वस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक्प्रति-
पद्भवति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गाय-
त्रियो यत्तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रि-
भिस्तिष्ठति यच्चतस्रो गाय-
त्रियस्तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्र-

'पर्वस्व । वाजसातय इति वाज-सातये । इति ।
अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । प्रतिपदिति प्रति-पत् । भ-
वति । तिस्रः । अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभः । चतस्रः ।
गायत्रियः । यत् । तिस्रः । अनुष्टुभ इत्यनु-स्तु-
भः । तस्मात् । अश्वः । त्रिभिरिति त्रि-भिः ।
तिष्ठन् । तिष्ठति । यत् । चतस्रः । गायत्रियः ।
तस्मात् । सर्वान् । चतुरः । पदः । प्रतिदधदिति

¹अथाश्वमेधब्राह्मणं वैश्वदेवम्—पवस्वेत्यादि ॥ प्रतिपत् प्रथमा ऋक् । बहिष्पवमानस्याद्यतृचस्य पवस्वेत्यादिकाऽनुष्टुक् भवति । ततश्च तिस्रश्चतुष्पदा अनुष्टुभश्चतस्रः त्रिपदा गायत्र्यो भवन्ति । 'तिसृभ्यो जसः' इति जस उदात्तत्वम् । यस्मादेवं तिस्रश्चतस्रश्च ता भवन्ति । तस्मात्त्रित्वान्वयादश्वस्त्रिभिः पादैः तिष्ठति । ततस्ति-सृभिस्तिष्ठति चतुर्थमुद्यच्छति चतुष्ट्वान्वयात् । स च सर्वाश्चतुरोपि पदः प्रतिदधत् प्रतिक्षिपन् पलायते धावति । 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम् ॥

तिदधत्पलायते परमा वा एषा छ-
न्दसां यदनुष्टुक्परमश्वेतुष्टोमस्तो-
मानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमो-
श्वः पशूनां परमेणैवैतं परमतां ग-
मयत्येकविंशमहर्भवति ॥ ५६ ॥
यस्मिन्नश्वं आ लभ्यते द्वादश मा-

प्रति-दधत् । पलायते । ^२परमा । वै । एषा । छ-
न्दसाम् । यत् । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । परमः ।
चतुष्टोम इति चतुः-स्तोमः । स्तोमानाम् । परमः ।
त्रिरात्र इति त्रि-रात्रः । यज्ञानाम् । परमः । अ-
श्वः । पशूनाम् । परमेणं । एव । एनम् । परम-
ताम् । गमयति । एकविंशमित्येक-विंशम् ।
अहः । भवति ॥ ५६ ॥ यस्मिन् । अश्वः । आ-
लभ्यत इत्या-लभ्यते । ^३द्वादश । मासाः । पञ्च ।

^२परमेति ॥ 'वाग्वा अनुष्टुप्'* इति छन्दसां मध्ये अनुष्टु-
गुत्तमा । चतुष्टोमत्वं च । त्रिरात्रं च प्रकृष्टकार्यत्वात् उत्त-
मत्वं जहाति । चतुष्टोमवानग्निष्टोमश्चतुष्टोमाभेदेनोच्यते । अग्नि-
ष्टोमः । कस्मात्पूर्ववदभेद उपचर्यते, कथं पुनस्तदहरित्याह—
यस्मिन्निति । मध्यममि..... ॥

^३द्वादशेत्यादि ॥ गतम् । एष इति । मासस्य लोकादित्यात्म-

साः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असा-
 वादित्य एकविंश एष प्रजापतिः
 प्राजापत्योश्वस्तमेव साक्षाद्भोति
 शक्ररयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दो-
 ऽन्येऽन्ये वा एते पशव आ लभ्यन्त
 उतेव ग्राम्या उतेवारण्या यच्छक्र-
 ऋतवः । त्रयः । इमे । लोकाः । असौ । आदि-
 त्यः । एकविंश इत्येक-विंशः । एषः । प्रजा-
 पतिरिति प्रजा-पतिः । प्राजापत्य इति प्राजा-
 पत्यः । अश्वः । तम् । एव । साक्षादिति स-अ-
 क्षात् । ऋधोति । शक्ररयः । पृष्ठम् । भवन्ति ।
 अन्यदन्यदित्यन्यत्-अन्यत् । छन्दः । अन्येऽन्य
 इत्यन्ये-अन्ये । वै । एते । पशवः । एति । ल-
 भ्यन्ते । उत । इव । ग्राम्याः । उत । इव । आ-
 रण्याः । यत् । शक्ररयः । पृष्ठम् । भवन्ति । अ-

ना प्रजापतिः । तमिति । तादृशः प्रजापत्यात्मिकामृद्धिमृधो-
 ति । साक्षादव्यवधानेन एकविंशत्यन्वयात् ॥

⁴शक्ररय इति ॥ शकरीछन्दस्कं षष्ठसाम भवति । षट्च शक्ररयः ।
 छान्दसं ह्रस्वत्वम् । आवृत्तिस्तोत्रेण षष्ठस्य सामबहुत्वाभावाद्योन्यपेक्षं
 बहुवचनम् । अन्यदन्यदिति । एवमेवास्मिन्नहनि सर्वेष्वपि सा-
 मसु अन्यदन्यच्छन्दोस्मिन्नहनि अन्येऽन्ये वाऽप्येते पशव आ-

रयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय
पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना
वा अश्वः ॥ ५७ ॥ यत ईश्वरो वा
अश्वोऽयतोप्रतिष्ठितः परां परावतं
गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्य-

श्वस्य । सर्वत्वायेति सर्व-त्वाय । ^५पार्थुरश्ममिति
पार्थु-रश्मम् । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भ-
वति । रश्मिना । वै । अश्वः ॥ ५७ ॥ यतः । ई-
श्वरः । वै । अश्वः । अयतः । अप्रतिष्ठित इत्यप्र-
ति-स्थितः । पराम् । परावतमिति परा-वतम् ।
गन्तोः । यत् । पार्थुरश्ममिति पार्थु-रश्मम् । ब्र-
ह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भवति । अश्वस्य । यत्यै ।

लभ्यन्ते यथा चारण्या उक्ताः ग्राम्या आरण्याश्च पशवः । श-
करीणां पृष्ठत्वं अश्वस्य सर्वत्वाय ॥

^५पार्थुरश्ममिति ॥ एवमेवास्मिन्नहनि सर्वेष्वपि सामसु । पृथुर-
श्मिना दृष्टं साम पार्थुरश्मम् । ब्रह्मसाममिति । 'अनसन्तान्नपुंसकात्'
इत्यच् समासान्तः । रश्मिनेति । यस्माद्दश्मिना यतो बद्धोश्वः का-
र्यवशे तिष्ठति । ईश्वर इत्यादि । अयतस्त्वश्वोऽप्रतिष्ठितोऽवशे व-
र्तमानः परां परावतं दूरादपि दूरतरं गन्तुमीश्वरः समर्थस्स्यात् ।
'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः, 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन् ।
तस्मात्पार्थुरश्ममश्वस्य यत्यै बन्धनाय भवति ॥

श्वस्य यत्यै धृत्यै संकृत्यच्छावाक-
सामं भवत्युत्सन्नयज्ञो वा एष य-
दश्वमेधः कस्तद्वेदेत्याहुर् यदि सर्वा वा
क्रियते न वा सर्व इति यत्संकृत्य-
च्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वा-
य पर्याप्त्या अनन्तराय सर्वस्तो-

धृत्यै । संकृतीति सं-कृति । अच्छावाकसाममि-
त्यच्छावाक-सामम् । भवति । उत्सन्नयज्ञ इत्यु-
त्सन्न-यज्ञः । वै । एषः । यत् । अश्वमेध इत्यश्व-
मेधः । कः । तत् । वेद । इति । आहुः । यदि ।
सर्वः । वा । क्रियते । न । वा । सर्वः । इति ।
यत् । संकृतीति सं-कृति । अच्छावाकसाममि-
त्यच्छावाक-सामम् । भवति । अश्वस्य । सर्वत्वा-
येति सर्व-त्वाय । पर्याप्त्या इति परि-आप्त्यै ।

^६संकृतीति ॥ संकृतिसंज्ञाच्छावाकसाम भवति मध्यमेऽहनि । समी-
चीनाकृतिः अस्येति संकृतिः । उत्सन्नयज्ञ इत्यादि । उत्सन्नभूयि-
ष्ठावयवोश्वमेधः कात्स्न्येन संपादयितुमशक्यत्वात् । तदेवाह—क-
स्तदिति । यद्यद्यं सर्वोप्यविकल एव अनुष्ठीयते यदि वा न तमिमं
विशेषं को वेदितुमर्हतीति पुराविद आहुः । तस्मादच्छावाकसाम्नः
संकृतित्वं अश्वस्य सर्वत्वाय अविकलत्वाय भवति । तच्च पर्याप्त्यै
देवानां भवति । अनन्तराय अविघ्नाय स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

मोतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वस्या-
प्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाप्नो-
ति सर्वं जयति ॥ ५८ ॥

अनन्तरायायेत्यनन्तः—आयाय । ^७सर्वस्तोम इति
सर्व—स्तोमः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । उत्तम-
मित्युत्—तमम् । अहः । भवति । सर्वस्य । आ-
प्त्यै । सर्वस्य । जित्यै । सर्वम् । एव । तेन । आ-
प्नोति । सर्वम् । जयति ॥ ५८ ॥

अहर्भवति वा अश्वोऽहर्भवति दशं च ॥ १२ ॥

देवासुरास्तेनर्तव्या रुद्रोऽश्मन्नृषदेवदुर्देनं प्राची-
मिति वसोर्धारा मग्निर्देवेभ्यस्सुवर्गाय यत्राकूताय
छन्दश्चितं पवस्व द्वादश ॥ १२ ॥

देवासुरा अजायां घर्मं वै ग्रुमुष्टिः प्रथमो देव-
यतामेतद्वै छन्दसामृभोत्यष्टौ पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

• हरिः ओम् ॥ श्रीः ॥

चतुर्थप्रपाठकस्समाप्तः.

^७सर्वस्तोम इति ॥ उपलक्षणत्वात् सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठश्चातिरात्र
उत्तमस्तृतीयाहर्भवति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जेतव्यस्य जित्यै ।
एतेनाश्वमेधेन हि सर्वमाप्नोति जयति च सर्वं इति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
पञ्चमे काण्डे चतुर्थे प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

अशुद्धशोधनपात्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
—	—	—	—
३	१२	अवेति	अपेति
३०	९	ती।	ति।
३५	६	नतून्	नूतून्
११०	१	नो	नो
१२८	२	यास्तनूः	या तनूः
१६८	"	ति	ति
१७३	७	दध्याङ्क्षो	दध्यात्क्षो
२०१	३	हतस्य	हैतस्य
२२२	२	इति	इति
२३९	"	दित्यै	दित्यै
२६८	३	सुवर्ग	सुवर्ग
२७५	१४	अत्मन्	आत्मन्
२७६	६	पाङ्क्तः	पाङ्क्तः
२७७	१५	अन्त	अन्त
२७८	१	यस्यै	यस्यै
"	२	काञ्जय	काञ्जय
"	६	व्यास्त्वा	व्यास्त्वा

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२७९	६	द्विविणं	द्विविण
२८२	२	पतिः	पतिः
"	५	तत्	तत्
२८३	८	पप्मानं ।	पाप्मानम् ।
२८४	१	पशूनां	पशूनां
"	९	एन	एन
२८६	"	श्यत्	श्यत्
२९३	१०	इव	इव
२९४	३	उ-	उ-
"	१०	अन्न	अन्न
३०२	४	सिञ्चथसा	सिञ्चन्थसा
"	५	सो३र्को	सो३र्को
३०९	८	शाखयां	शाखयां
"	१०	शान्ता	शान्ता
३११	११	अग्निः	अग्निः
३३९	११	इति	इति
३४१	९	ताम् ।	तान् ।
३५१	१२	चत्वारिंश-	चत्वारिंश-
३५५	१०	तेत्युप	तेत्युप

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२३२	३	तरमाद्वाह्य-	तस्माद्वाह्य-
२४९	६	प्रजाः	प्रजाः
२६६	२	टाबृवि	टाबृवि
२७१	५	४-४-४.	४-४-६.
२७२	,,	प्लवस्थीनायाः	प्लवस्थानीयाः
२७९	४	इति,	इति
२८६	५	पञ्च	पञ्चपञ्च
२८९	७	तन्नक्षत्रपदं	तन्नक्षत्रपथं
२९१	२	वर्षको	वर्षुको
२९४	,,	ऋतव्यानाम	ऋतव्यानाम
२९६	५	यज्ञाय	यज्ञाय
२९७	४	सहस्र	सहस्र
,,	१०	एवेष्टकाः	एवेष्टकाः
२९८	६	इष्टका	इष्टका
३००	३	षष्टं	षष्टं
३०२	२	भवाति	भवति
,,	४	जहीत	जिहीत
३०३	९	षष्टिः	षष्टिः
३०४	,,	दधे	दधे
३११	४	ब्रह्मणः	ब्रह्मणः